

І В А Н Ф Р А Н К О

**ОСНОВИ
СУСПІЛЬНОСТІ**

КИЇВ-ЛЯЙПЦІГ
УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ

Бран, стор. 3 - 10

В. Вермилова "Передовая"

96
ІВАН ФРАНКО

Ф 83

ОСНОВИ СУСПІЛЬНОСТІ

ПОВІСТЬ

КИЇВ—ЛЯЙПЦІГ
УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ

КОЛОМІЯ
ГАЛИЦЬКА НАКЛАДНЯ

WINNIPEG MAN.
UKRAINIAN PUBLISHING

81.

ЛВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА
АН УРСР
№ И- 34119

Львівська бібліотека
Академії наук УРСР

326 сф

Ф/10-753

Друковано у друкарні К. Г. РЕДЕРА, тов. з обм. порукою в Ляйпцігу

Др Иван Франко.

1900
JUL 10
1900

ОСНОВИ СУСПІЛЬНОСТІ

I.

Пані Олімпії Торській мусіло щось страшне приснитися. Вона напруго кинула ся в ліжку, затрепала ногами, мов підстрелений птах, розмахнула руками, мов потопаючий, і, вдаривши ся одною рукою о деревляну побічницю ліжка, закричала крізь сон:

— Рятуйте! Рятуйте!

В тій хвилині вона збудила ся і прожогом сіла на ліжку. Широко розкриті очі блудили в пітьмі, що панувала в її покою. В грудях живо трепало ся серце. Дихала швидко й важко, по цілому тілі пробігала дрож. Рука судорожно стискала ріг нічного столика, що стояв зараз обік ліжка. Сонна ще, ледви розбуркана думка не могла відразу захопити ся і, мов птиця під градовою хмарою, металася й билася між якоюсь таємною трівою й невиразною ще певністю, що все пережите перед хвилиною був сон, а не ява.

— Господи переміни й заступи! Во ім'я Отця й Сина і святого Духа, амінь! — прошептала вона, хрестячись усе ще тремтячою рукою. — Як я перелякала ся! Як страшно, Господи! А то тільки сон був! Та який сон! Ще й досі трясуся. Тьфу, щезай, маро!

І вона ще раз перехрестила ся й почала шептати молитву. Та молитва не впокоювала її. Широко витріщеними очима вона силкувала ся просверлити пітьму, найти вікно, визирнути на світ, де, певно, вже мусіло свитати. Та вікно — одиноке вікно в її спальні —

було завішене килимком і не пропускало ані промінчика світла. Пані Олімпія перервала молитву на півслові і проворкотіла гнівно:

— Ах, ізнов отой килимок! Господи, додай мені терпеливості з отсею поганню!

І вона, здушеним іще, півсонним голосом силкувала ся крикнути:

— Параско! Параско!

Та голос завмирав у її горлі. Чи то тому, що спала горілиць зі звішеною вниз головою, чи під впливом сонної змори кров їй бухала ще сильно до голови й захапувала дух у грудях, та се ще збільшувало її глуху тривогу.

— Ні, не можу! Не добуджу ся її! — в розпуді прошептала пані. — Он як сопе! Нелюди! Замучать вони мене своїм непослухом!

І, гнівно зціпивши зуби, пані Олімпія добру хвилину сиділа на ліжку, обома руками стискаючи з боків свої груди, щоби прискорити дихання, і прислухуючи ся рівномірному, здоровому сапанню Параски. Ота Параска, то була молода, вісімнадцятилітня служниця, покоївка пані Олімпії. Від двох місяців, відколи в пані почали ся припадки сонної змори і приливу крови до мізку, Параска мусіла спати разом із нею в її спальні. Пані в таких випадках почувала страшенну тривогу, кричала й кидалась, і тільки присутність другої людини могла її впокоїти. Та Парасці, занятій увесь день роботою в покоях та в кухні, дуже не до вподоби була ота нічна сторожа коло вередливої пані. Вона й сама бояла ся її сонних криків і воліла б була спокійно спати в кухні або в гардеробі. А до того, пані звикла була будити ся дуже вчасно, і в таких випадках, звісно, першу розбуркувала Параску. Так ось вона взяла

ся на спосіб. Що-вечера, коли пані засне, вона завішувала вікно килимком і щільно затикала з боків шматами, щоб ранішнє проміннє не продирало ся до спальні, міркуючи, що в таким разі пані хоч коли-не-коли проспить довше, значить ся, й їй можна буде довше поспати. І даремно пані Олімпія гнівала ся і сварила на неї. Параска з упором¹⁾, властивим тупій та лїнливій натурі, не покидала свого звичаю й тим доводила паню до розпуки, тим більше, що гробова пітьма у спальні в разі її припадків іще збільшувала її тривогу.

— Параско! — не то кричить, не то шепотить пані.
— Встань! Відслони вікно!

Та Параска й не думає встати. Вона спить на землі, на сїннику, без подушки, поклавши тільки якесь шматтє під голову та накривши ся грубою веретою²⁾. Рівномірно роздаєть ся її здорове сапаннє; видно, що сон її твердий та спокійний, і що можна б її й на поле винести, і вона б не збудила ся. Отой твердий, здоровий сон дівчини почав звільна успокоювати й паню Олімпію. Вона зовсім прийшла до себе і знов лягла на ліжко та накрила ся ковдрою, хоч у спальні було тепло, аж душно. Та зі сну вона зовсім вибила ся. Уява, збен-тежена сонною зморою, почала насувати їй на ум усїяке страхіттє. Зпершу в її голові мигнула думка: а ну ж який злодіяка закрав ся до сїней, повзе до її спальні. Та ні! Що він у неї візьме? Правда, двері від спальні не зовсім щільно замикають ся, в сїнешних також замок попсований. Та се пусте! Параска, лежачи тут же перед дверми спальні, притискає їх мов здорова колода: коли б хто хотїв ніччю ввійти до спальні, то конче мусїв би збудити Параску.

¹⁾ упертість (поль.)

²⁾ рядом

Прогнавши думку про злодійський напад, пані Олімпія обернула свою увагу на інші тони, що доносили ся до неї знадвору. Під церквою вартівник закричав «Осторожно з вогнем!» Чути навіть, як опісля закашляв ся й почупкав чобітьми, йдучи довкола церкви, щоб опісля знов лягти на соломі під дзвіницею. В курнику запіяв когут, а за ним обізвали ся і другі геть там у селі. В саді і в старій липовій алеї, що поза садом тягла ся аж до річки, лящали соловії; один із них прилетів навіть під вікно спальні й, засівши в густому жасміновому корчі, виводив дзвінко, мов приго-ворював людською мовою:

— Патиком, патиком, патиком! Там тріс! Там тріс! Туррр! Схаменись! Схаменись!

Пані Олімпії мов мурашки поза спиною забігали. Пташина не переставала лящати, дразнила її. Чим більш вона зосереджувала свій слух на тім, щоб розібрати, як саме щечече соловій, тим виразнійше причувались їй оті дивоглядні слова. І вони знов навіяли на неї те чуття холодної тривоги, яке лишило ся було після її сну. І разом із тим їй живо став перед очима й сон, усі ті огидливі картини, що від двох місяців не переставали її мучити, мов гадюки висисаючи живу кров із її серця.

Їй снилось, що вона була молоденькою дівчиною. Цвітуча, мов рожа¹⁾, в рожевім убранні, вона рожево глядить на світ. Усе їй усміхаєть ся, усе її пестить, усе любить ся нею. І сонце, і цвіти, і повітря, і люде. Молодіж липне до неї, паничі з найчільнійших родин у краю ровм крутять ся довкола неї. Молодечі лица, то круглі, то подовгасті, облиті здоровим румянцем, то

¹⁾ троянда

сантиментальною блідістю, з чорнявими, пещеними вусиками й без них, з очима то вогнисто блискучими, то немов увядаючими¹⁾ від гарячого чуття, хмарою носять ся довкола неї, мов лица ангеликів довкола Сикстинської Мадонни. І не диво! Вона молода, вродлива, дочка графа Лісовицького, властивця обширних²⁾ маєтностей і великих капіталів, — значить, хоч не одиначка, то все-таки одна з перших великопанських партій у краю. І вона знає се, і ходить гордо, холодно, насмішливо серед тої хмари лиць, під градом палких, закоханих поглядів, серед шепоту подиву та здавлюваного бажання. Їй люба ота душна атмосфера подиву, зависти та бажання, але її не тягне ані до одного з тих лиць, ані до одної з тих гнучких та елегантних фігур у фраках, циліндрах і глянсованих рукавичках.

Сонна змора тягне її з блискучого та запахущого світа сальонів, балів та компліментів у невеличку, чистеньку й тепленьку кімнатку в обширних офіцинах³⁾, що від двора її батька вибігли геть-геть у сад, немов сховали ся під розлогими липами. Там живе учитель її братів, молодий студент філософії, Нестор Деревачкий. Що тягне її туди, до його покою, до світлички, в котрій він для графських синів та дочок устроїв⁴⁾ імпровізовану школу, обвішану мапами й рисунками, з таблицею до писання, мягкими кріслами, в ряд уставленими перед масівним дубовим столом, замість шкільної лави? Що тягне туди панну Олімпію, едукація котрої вже скінчена, й котра не має обовязку, так як її молодші брати й сестри, нудити ся над книжкою та скриптурами?

¹⁾ що умлівають, вянуть (поль.)

²⁾ просторих, великих, від того польське слово: *obszarnik* — дідич

³⁾ те ж, що: флігель

⁴⁾ уладив

20098

БІБЛІОТЕКА

Льв. Дер. Медіцину

ЛВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА

АН УРСР

№ 11110

3504

Бібліотека

Вона й сама не знає, що її туди тягне. Нестор, молодий чоловік, літ 28, не то що негарний, а так собі непоганий, та й нічим особливим не визначається. Поверха міркуючи, ані не рівняти його до тих молодих елєгантів, що окружають панну Олімпію. Тільки в устах його, в мові сидять могутчі чари. Пані Олімпія ще й нині тямить, що зразу довгий час вона не звертала ніякої уваги на домашнього вчителя. Хоч він що-день обідав при спільному столі з усею графською сімєю, вона ніколи не вимовила до нього і слова; він був мов малесенька мушка, котрій вільно літати серед проміння її світла, та котрої вона не добачала. Аж раз браті затагли її на лекцію пана Нестора. Вона слухала зразу байдужно, потім чим раз цікавійше, розговорила ся по лекції з Нестором і відкрила в його словах якусь дивну мелодійність. Відтоді почала частійше ходити на лекції, заявивши матері, що, як старша, хоче пильнувати, щоб молодші брати й сестри вчили ся пильно і слухали вчителя. Та їх не треба було пильнувати, і панна Олімпія пильнувала зовсім чого иншого!

Як се стало ся, що вони полюбили ся з Нестором? Хто перший сказав слово, хто й яким способом виявив чуття, що запалило серця обоїх молодих людей? Пані Олімпія й досі сього не тямить, і тоді не тямилася. Тямить тільки, що цілі два місяці ходила, мов сама не своя, мов потонувши з головою в якімось рожевім тумані. Се були найкращі дні її життя. Чом вони минули? А коли вже мусіли минути, то чом хоча трохи довше не тривали?

Найменший братик Стасьо підслухав її любовне воркування з Нестором і розповів його матері, а мати передала батькові. Ані мати, ані батько не казали Олімпії ані слова, не сказали нічого й учителеві, тільки, коли

Олімпія на другий день прийшла до знайомої офіцини, застала двері замкнені, а офіцину порожньою. Старий садівник Яків сказав їй, що пана Нестора нині досвіта спакували, сквітували¹⁾, посадили на бричку й відвезли на двірець залізної дороги. Пані Олімпія тямить і досі ті гіркі, сердечні сльози, що проливала, сховавши ся в густі корчі парку, вислухавши сю вістку. Але й вона, таксамо, як її батьки, ані словечка не сказала нікому про свою любов, ані одною сльозиною, ані одним спомином не виявила її перед ніким із домашніх. Німо і глухо поховала своє чуття на дні серця, залила слізьми і присипала пилом забуття. Була ще молоденькою дівчиною, та все-таки знала, що графській доньці саме так треба зробити, коли їй трапило ся таке нещастє полюбити плебея.

Сонна змора тягне її кудись від тих картин, кудись, де холодно, темно, вогко. Немов вона входить у якийсь безконечно довгий коридор, погано освічений і давно-давно не провітрюваний. Сперте повітря каменем налягає на її груди. Дрож проходить по тілі, а її рука стискає щось таке холодне, слизьке та огидливе . . . Ох, та се рука її судженого, графа Торського, що товаришував іще з її батьком за його молодих часів і, розтративши по європейських столицях та игорних місцях силу, молодість, здоров'є й маєток, вернув ся до краю, щоб рятувати останки надшарпаної фортуни. Побачивши її, молоду, вродливу й посажну панночку, дочку свого приятеля, він зараз поміркував, що з усіх можливих фінансових спекуляцій ся буде, мабуть, чи не з найліпших, і зараз же приступив до діла . . .

Сонна змора все далі й далі, все глибше і глибше

¹⁾ розплатили ся з ним

тягне паню Олімпію по дебрах¹⁾ її холодного та непри-
вітного аристократичного життя. Ось вона графиня Тор-
ська. З батьківського дому вибираєть ся з чоловіком у
пошлюбну подорож до Італії. Та обоє доїздять тільки до
Монако, й тут чоловік її програє більшу половину її
посагу. Мов важкі дощеві хмари, висять над душею
пані Олімпії спогади її медових місяців, прожитих із
графом. Сцени, сльози, розпука . . . Вони вертають ся
домів, граф грозить, що продасть останнє село, яке йому
лишило ся з його родових маєтків — отсі самі Торки,
в котрих суджено було пані Олімпії прожити решту
віку. І хто знає, чи не був би й виконав свої погрози, бо
до Монако тягло його далеко дужче, ніж до молодой та
вродливої жінки, що побіч його спальні, в пишному
будуарі, обвішаному килимами й дзеркалами та напов-
неному пахощами, проплакувала дні й ночі. Та вийшло
не так, як графові думало ся. Після одной дуже бур-
ливої сцени зі своїми вірителями він упав у таку лю-
тість, що дістав удару апоплексії. Йому поразило руки
й ноги так, що не міг рушити ся з місця, не міг ложки
до рота піднести. І з гулящого джентльмена, картяра,
п'яниці та вівера²⁾ разом зробила ся безпомічна дитина,
котру треба було одягати, годувати, возити на возику,
класти на ліжко і знов підіймати, лайкою та проклят-
тями.

Сонна змора без милосердя затоплює паню Олімпію
в те страшенне ледяне море, в ту безодню муки, гри-
зоти, пониження й сердешного горя, що вона перейшла
від того часу. Для неї почало ся життя, про яке їй пе-
редтим і у сні не снило ся, і в казках не чуло ся. Хо-
рий граф тиранив її без милосердя, ламав систематично

¹⁾ нетрах

²⁾ людини, що любить уживати життя (фран.)

всі її вподобання і привички, її волю й її душу. Той напів-труп, безсильний і безпомічний, власне через свою слабкість зробив ся її найлютіїшим катом. І коли б хоч искорку співчуття, хоч крапельночку любови, признання, від котрих уся кров у ній ледом стиналася. І чим покірнійше вона гнула ся, чим пильнійше служила йому, тим гіршим, капризнійшим робив ся той сорокпятьлітній старець, і в очах його на її вид блискали зловіщі іскри ненависти. За що він ненавидів її? Що вона йому злого зробила? Вона ніколи не питала його про те. Її серце замкнуло ся до нього ще від часу побуту в Монако, і не відімкнуло ся вже ніколи.

А, тимчасом, здоров'я графа значно поправилось. Правда, поражені руки й ноги ніколи вже не прийшли до здоров'я, та за те жолудок поздоровшав. Безпомічність змусила графа до правильного життя, до дієти. Він не міг тепер пити, ані грати в карти, мусів їсти те, що йому давали й коли давали, і се вийшло йому на-добре. Почув апетит, наїдав ся у-смак, спав спокійно і твердо, як ніколи передтим, на щоках його почав виступати румянець, навіть передчасно вилисїла голова зачала вкривати ся новим пухом. Граф відмолодїв. Про смерть і не думав, і дякував Богу, що не дав йому продати Торок. Був се, будь-що-будь, гарний маєточок, зложений із двох фільварків, що обіймали поверх тисячу моргів рівного поля й сїножати, а надто дві тисячі моргів старого соснового ліса. За тих кілька літ, що граф лежав хорий, не їздив нікуди, не програвав і не гайнував, маєток, під управою совісного управителя, очистив ся від довгів і давав такий дохід, що граф міг жити по-панськи і ще й відкладати дещо про чорну годину. Признати треба, що велика в тім була заслуга графинї. Вона доглядала господарства,

контролювала управителя і других офіціалістів¹⁾, уклала весь господарський бюджет і гроші держала у своїх руках. В тій роботі находила хоч почасти осолоду після тих мук, які день-у-день приносило їй спільне життя з графом.

Сонна змора мов кліщами здавлює серце пані Олімпії, приводячи їй на память цинічні та безсердечні наміхи та наруги графа.

— Скучно вам, графине, зо мною, калікою, панькатись, правда?

— Скучно, — каже вона, дивлячись у инший бік.

— Ви б Богу помолили ся, щоб мене чим скорше забрав зі сього світа.

— Молюсь.

— Добре робите. Я б менше мучив ся, — додає він із їдким наміхом, — а ви б заміж вийшли, правда? Ну, скажіть по щирости, маєте вже на думці кавалера²⁾ за котрого б ви вийшли?

— Маю! — каже вона, затискаючи зуби, з запеклою злобою в серці.

— Се дуже гарно! — іронічно цідить граф. — Тільки ось що лихो! Не дуже, мабуть, ваша молитва щира, бо я чую ся здоровішим. Може, вам, графине, діточок хотіло ся б?

Сльози бризками бризкають із її очей, але вона зціплює зуби й не дає по собі пізнати тої пекельної муки, яку їй завдає її зашлюблений мучитель. Мовчить, відвернувши ся, а граф далі торочить:

— Отаке малесеньке, рожевеньке, гарненьке дитятко — чудо, що за люба розривка³⁾ була б для вас!

¹⁾ двірська служба (писарі, управитель, економ і т. д.).

²⁾ жениха

³⁾ розвага (поль.).

Трепалось би, сміялось би, далі й лазити б почало. А, графине, чого ж ви мовчите? Правду я кажу?

— Правду.

— То то й є. Та що ж, біда моя, графине, я слабкий! Я, немічний каліка, не можу сповнити свого обов'язку. Терпіть, графине, чень Бог і над вами змилуєть ся!

Пані Олімпія дуже добре розуміла криваву наругу над собою в тих словах. Служниці, що мусіли день і ніч пильнувати графа й ночувати при нїм, одна за одною приводили дїтей, котрі й ховались при дворі як байстрята. Графиня добре знала, чиї се діти, гляділа на них із ненавистю, та все-таки не прогонювала їх зо двора, немов почувала якусь дивну пільгу глядіти день-у-день на ті докази невірности свого чоловіка, поштуркувати їх, обходити ся з ними, графською кровю, як зі щенятами та сміттем і знати, що й на-будуче жде їх життє щенят та роля сміття в суспільности. Куди, куди подїла ся рожева, запахуца атмосфера невинности, серед якої жила вона при батькові!

Сонна змора мов невимолимий кат шарпає і рве її далі, ще глибше в безодню, в непролазну пітьму, і гниль, і чад.

— Милосердя! — просить вона. — Чи не досить мені сього пекла? Чи не досить я перетерпіла?

— Ні, — говорить твердий, невимолимий голос. — Ще у твоїм серці один закуток цілий, не переранений, чистий, не заплюгавлений! Покажи його сюди! Давай до моїх рук!

І знов нові картини. У хвилину, коли горе її доходило до краю, коли їй здавало ся, що ось-ось одуріє, явило ся щось мов полекша, мов проблиск надії, мов ясна поляна серед темної пущі. Явив ся він, Нестор,

про котрого вона не чувала й не цікавила ся чути від часу, як бачила його в імпровізованій домашній школі у свого батька, перед двадцятьма літами. Дивна іронія долі! Він явив ся їй таким, яким вона ніколи й не надіяла ся його побачити. Його поява і притягала, й відтручувала її, збуджувала рівночасну пошану й обридженне. Він явив ся попом, але попом здичілим, диваком та відлюдком, що довгі літа жив у горах, здалека від усякого цивілізованого товариства, від духових інтересів. Мов жива, стає ще тепер перед нею його постать, згорблена та похилена, придавлена передчасною старістю. Його очі, колись такі палкі, такі ясні і блискучі, з котрих так і говорив світлий ум, так і ясніла щирість та доброта, — тепер погасли, запали ся глибоко й бігали в ямках мов сполохані. Чари його бесіди щезли без сліду: на першій візиті у дворі він раз-у-раз путав ся у словах, гикав ся, уривав на половині речення так, що граф, по його виході, зі звичайним своїм цинізмом сказав:

— То якийсь ідіот. Сьому треба дати презенту!¹⁾

А все ж він при всім тім був священиком. Його духовний стан домагав ся від неї пошани, й вона була вихована в занадто побожних традиціях, щоб відмовити йому тої пошани. Та се не все. Швидко вона з уст самого о. Нестора розвідала історію його життя — не так, може, розвідала, як доміркувала ся її з його уриваних та безладних оповідань. І ся історія ще більше зблизила її до нього. Адже ж се через неї дійшов він до того стану! Вона, хоч і несамовільно, була причиною його зруйнованого життя, розбитих надій. О,

¹⁾ У Галичині, заки пан-отець одержить парохію, мусить дістати на це згоду (презенту) дідича, що являєть ся ніби опікуном церкви та прихожан.

пані Олімпія тепер добре вміла відчути ту важку та сумовиту історію бідного здичілого попа!

Полюбивши її і стративши всяку надію позискати її руку, Нестор покинув філософію¹⁾, вступив до семінарії²⁾ й висвятив ся в целібаті³⁾. Саме тоді почув, що вона вийшла заміж. Власти духовні полюбili його; був спосібний, покірливий, працьовитий. Йому всім-хала ся висока кар'єра єрархічна, та серце його боліло, не давало йому забути втраченого щастя. Швидко дізнав ся про сумну долю своєї улюбленої, про слабість графа, хоч, звісно, й думкою здумати не міг собі всеї тої безодні горя, яка придавлювала її душу. Він любив її щиро, й кожда звістка про неї, зла чи добра, ранила його душу, на довгі дні відбирала йому спокій, робила його неспосібним до праці, до думання. І він постановив собі перебороти себе. Пішов на катихита до народніх шкіл⁴⁾ в одному невеличкому та глухому містечку, щоб бути далеко від неї, не чути про неї. Та спокій і тут не був тривкий. То через газети, то через усяких приїзних людей він хоч у-ряди-годи чував про неї. А чим рідше доходили вісти, тим важкішим тягаром падали на душу о. Нестора, тим довше мучили його. І він забажав ще далі втекти від світа, здичіти зовсім. Попросив ся на парохію до одного з найглухійших гірських закутків. Десять літ прожив там безвихідно, без газет, без листування з кимнебудь, зайнятий обов'язками свого стану

¹⁾ філософічний факультет університету; скінчивши його, можна було стати вчителем середньої школи

²⁾ до духовної семінарії — інтернату для студентів богословського факультету

³⁾ безженним, не оженившись — в уніятів це можна, й навіть останніми часами було змагання в духовній уніятській владі, щоб усі попи не женили ся, як ось католицькі: целібс — безженний піп

⁴⁾ учителя закону божого початкової школи

та важкою боротьбою за шматок хліба. Парохія була маленька, вбога, з народа прихід був дуже мізерний, треба було зайняти ся господарством, тяжкою, мужицькою працею. О. Нестор пірнув із головою в те море буденних клопотів та заходів: орав і сїяв, плекав худобу, гонив воли на продаж, збирав сїно, торгував вівсом і бриндзею, заводив у горах нові роди картоплі, був і рільником, і садівником, і пасішником. Та все-таки серце його не могло упокоїтись. Рана була надто глибока, і хоч загоїла ся зверху, то полишила по собі важку мелянхолію, огірчення й вічне невдоволення. О. Нестор ніколи не переставав відчувати того, що він змарнована людина, що з нього не те могло бути. Він сповнював свої обовязки, робив навіть більше, та все якось механічно, сердито; видно було, що всі його поступки йшли не з любови, а з погорди до людей. І не диво, що хоч він не кривдив своїх парохіян, та вони все-таки не любили його, немов жахали ся того холоду, що сидів у його серці й віяв від нього довкола.

По кількох літах побуту в тому гірському гнізді о. Нестор сильно змінив ся. Постарів, згорбив ся, став зовсім непривітний і неговіркий. Зверхній його вигляд був занедбаний, одежа вбога й дуже часто нечищена. В селі говорили, що він скупий, ба й його власні слуги жалували ся, що годує їх погано. Йому вдало ся кілька разів дуже корисно продати випасені воли. Більші суми грошей, що найшли ся в його руках, почали звільна розпалювати його жадобу. Серце, що не находило людей, до котрих могло б привязати ся, почало помаленьку привязувати ся до грошей. О. Нестор зразу й не спостеріг ся. Йому здавало ся, що не вибігає за грониці господарської ощадности, а тимчасом душа його чим раз глибше всисала ся в нову пристрасть до скла-

дання і громадження грошей, а ум його, колись такий ясний і бистрий, почав дрібніти й затінювати ся під впливом тої нещасної пристрасти.

Спам'ятав ся о. Нестор аж тоді, коли було за пізно, коли запримітив, що його нова пристрасть пожерла його старі спомини і старі терпіння. Пристрастивши ся до збирання грошей, він забув про Олімпію, а хоч инколи й згадував про неї, то вже не так, як уперед. Вона являла ся йому мов якась далека, бліда тінь, котра нічого вже не ворухила в його душі. І от коли по довгих літах, переглядаючи «Спархіяльні Відомости»¹⁾ побачив, що опорожнена парохія Торки, де жила його давнійша улюблена, в серці його не обізвав ся ніякий голос, а тільки в умі почали метати ся цифри більших доходів: число моргів парохіяльного ґрунту, багатший народ, близькість значного відпустового²⁾ місця. Він подав ся³⁾ на ту парохію й одержав її.

В пані Олімпії ще й тепер мороз переходить по тілі, коли нагадає свою першу стрічу зі своїм давнім коханням. Вона тоді була ще релігійна, й попівська ряса сама по собі збуджувала в ній чуття пошани. Але сей диکار, сей немова, що на кождому слові гикав ся, путав ся, що й одного речення не вмів сказати до-ладу, що говорив тільки про збіжжє, картоплю та худобу — невже се той самий Нестор, що колись разом із нею літав у рожевий світ ідеалу? Правда, вона аж надто добре знала, які страшні зміни поробило з нею вороже життя, та все-таки їй бажалось би, щоб хоч він явив ся перед нею сильний, ясний та повний співчуття. Їй так хотіло ся, так треба

¹⁾ офіційальний орган консисторії

²⁾ куди ходили на прощу, богомілья; відпуст — проща (відпускають гріхи)

³⁾ зробив (вніс) прохання, поробив заходи, щоб одержати

було оперти ся на когось, хоч хвилечку свобідно відітхнути, хоч на мент забути про те пекло, в котрому пили її дні й ночі! А ся нещасна руїна в попівській рясі збуджувала більш почутте жалю, а то й відразі, ніж почутте, якого їй було треба. Та ні! З сеї руїни все-таки блиснув вогонь. Не ясний полумінь, що світить, і тріє, і проміністими хвилями ширить довкола себе вдоволення, супокій, щастє. Блиснуло понуре миготінне жевріючого під попелом вугля, що пече й пожари розводить, що прогризає й нівечить усе, до чого доторкнеть ся. І до неї доторкнуло ся те вугле, розранило останній неткнутий досі куточок її серця.

Вона рідко видіала о. Нестора, що був зайнятий своїм господарством і своєю парохією. Та раз якось, їдучи зо двора на фільварок, зустріла його на леваді, що зеленою скатертю простирала ся між двірською липовою алеєю й супротивним узгіррем, на котрім находив ся фільварок, а обік нього також попівське поле. Зустріли ся, о. Нестор поклонив ся графині низенько й якийсь час ішов мовчки, немов заляканий сусідством графині. Вона сама розпочала розмову, зпершу про господарство. Розпитувала о. Нестора, як йому подобаєть ся нова парохія, як жилось йому в горах? Він помалу оживив ся. Набуте в горах здичінне трохи вже відпало від нього. Нараз графиня закинула розмову на ту тему, котрої, видимо, найбільше бояв ся о. Нестор.

— А ви тямите, отче, свій побут у Горилісах?

Він заметушив ся. Палиця випала з його руки, й він швидко схилив ся, щоб підняти її. Графиня зупинила ся й пильно, на вид спокійно, вдивляла ся в нього.

— Ясно... ве... ве... вельможна¹⁾ графиня... — пролепотів він, блукаючи очима, щоб не зустріти ся з її поглядом.

— Ви вже, мабуть, навіть забули, як мене по імію звуть! — сказала вона зовсім спокійно й ніби жартовливо.

О. Нестор разом перестав метушити ся й витріщив на неї свої чорні колись, тепер значно вже вицвілі очі. І разом у його зачерствілому серці отворила ся давня, здавалось, зовсім загоєна й мохом поросла рана. І він заговорив, зразу з трудом, путаючись та гикаючись, але чим далі, тим плавнійше і смілійше.

— Ясне... ве... ве... вельможна графине! Звольте жа... жартувати! Насміхати ся наді мною! І не по правді! Я не забув те... те, що памятаю. Та по що се? Думаєте, я мало терпів? Адже через вас... усе покинув! Надію щастя родинного... І карієру... І людське товариство... І книжки... Все, все! В горах загріб ся, між Бойками²⁾, між волами та вівцями. Щоб вас забути! Щоб про вас не чути. А то, знаєте, кожда найдрібніша звістка про вас, усяка дрібниця бентежила мене до дна душі... на тортури мене розпинала. Що я перетерпів! А ви... ви ще сміяти ся зволите!

І сей дикун, ся руїна, сей немова, сей передчасно постарілий целебс заплакав. Заридав, мов дитина, і почав утирати сльози рукавом своєї рясн.

В голові пані Олімпії все мішаєть ся після сеї хвилі. Жаль і надія, обридженне й розкіш, гризота й

¹⁾ Звичайна назва дідичів у Галичині; ще кажуть просто: ясний пан, ясна пані.

²⁾ Бойки — гірський народ у околицях Стрия, куди більш забитий, ніж Гуцули.

радість — усе валить клубами на її душу, безладно, могуче. Вона кидаєть ся на ліжку й махає руками, мов прогонюючи дальші думки. Не хоче згадувати, навіть ув уяві не хоче ще раз перемірювати крок-за-кроком сей страшний безконечник, що довів її до її теперішнього стану. Всі ті потрясаючі сцени, що промайнули над її головою від того часу . . . сповідь із власного життя перед о. Нестором . . . їх пізнійші розмови і зносини . . . вродини сина . . . смерть чоловіка . . . пожар двора . . . і ті важкі літа, що потягли ся далі, і ті гадюки, що підповзають тепер до її серця, все те разом збираєть ся довкола неї в одну збиту масу, мов шкіряний міх, у котрому її завязано, і в котрому вона душить ся, душить ся, кидаєть ся і кричить, добуваючи останніх сил, у передсмертній трівозі, в безтямній розпуці:

— Рятуйте! Рятуйте!

Два місяці вже оті сни, оті спомини, оті думи мучать її, і мука та за ті два місяці не то що не вменшила ся, але щораз більшає. Чим се скінчить ся? Пані Олімпія иноді в-суріоз лякаєть ся, щоб не одуріла. В день її здаєть ся, що ходить здорова, а як тільки вночі голова до подушки, зараз у крові починає грати гарячка, в мізку ворущають ся дивні, страшні мисли. І дармо вона силкуєть ся прогонювати їх! Вони мов налазливі оси все крутять ся довкола неї, все бренять, і джижджать, і сверлять серце своїм джижджаннем.

— Чи се Бог покусу на мене насилає? — міркує пані Олімпія, — чи, може, злий дух до душі підступає? Господи, зглянь ся наді мною!

Вона молить ся з широко отвертими очима. Боїть ся зажмурити очі в пітьмі, бо знає, що скоро їх затулить, то зараз стануть перед нею огидні, прокляті кар-

тини, від котрих кров леденіє, а слова молитви замирають на устах. Вкінці, з геройським усилом вона встає з ліжка, мацаючи, підходить до вікна й відриває килимок, котрим воно заслонене.

— Ах, слава тобі, Боже! — виривається з її уст. — Уже світає! От-от уже сонечко покажеться!

І вона підходить до Параски, що, простерта горілиць, скотивши ся з сінника, спить на голій долівці, і, торкнувши її босою ногою в голову, кричить:

— Параско! Ну, Параско! Пора вставати! Чуєш мене, Параско!

II.

— І по що ти, бестіє, раз-у-раз оте вікно на ніч заслонюєш? Чи я тобі не казала, що не можу спати при заслоненім вікні? — лаяла пані Олімпія Параску, що, раптом збуджена зо сну, схопила ся на рівні ноги та кулаками протирила очі.

— Та, бігме ж-то, що се не я! — бубоніла Параска, не рушаючи ся з місця. — Се, певно, Гади́на. Він тут щось порядкував вечером у покою.

— Гади́на, Гади́на! — гнівно відмовила пані. — Тобі щось тільки на когонебудь скинути! А я певнісінька, що се ти зробила.

— Ні, скарай же-то мене, Господи, що ні! — божилася Параска.

— І не божи ся надурно, ти погане насінне! — крикнула пані. — Знаю я тебе таксамо, як і того твого Гадину. Обоє ви добрі гадюки! Ну, та чого стоїш? Іди, буди других! Адже, певно, всі сплять, хоч уже сонце он-як високо!

— Та нині, прошу ясної пані, неділя.

— О, так, вам аби неділя! То що, в неділю їсти не треба? Бігай, збуди Гадину, нехай зараз біжить до пахтяра¹⁾ по молоко і сметанку²⁾. Не бій ся, той, певно,

¹⁾ той, що арендує поле (нім. Pächter)

²⁾ солодку (до кави), вершки

давно встав і корови подоїв. Може, вже й до Львова поїхав.

— Як поїхав, то молоко і сметанку для ясної пані лишив у пивниці¹⁾, — успокоювала Параска, очевидно, мало що собі роблячи з грізного голосу пані Олімпії і все ще позіхаючи та чухаючи розпатлані, давно нечесані коси.

— А потому збуди Гапку й кажи їй, щоб зараз розпалювала під кухню. Старий Деменюк певно вже й без тебе встав. Ну, ти ще стоїш? Та махай, тумане!²⁾

Параска врешті рушила з місця, та коли пані відвернула ся від неї, вона підняла обидві руки до лиця їй, закрививши указові пальці, немов ріжки, приложила їх до чола їй, перекрививши лице, зробила огидливу гримасу в бік пані, помахала головою і прожогом кинула ся бігти зі спальні. Та в темних сінях мало-що не впала, спіткнувши ся о стару масницю³⁾, котрою були підперті сінешні двері.

— Тьфу! Пек тобі! — крикнула в сінях Параска, та так голосно, щоб пані могла чути. — І все якась мара ставить оту масницю підо двері, бодай їй руки покривило!

І Параска люто копнула масницю ногою так, що посудина з лоскотом покотила ся геть у сїни. Параска добре знала, що не хто, а тільки сама пані поставила масницю під двері, та хотїла хоч тим невинним способом помстити ся на пані за перерваний сон і ранишню лайку.

А пані Олімпія, тимчасом, узяла ся до своєї тоалєти.

¹⁾ льох (поль.)

²⁾ туман — дурень, бевзъ

³⁾ посуд, у якому бють масло; звичайно кажуть: масничка

Вона вмила ся і, причесавши перед дзеркалом сиве та буйне ще волоссе, наділа свою звичайну чорну сукню, котру носила вже пару літ. Давно вже перестала вона строїти ся¹⁾, раз, що по смерті чоловіка маєткові відносини геть-геть попусували ся, а, по-друге, — не було і для кого. Сімя її не то відцурала ся, а так якось мовчки забула, з сусідами ще за життя графа вони не жили, то ж і гості не бували в Торках майже ніколи. Убравши ся, графиня, виходячи накинула поверх сукні таку ж чорну мантильку, бо літній росистий ранок був холодний.

Виходячи зі своєї спальні, що була zarazом її канцелярією і вбірнею, пані Олімпія озирнула ся довкола з якоюсь турботою, мов із острахом. Вона не довіряла нікому з тих людей, що її окружали, знала, що всі її ненавидять, що ніхто її не любить і добра їй не бажає, і жила між ними, мов у лісі між дикими звірями. Ніколи від страшної катастрофи, що була причиною смерті її чоловіка й пожару двора, вона не мала спокою. Все переслідувала її тривожна думка: а ну ж ті люде, ті дикі звірі, кинуть ся на неї, розірвуть її! Вона зпочатку думала лагідним обходженням підобрити їх, але швидко зі страхом побачила, що лагідне обходження тільки осмілює, роззухвалює їх, а зовсім не привертає їх серця до неї. І вона знов вернула до свого давнього способу: держати «ті bestії» здалека від себе, на кожному кроці давати їм почути свою погорду. От тим то й жила вона в вічнім острасі. Убють, обрабують²⁾ — такі картини раз-у-раз вертіли ся в її уяві. Виходячи, вона озирнула свою спальню по

¹⁾ чепурити ся, гарно вбирати ся

²⁾ ограблять (нім. rauben); рабівник — грабіжник

старій привичці, хоч і знала, що рабівник, коли б у її неприсутности сюди дістав ся, не найшов би майже нічого такого, що йому оплатило ся б забрати. Правда, горіхова шафа для убрання, магоневий викладаний столик для тоалетових приборів і комода з білизною свідчили про колишню заможність. Та в шафі висіли якісь старі, давно відложені сукні, в шухлядці столика лежало хіба пару старих і повизублюваних гребінців та слоїк помади до волосся, а в комоді також невеликі були скарби. На стінах висіли два, чи три старі портрети, а в кутику коло ліжка пані Олімпії стояла невеличка, дубова, залізними штабами окована й міцно замкнена скринька — каса пані Олімпії. Та тільки біда, що каса та звичайно дуже бувала вбога, а нині була майже зовсім порожня, коли не числити жмені мідяних монет, що були розсипані на дні. Та про те пані Олімпія не любила нікого допускати до своєї спальні, особливо вдень, і, виходячи, замикала віконниці зі-середини, а двері на колодку знадвору.

Зі спальні пані Олімпії виходило ся в вузькі й темні сїни; світло до них падало тільки крізь мале, подовгасте віконце над дверима. Колись у тім віконці були шиби з грубого, матового скла, але вони давно були повибивані, так, що зполудня сонце світило прямо в сїни, але ранком у сїнях було досить темно. З противного боку до тих сїней притикав «сальон» — обширна кімната, прибрана сьак-так по-панськи, та звичайно замкнена. Її відчиняли тільки для «гостей»: приїде часом у село комісар, або лікар, або навіть пан староста, ченість велить заїхати у двір, і от пані Олімпія, хоч у душі клене нахабників, усе-таки, рада не рада, відчиняє «сальон», провітрює й отоплює його, і приймає гостей. В останніх часах син її трохи частійше заставляв її

відчиняти сальон. Гуляючи часто у Львові, він привозив инколи з собою своїх молодих товаришів і знайомих — трохи мішане, та за те голосне й веселе товариство. Тоді сальон графині наповняв ся шумом молодих голосів, сміхом і жартами, димом сигар і атмосферою різних перфум, котрих уживали ті «добре виховані» молоді люде — бо, звісно, тільки з такими й товаришував молодий граф Адасть Торський. До пізньої ночі пили чай, грали в карти, або вели широкі розмови. Пані Олімпія була одинока жєнщина в тім товаристві, та все-таки чула ся у своїм елементі, чула ся між рівними собі, віддыхала душею після того ненастанного пригноблення, в котрому плило її життє. Правда, спосіб життя сина був для неї джерелом незлічених прикростей і турбот, та в молодій, веселій кумпанії вона забувала про все і вдячна була синові за ту розривку.

Ось і нині вона надієть ся тих гостей. Адасть учора сам приїжджав із фільварку ще вранці. Вчора по обіді він поїхав до Львова, а сьогодні к обідові має вернути ся з кумпанією. Пообідають на фільварку, де Адасть отсе перший рік трібував¹⁾ сам завідувати господарством і провадити адміністрацію, — а після обіду зайдуть на чайок до двора. Та пані Олімпії бажало ся подати гостям, замість голого чайку — каву, і ось вона замовила в Жида, що арендував двірське поле враз із худобою й торгував молоком у Львові, достаточну порцію сметанки. Знаючи добре, що ані на Параску, ані на Гадину не можна було спустити ся²⁾, вона, убравши ся як мога швидше й замкнувши свою спальню, вийшла з сіней на подвірре, щоб самій усього доглянути.

¹⁾ пробував

²⁾ покласти ся (поль.)

— Ах, як же тут чудесно! — мимоволі вирвалося з її уст, і вона глибоко відітхнула, захоплюючи у груди як мога більше повітря. Чисте, свіже повітря насичене було пахощами липового цвіту та жасміну, що здоровими кущами обплітав і вкривав сумовиті руїни — згарища панського мурованого двора. Вийшовши з сіней і заперши двері за собою, пані Олімпія попереду усього звернула очі на ті згарища. По старій звичці, без сумніву. Пятнацять літ, від смерті чоловіка, оті згарища його двора стояли перед її очима — понурі та непривітні, як її згадки про графа Торського, та при тім невідступні, незнищимі. Якоюсь магічною силою тягли вони до себе її очі. Не було на світі місця, котре б вона так гаряче, завзято ненавиділа, як оті згарища. Адже ж тут безсердечний тиран мучив і катував її довгі-довгі літа! Тут убито її молодість, потоптано її красу, скалічено її душу, затроєно серце й думки! А отже пані Олімпія не могла перейти подвір'я, вулиці, саду, алеї, щоб із кожного місця не озирнути ся на ті згарища. І з кожного місця вони дивно якось уражали її серце, будили холодну дрож у всіх суглобах, мов німа, таємна, а страшна погроза. По смерті графа люде в Торках довго розповідали, що небіжчик граф ходить по згарищах, немов шукає чогось, голосно стогне й ридає. Графиня не вірила тому, гнівала ся, коли хто передавав їй сі оповідання, та про те смертельно бояла ся ніччю вийти на подвір'я і поглянути на згарища. Чи мала ж би се бути правда? Чи мав би її мучитель іще й по смерті не давати їй спокою? Не раз і не десять збирала ся пані Олімпія усунути ті згарища. Раз уже навіть робітники були наняті. Та все якась несподівана пригода не давала виконати сей замір. То жнива наглі випали, то буря робітників розігнала, а

потім град збіжжє витовк, і гроші, відложені на ви-
прятаннє згарищ, ішли на иншу ціль. Немов якась
фатальність висіла над ними, змушувала паню Олімпію
жити під ненастанним вражіннєм сеї ненависної руїни.

«Та вже тепер, коли мій плян удасть ся, то, певно,
поперед усього сї згарища кажу вивезти й пляц¹⁾ очи-
стити,» — мигнула думка в голові панї Олімпії. Вона
перехрестила ся й відвернула зір у противний бік, на
подвірре в малу офіцину, низенький і довгий будиночок,
що ограничував подвірре насупротив тої офіцини, в ко-
трій була її спальня й сальон, і одним кінцем вганяв ся
в сад. В тій самій лїнії, що «велика офіцина», але окреме
від неї, стояла обширна стайня, а далі мурована возівня.
Будинки ті з двох боків обграничували обширне по-
двірре, перерізане повперек високим дощаним парканом,
що на схід сонця притикав до вугла возівні, а к захо-
дові добігав до малої офіцини. Та що та офіцина була
довша і вбігала ще в сад — очевидно, пізнійше добудо-
ваним помешканнєм, зложеним із двох невеличких по-
коїв, — то паркан на які три кроки перед тою офі-
циною вривав ся, припираючи до штахетів, котрі об-
колювали маленький квітник перед вікнами офіцини.

Панї Олімпія йшла подвіррем, пильно озираючись на
всі боки. В малій офіцині поміщала ся служба: льокай
Танаско Гади́на, кухарка Га́пка і старий Гнат Деменюк,
колись гуменний, а тепер, коли графиня хазяйства не
вела й поле здавала Жидові в аренду, пасішник та за-
гальний доглядчик. Тут була й кухня, й покій для
пахтяра, що арендував і поле графині. Решта gospodar-
ських будинок стояла оддалік за гостинцем²⁾.

¹⁾ площа

²⁾ шлях, звичайно — мурований

У кухні вже палило ся. Дим рівним синювато-рожевим струмочком плив із комина прямо вгору, немов силкував ся вибігти понад вершки розлогих, вікових лип, що, немов величезні темнозелені голови, бовваніли поза невисоким дахом офіцини. Та коли б не той дим, можна б було подумати, що все оте обісте¹⁾, окружене старезними липами, немов відгороджене від світа, не має в собі ані живої душі. Ніде не було чути ані голосу, тільки соловії лящали між гілками липи. Пахтяр давно вже подоїв корови й поїхав із молоком до Львова, його пастух погнав корови на пасовисько, Деменюк іще досвіта пішов кудись, а молодіж заспала трохи довше, дякуючи святій неділі, хоча, звісно, і в будні вона тут не дуже потіла над роботою. Та все-таки пані Олімпії немила була ся тиша в білий день, і вона почала пильнійше прислухувати ся і приглядати ся, що робить її служба. Вона тихо, звільна перейшла повперек подвір'я, колись гладко утопаного, а тепер зарослого травою, і наблизила ся до вікон кухні, щоб заглянути до-середини. Вона йшла близько стіни, крадучи ся звільна та вдаючи, немов і не думає ні про що. Служба добре знала сей її поганий звичай.

— *Zaczniście, wargi wasze, chwalić Pannę świętą!*²⁾ — роздав ся нараз у кухні побожний спів Гапки. Була се пристаркувата вже дівка, що виховала ся при дворі та, не вийшовши заміж, так і лишила ся тут. Колись вона була веселої вдачі, гуляла і з паничами і з парубками, відсиділа пару літ у криміналі за страчання дитини, та, вернувши ся відтам, як одинокий здобудок тюремної цивілізації винесла непоборний нахил до побожности й до проклонів. В її голові спокійно жили поруч себе

¹⁾ садиба, оселя

²⁾ Почніть, губи ваші, славити святу Діву.

Христос і Беліяль: безліч набожних пісень та молитов, котрі шептала раз-у-раз або співала якимось скрипливим, розбитим голосом, і ще, може, більше безліч найпоганійших проклонів, котрими сипала направо й наліво, як чорна хмара градом. Пані Олімпія аж стрепенула ся, почувши той голос.

— Ну, розспівала ся! — буркнула вона. — Та вже, нехай співає! Ліпше, коли співає, ніж як би мала клясти. Хоч то здаєть ся, — мигнуло їй у думці, і усміх перебіг по лиці, — що Пан-Біг таксамо не слухає її побожного співу, як і її проклонів.

Не доходячи до вікон кухні, пані завернула знов набік, перейшла подвірре й пішла заглянути до стайні, двері котрої були отворені. З нутра темної стайні доходив до неї якийсь шелест, помішаний зі шептами і здавлюваним сміхом. Пані стишила ся, притулила ся до стіни близько дверей і слухала.

— Ну, та ходи, дурна Параско! Чого тобі боятися? — шептав Гади́на.

— Не хочу, дай мені спокій! — відмовляла Параска.

— Але ходи! Присяй-богу¹⁾, що тебе не одурю! В осени побере́мо ся.

— Знаю я таких, як ти. Побере́мо ся, то тоді піду, а тепер зась тобі!

— Але не бій ся! Ходи!

Гади́на, очевидно, силою трібував спонукати Параску, та вона була сильніша від нього й попхнула його так, що він мало за двері не вискочив.

— От дурна! І говори з нею! — маркітно²⁾ мовив Гади́на.

¹⁾ божба (присягаю Богу)

²⁾ ніяково

— І не говори! — відмовила якось неохоче Параска, шелестячи соломою.

— А хочеш заміж за мене, правда?

— Овва! Таке мені велике добро! Не візьмеш ти, то другий візьме.

— Але за другим не буде тобі так, як за мною.

— Говори! Не виділа я твоїх статків. Хиба буду тобі помагати з голоду здихати.

— Дурна, дурна! — шептав Гади́на, нахилиючись до неї. — Я вже нині маю стілько, що міг би ґрунтець і хату купити, а сими днями буду мати ще більше.

— Може, цілі Торки купиш? — жартувала Параска.

— Торки, не Торки, але будемо мати стілько, що буде до смерти і для нас, і для дітей наших.

— Та що ти плетеш, навіжений? — голосно промовила Параска. — Відки ти тільки гроші дістанеш?

— Відки дістану, то дістану. То моя річ.

— Ну, скажи, най і я знаю.

— Е, в тебе язик довгий.

— Присяй-богу, що нікому не скажу!

— Та не присягай ся! По що тобі се знати? А втім, хто знає, може, й нічого з того не буде. Ліпше зачекаємо.

— Та скажи, скажи, Танасочку! — підлещувалась Параска. — Скажи, то піду з тобою.

— Підеш? — живо скрикнув Гади́на.

— Йй-богу, піду.

— Зараз?

— Ну, ні! Але потóму. Нині ввечір.

— Е, дуриш! Як підеш, то тоді й скажу.

— Та ні, скажи зараз. А то не піду ані нині, ані завтра, ані ніколи. І знати тебе не захочу.

— Ну, тай слухай же. В нашого ксьондза¹⁾ . . .

— В котрого?

— Та у старого, того, що тут у офіщині живе. В него є гроші. Великі гроші.

— Е, в шпаркасі!²⁾

— Те, що у шпаркасі, то окремо. Але є й готові. Він їх усе переховує, що-день у инше місце. Купочку тут, купочку там. Я його давно вже підстерігаю, та обережний опир! А найбільше пес на перешкодї. Все, як тільки я трохи наближу ся, пес почує і сполошить старого. Але одну купочку я таки вже цапнув.

— А багато?

— Параско! Параско! — роздав ся в тій хвилі з кухні голос Гапки. — А щоб за тебе Бог забув і всі святі, як ти про роботу пам'ятаєш! Параско!

— Ой, лишенько! — скрикнула Параска. — Вже Чума рипить! Післала мене по дрова, а я тут із тобою забалакала ся. Пусти!

— Та побудь іще хвилечку! — просив Гадина.

— Нема часу. А то ще стара опириця прийде та наробить крику.

І Параска прожогом вибігла зо стайні й майже лицем у лице наткнула ся на паню Олімпію.

— Ой, Господи! — скрикнула вона й задеревіла на місці.

— Ти що тут робиш? — строго запитала її пані. — З ким тут розмови ведеш?

— Та ні з ким, — брехала Параска, почувши у стайні легкий шелест і знаючи добре, що Гадина одним

¹⁾ У Галичині всіх попів (чи католицьких, чи унійських) звуть звичайно ксьондзами. Слово «священик» — штучне; його вживають тільки попи проміж собою та інтелігенція.

²⁾ у щадниці (нім.), у щадничій касі

скоком був уже на поді,¹⁾ а другим крізь діру в даху вискочив у сад. — Мене Гапка післала по дрова.

— То тут у тебе дрова?

— Та я хотіла набрати трохи соломи на підпал.

— Ну, але скажи, з ким ти говорила?

— Та скарай же-то мене Господи, що нї з ким.

— Ах, ти прокляте насінне! — сердила ся панї. — І в живі очі мені смієш брехати! Адже ж я сама чула! Гей ти, Гадино! — крикнула вона до середини стайні. — Де ти там? Ану, покажи ся сюди!

— Та де тут ясна панї якогось Гадину бачили? — говорила Параска, зовсім уже осміливши ся й думаючи, що панї прийшла тільки на крик Гапки. — Прошу поглянути до стайні, чи там є яка жива душа!

Панї ввійшла до стайні й почала роззирати ся за Гадиною, а Параска, тимчасом, рада, що таким дешевим коштом позбула ся її, побігла до дривітні, що була обік возівні, швидко набрала наруччє дров і побігла до кухні, ще заки панї вийшла зі стайні.

Панї чогось уся дрожала. Підслухана розмова не-наче сахнула на неї чимось таким поганим та огидливим, що й не повинно було виявляти ся під отсим чудовим, темносинім, погідним небом, серед пахощів лип та співу соловіїв. Не бачучи Гадини у стайні, вона мов у нетямі почала шелестіти соломою в жолобах, заглядати в засїки та попід жолоби, шукаючи, чи він там де не сховав ся. Далі зупинила ся.

«І по що я властиво його шукаю?» міркувала вона. «Чого мені від нього треба? Що я йому скажу і що їй можу сказати? Погань, гниль, огида! В них вони почались, у них родились, у них живуть, у них і про-

¹⁾ горіще

падуть. Чи я маю їх виймати з тої калюжі? Навертати, з тої дороги, що так відповідає їх натурі? О, ні, чорт із ними! Нехай ідуть, нехай бредуть! Адже ж обоє вони — його діти, мого мучителя, мого тирана! Адже ж обоє вони, заки ще на світ прийшли, вже були наругою для мене, вже помагали рвати мою душу, нівечити мою честь, моє добре ім'я! Нехай ідуть тою дорогою огиди й ганьби! Я їх певно спиняти не буду!»

І вона взяла з жолоба стебло соломи і звільна перекушувала його зубами, випльовуючи відкушені шматочки. Думка її, тимчасом, перескочила на інше.

«Але злодюга, отсей Гади́на! Чи бач, уже зачав підстерігати попа. Ну, той коли зачав, то свого не покине. Та що се значить ся, що він обіцявав їй сими днями мати ще більше грошей? Невже він мав би . . . ? Треба буде остерегти старого. Або ще краще . . . що то допоможе його остерігати? Краще хиб́а самій його пильнувати. Може б Ада́сь . . . Та ну! Чорт із ними, з усіма! Побачимо!»

І пані махнула рукою, немов прогонювала якусь уперту, влазливу муху, і швидким ходом вийшла зо стайні, в котрій півсумерк і тепле повітря, повне випарів худоби, що тут недавно ще стояла, навівали на неї важкі, неприємні думки.

Вона пішла тепер до кухні, щоб ураз із Галкою уложити плян нинішньої гостини. Ще на подвір'ю до неї крізь отворені вікна кухні доносив ся голос Галки — сим разом уже зовсім не побожний спів, хоч Бог і всі святі споминались і тут доволі часто.

— А дав би Бог милосерний, щоб вас тут усіх громи вибили! Щоб вас холера витерла та викришила до лаби! І як іще земля свята носить вас на собі, не розпадеться ся під вашими ногами та не проглине вас?

— Але ж, Гапко, — чути було голос Параски, — чого ти мене чіпаєш ся? Що я тобі зробила?

— Та мовчи, огиднице! — кричала Гапка. — Хиба я не бачила, як ти, замість до дривітні, та просто шмигнула до стайні? О, не бій ся, знаю я тебе! Я добре бачила, що він там був, що ти до нього біжиш.

— Та який він? Хрести ся та мов оченаш!¹⁾ — відбріхувала ся Параска.

— Я тобі вичитаю оченаш, не бій ся! — торохтіла Гапка. — Ей, дівко! Коли вже стиду в лиці не маєш, то повинна б хоч Бога бояти ся! Адже се твій брат! Адже ви обоє з одної гилі ягоди! І як же ти можеш собі з ним заходити? Адже тебе грім божий забе! Земля під тобою розступить ся!

— Та скарай же то мене Господи, коли я з ним щонебудь! . . . — божила ся Параска. — І чого ти мене чіпаєш ся?

— А нехай тебе, рибонько, той чіпаєть ся, що у смолі кипить! Я до неї говорю, як до доброї, а вона мені ось як відповідає. Та пропадай ти від мене в озеро! Роби собі, що хочеш! Про мене, й вішай ся, то нічого тобі не скажу!

— А щоб тобі вже раз заклепило та занімило оту хавку, то певно ліпше б було! — буркнула злісно Параска, луснула якоюсь бляшаною посудиною, котру, мабуть, мила, й вибігла з кухні. Та у дверях зустріла паню Олімпію. Не бажаючи, очевидно, бути тепер із нею, вхопила коновки й побігла по воду, воркочучи по дорозі: «Чума проклята!» Чумою у дворі і в цілім селі прозивали Гапку.

Гапка й собі бурчала щось під носом, коли пані ввійшла до кухні.

¹⁾ кажи «Отче-наш»

— І чого ти, Гапко, так розкричала ся? — запитала пані Олімпія, сідаючи на лавці близь печі. — Нині свята неділя, цілий світ радуєть ся, а ти вже кричиш і кленеш на ціле подвірре.

— Але бо то, прошу ясної пані, невитримана година з тою поганню! Я не знаю, чи є де на світі поганійші люде, як тут у нас зібрали ся.

— Ну, тай що з того? — спокійно відмовила пані. — Чи гадаєш, що криком та прокляттями ти їх направиш? От воліла б Богу помолити ся за їх душі, щоб їм Бог дав отямити ся та покинути злі дороги.

— Та хиба я не молю ся? — скрикнула Гапка, не розуміючи паниної іронії . . . — Адже ж я молю ся й за них, Бог би їх тяжко побив! Але сумління мені каже, що не варті вони моєї молитви. Що чортове має бути, того вже ніяка молитва з пекла не відкупить.

— Ну, ну, Гапко, — сказала пані, встаючи, — покиньмо про се говорити. А ось ліпше поміркуймо про нинішній підвечірок.

— Та я вже дещо трохи міркувала. Не знаю тільки, що ясна пані на се скажуть. Я думаю, що можна б курячу потравку з рижем¹⁾.

— Як би були курята! — перебила пані.

— Та я післала Гадину в село. Чень десь напитає.

— Ну, а потому?

— Потому гербата²⁾, а до неї треба сухариків напекти.

— А маєш масло?

— Масло є, хоч і не дуже свіже. На стіл його давати не можна, а до печива ввійде³⁾. Тільки клопіт, що цукру нема.

¹⁾ куски м'яса варять ся разом із рижем (рисом)

²⁾ чай

³⁾ нічого собі, придасть ся (поль. ujdzie)

— Ну, цукру ми в Жида дістанемо.

— На-борг не дасть, — завважила Гапка.

— То заплачимо. Настільки грошей у мене є. Ну, добре! Нехай і так буде! Тільки добре мені справляй ся!

— А багато панів буде?

— Не знаю. Може, зо п'ять.

— Ну, се ще б нічого. Але як би з десять, то могло б не вистачити ані муки, ані рижу.

— Е, ні, Адає знає, що в мене достатки не такі, щоб можна купи гостей приймати. Ну, а нам на обід що буде?

— Та я хотіла зладити картопляну зупу . . .

— Ксьондз її не любить! — замітила пані.

— Е, буду я дивити ся, що ксьондз любить, а що ні! — гнівно буркнула Гапка. — Не вхопить його, як і картопляної попоїсть. А на друге пиріжки¹⁾ з сиром.

— А з мяса нічого?

— Та відки в нас мясо візьметь ся? Як будуть курята, а гості дещо лишать, то буде для ясної пані на вечерю.

— Та мені про себе байдуже, — відказала пані Олімпія. — Я й картопляної зупи попоїм. А от ксьондз . . .

— І що так ясно пані тим ксьондзом турбують ся! — промовила Гапка. — Що він, ясної пані сват, чи брат?

— Ну, Гапко, не можна так казати. Десять літ живе в мене, платить мені за ціле удержання, то не гарно було б, як би почав жалувати ся, що його голодом моримо.

— Платить ясній пані! — аж скрикнула Гапка,

¹⁾ вареники

оперши ся варешкою о ріг кухонної печі. — Той скнира¹⁾ платить пані! І що він платить? Певно, з десять ринських на місяць за хату, страву, прання і всю прислугу!

— Не десять, а двадцять і п'ять, Гапка. Та не в тім річ! Що платить, то платить, а коли я згодила ся, то треба свого слова держати ся.

— Двадцять і п'ять ринських! Ха, ха, ха! — реготала ся Гапка. — Адже за такі гроші йому й бараболяної зупи за багато! А ясна пані пхають у нього, що тільки можуть. Рано — молоко, потім — каву, потім — обід, потім — підвечірок, потім — гербату на вечерю! Ні, я на таке не годжу ся! Адже сей старий скупиндра може й по сто ринських місячно платити і, певно, не збідніє.

— Ні, Гапка, — уговкувала її пані. — Дай спокій! Ти сього не розумієш! А на обід конче треба для отця Нестора щось із мяса прилагодити. Хоч курятко одно йому всмаж.

— Йому всмаж! А ясній пані — ні?

— Та вже всмаж, кому хочеш! А кава готова?

— Готова.

— Ну, то давай сюди. Я сама наллю. А не знаєш, отець Нестор устав уже?

— Не знаю! — сердито буркнула Гапка, котра дуже не любила о. Нестора й вічно дивувала ся, чого це пані так про нього турбуєть ся. Правда, вона знала потрохи історію, яка скоїла ся між панею й о. Нестором. Але то колись було, а що було, се, на думку Гапки, пропало й не повинно мати ніякого впливу на те, що є. Так, бодай, вона дивила ся на свою власну

¹⁾ скупар, скнара

непринадну минувшину, й такою міркою мірила й усіх других.

Пані, тимчасом, узяла ся наливати каву. Вона ніколи не повіряла сього Гапці. Особливо для о. Нестора вона старала ся прилагодити каву так, як він любив. Вона старанно зібрала весь кожушок зі сметанки й положила в його філіжанку¹⁾, влила також чільну сметанку й не багато чорної кави, а й цукру поклала далеко більше, ніж собі. Наливши дві філіжанки, решту лишила Гапці.

— А булку маємо? — запитала пані.

— Та ще крайчик. Не багато.

І Гапка виняла з шафи невеличкий шматок булки домашнього печива.

— Ну, добре. Для о. Нестора буде й сього. А я й із хлібом випю, — сказала пані й, поставивши каву, призначену для «ксьондза» на кухню, щоб іще трохи пригріла ся, сама сіла знов на лавці, вкροїла собі шматок хліба й звільна почала пити каву, не перестаючи при тім розмовляти з Гапкою. Гапка, тимчасом, з квасним видом заглянула до горщиків, у котрих були зостанки чорної кави і сметанки й, виливши їх у один горщик, долила праженого молока, кинула невеличкий шматок цукру й також поставила на кухню, а сама сіла на порозі й почала оббирати картоплю.

— А ти ж, Гапко, чому не снідаєш? — мовила пані, ледви-ледви жв'якаючи зостанками зубів черствий хліб, розмочений у каві.

— Та я маю час! — відповіла Гапка. — Я не привикла так рано.

Пані Олімпія добре знала, що Гапка бреше, що вона

¹⁾ чашку (слово це ще є в Котляревського і вживається й досі в Галичині)

не для себе злагодила отсю каву, а для старого Деменюка. Той старий, мовчазливий дід, той строгий мораліст, котрий раз-у-раз колов Гапці очі її власною грішною молодістю, котрий спокійно, мов крізь сон, говорив їй такі річі, яких вона не була б ні від кого знесла, й котрі нераз доводили її аж до сліз, був усе-таки слабою точкою в вигаслім Гапчинім серці. Гапка воліла сама не доісти, не допити й не доспати, щоб тільки старому Деменюкові достачити як-найбільше вигоди. Пані знала се добре, й їй захотілось пошпигати трохи Гапку в те слабе місце.

— А де твій Деменюк? — з усміхом запитала вона.

— Мій? Чому мій? — живо відмовила Гапка.

— Ну, та певно, що твій! Хиба я не знаю, що ти для нього отсю каву лишаєш, а сама її пити не будеш?

Гапка аж поблідла на лиці. Картопля випала їй із руки, й вона, не рушаючи ся з місця, підвела звільна очі на паню з виразом такої злоби, що в пані Олімпії аж мороз пішов поза плечима.

— А ясній пані хиба кривда? — процїдила вона.

— Та Бог із тобою, Гапко! — успокоювала її пані.
— Хиба я тобі що кажу? Глядиш на мене так, мов ізїсти мене хочеш.

— А що ж ясна пані мене пострікають Деменюком?

— Та я не пострікаю. Тільки так, до слова прийшлося. А видиш, ти мене пострікнула о. Нестором, а я тобі нічого не мовила. Адже в нас обох подібне діло. Обидві старих дідів доглядаємо.

— Що ви, пані! — з якимось переляком скрикнула Гапка, забувши навіть про звичайну титулятуру. — Хиба можна Деменюка порівнувати з тим ксьондзом?

— А чому ж би не можна?

— Гріх вам, ясна пані, й думати про таке. Деменюк — святий чоловік! Без крихти злоби. Чиста душа. Як би не він, то я певна, що ввесь отсей двір, усе село давно б запали ся, в озеро б заклекотіли. За нього нас Пан Біг усіх на світі держить. А отой піп — прости Господи гріха! . . . Ні, що я буду говорити! Ясна пані ліпше знають, який він!

— Нічого злого я про нього не знаю, — спокійно відмовила пані.

— Так? Ну, то . . . Та що ж, не моє діло говорити на нього. Як собі ясна пані знають.

Пані Олімпія, тимчасом, скінчила снідання. Вона встала й, не говорячи більше нічого, поставила на тацу два імбрички¹⁾, один зо сметанкою, а другий із чорною кавою, поклала кілька шматочків цукру на бляшану тарілочку, пригріту булку, і пішла з тим усім до о. Нестора. Йдучи, вона думала про свої відносини до Гапки. Отся непринадна жінка, з вісповатим лицем, з вічними молитвами та прокляттями на устах, з заплямленою минувшиною, була все-таки одинока людина в її найблизшій окруженню, з котрою вона могла говорити щиро, як жінка з жінкою, без тої злоби, що ворушилась у її серці на саму згадку про Параску, про Гадину, про пахтяра, про пастуха й інших її знайомих. Навіть старий Деменюк, хоч, на думку Гапки, святий чоловік, видавав ся пані Олімпії далеко не таким святим. А головно пані чула, що старий не любить її, вважає її злою і грішною, і для того не могла відносити ся до нього прямо й отверто. Та відки прийшла до того Гапка, що пані могла отак розмовляти, могла якось по-людському, хоч і без особливої сим-

¹⁾ посуд на каву; таца (нім. Tasse) — піднос

патії відносити ся до неї? Пані Олімпія й сама собі того не вміла в'яснити.

«І що, властиво, от ся Гапка?» — думала вона, йдучи подвір'ям та ступаючи звільна й обережно з тацюю. І погана вона, і криклива та сварлива за трьох, а все-таки щось мене до неї тягне. Не думаю, щоб мені щиро служила. В тім пункті всі вони однакові, втопили б мене в ложці води. Ну, та у дрібницях я випробувала її — чесна. Не краде, бо не має для кого. Ну, тай пройшла не-аби-яку школу. Бідна жінка. Якраз трицять літ буде, як прийшла сюди молоденькою, гарною дівчиною. Яка була гарна, весела, співуча, жартовлива! І ось що з неї зробила двірська служба. За сих 30 літ тільки раз відси віддалювала ся — тоді, коли жандарі повели її сковану до Львова, до криміналу. Відбувши кару, знов сюди вернула ся. Граф тоді вже був небіжчик. Упала мені до ніг . . . ,Не відгонюйте мене, пані!« — сказала крізь сльози. — ,Прийміть, дайте роботу, а то піду і втоплю ся! Адже мені нема більше ніде світа, нема місця. До свого села вертати ся, до батьків, після того, що зо мною було — краще вмерти. Тут я стратила свою молодість, свою добру славу, тут і жити і вмирати буду!«

Пані Олімпія добре тямилася сю сцену. Гапка не кидалась, не кричала, не докоряла ані їй, ані памяти небіжчика графа, тільки стояла близь порога й тихо плакала. Пані приняла її — і не пожалувала того. В тюрмі Гапка хоча стратила свою красу, перебувши тяжку віспу, та за те навчила ся куховарства. Правда, там вона набрала також деяких негарних звичок, у тому числі й тих: голосно співати набожних пісень иноді до пізньої ночі, і не менше голосно проклинати та лаятись. Лексикон проклонів і

лайок вона винесла пребагатий і, мабуть, ненастанно ще збагачувала його власною фантазією. Через отсі звички — вся инша служба дуже не любила Гапку й називала її не инакше, як тільки «чумою». Та пані інстинктивно чула, що Гапка — одна з усеї двірні відносить ся до неї без ненависти а навіть зі співчуттем, що розуміє її важке положенне і, хоч бурчить та клене, все-таки по-своєму дбає про неї і про її інтереси. І се були ті таємні нитки, що сполучували ті дві жінки, такі далекі від себе й суспільним становищем, і традицією, і життєм, і характерами.

І Гапка по відході пані, оббираючи картоплю, також принялась по-своєму філософувати.

«І мара її зрозуміє, оту нашу графиню! Чи добра вона, чи лиха? По правді говорить, чи бреше? Ніяк не зміркую. Здаєть ся, говорить часом як людина, а з боку глянеш — відьма якась. Адже ж я бачу, як вона ненавидить усіх! Навіть отого свого синочка коханого! Кажуть, що вовчиця таку має натуру, що иноді лестити ся буде, а в иншу пору кидаєть ся на чоловіка, чи навіть на вовка, і гризе та рве зубами. А до отсеї поганої руїни, до того скупиндряги-попа, то так припадає, як до рідного батька. І чого вона від нього надієть ся? Чи думає, що він свої гроші лишить їй і її марнотратникові синові? О, якщо так думає, то пуста її думка! Я міркую, що старий швидше попалить свої банкноти та книжки шпаркасові, а їй не лишить нічого. І що вона мені бреше, що він їй платить за хату і страву, коли я добре знаю, що вже два роки вона держить його зовсім задурно. Господи! От іще люде бувають. Такий багатий чоловік, що міг би собі жити як найстарший дідич, а він волисть ось тут валяти ся як якийсь старець, у нужденній комірчині, без ніякої вигоди, на ласці отсеї

зруйнованої графині та її сина! Ні! Прости Господи гріха, але таким людям не можна не клясти, щоб їх тяжке безголове вкрило!»

Сі побожні бажання та міркування, котрі вона розводила голосно, з жаром, немов розмовляючи з кимось і переконуючи якусь дуже забиту голову, перервала поява досить оригінальної фігури. Се був мужик коло 35 літ, низького росту, худий та обшарпаний, з виразними слідами алькоголізму на набресклім лиці, в невеличких, неприродно блискучих очах, котрими він раз-у-раз неспокійно водив сюди й туди. Він був у сорочці брудній та дірявій, хоч сьогодні була неділя. Поверх сорочки мав такий же брудний лейбик¹⁾, а на голові старий солом'яний капелюх із поломаними та пообторганими крисами. Босими ногами він ішов так тихо, як кіт, так що Гапка й не чула, коли він надійшов, і аж стрепенула ся, коли його тїнь раптом перед нею впала на землю.

— Агій! — скрикнула Гапка, раптом підводячи очі. — Чи се ти, проклятий Цвяше! Тьфу, пропадь до тристенного!²⁾ А ти по яку зломану голову сюди приходиш?

— Ого! По зломану голову? — глумо всміхаючись, піддив Цвях. — А хто знає, може, я тут більше право маю, як ти.

— У болоті, в синім озері, певно, більше право маєш, ти ледарю, ти котюго! — сварила ся Гапка, не покидаючи своєї роботи, та при тім раз-у-раз пильно позираючи на Цвяха, котрий, як говорить ся, «мав не-руш у руках», любив потягнути все, що лежало без догляду. Гапчина сварка йому зовсім не дошкуляла.

¹⁾ короткий одяг, без рукавів (рід жілетки)

²⁾ пор. трістя, трястя

Він сів на лавці, все однаково всміхаючись, і водив довкола своїми котячими очима.

— Ге, ге, ге! В болоті! Ой, брешеш, Гапка! Тут моє право! Тут моя вітцівщина! Адже ж признай сама, чи я не правдивіший дідич отсього двора, ніж той слинавий панич, той попович, що тепер не знати з якої рації називає себе графом Торським? Такий він граф Торський, як я твій чоловік, Гапка! Га? Чи не правду я кажу?

У Цвяхових очах при сих словах на хвилю блисла дика злоба й завзята ненависть. Та проблизь сей швидко щез, і він знов почав по-давньому всміхати ся.

— Та йди к нечистому з твоєю правдою! — крикнула Гапка. — Ото Соломона знайшов, щоб йому правду розсудив! Іди, свого вітчища поганого про се питай!

— Еге, вітчища! Коли бо йому доїхали кінця! Не бій ся, він би мене не був так на жебри пустив, як собаку вигнав, як отся проклята відьма! Але я ще її запопаду в свої руки! Я ще їй дам себе знати!

І Цвях схопив ся з лавки й почав неспокійно не то ходити, не то кидати ся по кухні, мов та сполохана птиця, що порхає в ріжні боки. Гапка також устала.

— І якої дідьчої матері ти сюди приходиш, ти відміно¹⁾ людська, га?

— Бо так мені хочеть ся! — гнівню буркнув Цвях.

— А коли тобі хочеть ся, то йди до неї правдати ся, а не до мене.

— До неї? Ні-би-то до мачухи? О, ні, не хочу. Я боюсь її! Вона відьма! Вона всю кров з мене виссе.

¹⁾ чортеня, яке підміняли людською дитиною

— Не мала б чим лакомити ся, та твоєю кровю! Там певно більша половина тої поганої парухи.

— Ге, ге, ге! — сміяв ся Цвях. — Я її видів здалека, як від тебе йшла, несла каву своєму давньому любасові!¹⁾ А покарав їх Бог обоє, але ще їх тяжче покарає за мою кривду! Іде і щось собі під носом воркоче. Певно, міркує, кому б сеї ночі кров виссати з серця. Адже ти знаєш, Гапко, що вона чужою кровю живе.

— Та йди геть, поганий язиче! — накинула ся на нього Гапка. — Ще пані прийде та почує, що ти тут говориш . . .

— А ти, собача душе, боїш ся і слухати правди! Ні, не піду, не вступлю ся, хиба даш²⁾ отих кільканидцять бульбів³⁾.

І Цвях, зупинивши ся раптом коло шаплика з картоплями, почав швидко обома жменями хапати картоплі й ховати їх поза обидві пазухи.

— Ого! Я так і знала, що ти пасеш тими поганими очима, щоб що потягнути. Геть від картоплі, погана маро, геть!

І вона кинула ся на Цвяха й почала видирати йому картоплю з рук і зза пазухи.

— Але ж Гапко, Гапцуню! Бій ся Бога! У мене жінка й діти . . . нині неділя . . . плачуть . . . нема що раз у рот укласти . . .

— Бо ти все пропив, собако!

— Бігме, що нема що раз укусити! — лебедів Цвях, шарпаючи ся з Гапкою й не пускаючи нахапаних картопель. — А в вас прецінь багато є! . . .

¹⁾ полюбовник

²⁾ даси (нар. форма)

³⁾ картопель

— Щоб тобі так багато віку було! — кричала Гапка, та все-таки згадка про голодну жінку й дітей Цвяхових зворушила трохи її серце, й вона попустила трохи його руку. Користаючи з сього, Цвях хопив іще кілька барабоць, а відтак прожогом кинув ся до дверей.

— Бувай здорова, ти опирице, — крикнув до Гапки — ти худа собако, ти копчене поліно, ти вороняче горло! Дав би тобі Бог ласку, щоб тебе на-завтра осліпив, оглушив і онімив, мені на радість!

— А ти погана душе! — крикнула Гапка, вхопила поліно й кинула ся за Цвяхом. Та сей, вискочивши з сіней, хильцем перебіг подвірре, влетів до супроти-лежної стайні й за хвилю вишмигнув з неї тою самою дорогою, котрою недавно тікав Гадина перед панею Олімпією.

— А щоб тебе грім божий побив та поразив, щоб ти на місці мазею розілляв ся! — кляла Гапка. — От іще чоловік! Потвора! І на яку кару Господь Бог таку худобу на землі держить? Ой, неспасенна душа того батька тай тої матері, що його такого виховали!

Гапка добре знала, що Цвях був нешлюбна дитина, і що всі говорили, буцім-то покійний граф Торський, у котрого служила його мати, мав його вродження на своїм сумлінню. Вона знала, що се була й правда, а коли б не вірила людській поговірці, то ненависть графині до Цвяха й його матері була б їй в тому впевнила. Та проте й сама вона не любила Цвяха, а особливо ненавиділа його за погане обходжінне з жінкою — доброю та тихою людиною.

«Господи!» міркувала вона, пораючи ся в кухні, «і десь то Бог милосерний підведе першу-ліпшу жінку під таке пекло, під таку страшну кару, щоб жити з отаким чоловіком! Йой! Та же коли подумаю собі про

долю тої бідної Марти, жінки отього поганця, то моя власна щербата доля видаєть ся мені разм! Ось і нині! Неділя свята, людям радість, відпочивок, а в неї з дрібними дітьми нема що раз укусити! Йой! Та же я б сікла, вішала, залізом пекла такого чоловіка! А він певно, нахапавши в мене бараболі, побіг із нею до коршми, не до дому!»

Гапка, очевидно, добре знала Цвяхову натуру, бо й, справді, він, сміючись дурновато та півголосом балакаючи сам до себе — все про ту «погану відьму» та «опирицю» — підтюпцем біг до коршми, щоб за нахапану в Гапки бараболю вижебрати в Жида хоч чарку горілки. Правда, і в його уяві мигнув образ жінки — помарнілої, сумної та голодної, ситої хиба побоями та слізьми, образ двох дітей, що вже кілька день хиба тим жили, що їм із милосердя давали сусіди, — в його серці ворохнув ся порив вернути ся й занести їм хоч отсі картоплі на обід. Але в його здеморалізованій душі добрий порив не міг удержати ся довше, як вода на решеті. Він махнув рукою й засміяв ся:

— Нехай їх чорти беруть, про мене! Буду я ще ними турбувати ся! Нехай ідуть таксамо на роздобутки, як я! А не хочуть, то най здиhaють! Я про них дбати не буду!

І, успокоївши таким способом своє сумління, він потяг до коршми.

А Гапка, виливши на Цвяхову голову повний-верховатий кіш проклонів і постановивши собі в душі відвідати по обіді Цвяхову жінку та занести їй і дітям недоїдки з обіду, впала в дуже покутяний настрій і, пораючись коло печі, затягла якимось гробово-плаксивим голосом стару аскетичну пісню:

*Przed oczy Twoje, Panie,
Winy nasze składamy,
A karanie,
Które za nie odbieramy,
Wyrównujemy.*

*Kiedy nas karzesz,
Prosimy cię, abys się zmiłował,
A gdy się zmiłujesz,
Pobudzamy cię, znowu,
Abys nam nie folgował.¹⁾*

¹⁾ Перед Твої очі, Господи, складаємо наші провини, а кару, що за них одержуємо, приймаємо. Як нас караєш — ми просимо Тебе, щоб Ти над нами милосердив ся, а як змилосердиш ся, ми знов Тебе спонукуємо, щоб Ти не потуряв нам.

III.

Вийшовши з кухні, пані Олімпія звільна й обережно, з тацю в руках, пішла до нової офіцини, того невеличкого прибудівку, що врізував ся в сад своїми білими стінами. А йдучи, вона пильно озирала все довкола, так пильно, немов би хотіла й найменшу дрібницю заховати в пам'яті.

Нова офіцина — се був невеличкий партеровий будиночок, мурований і критий гонтами, притулений безпосередно до тої частини офіцини, в котрій містилася кухня. В тім будиночку були дві половини, розділені невеличкими сіньми; в кожній половині був один обширнійший покій із двома вікнами в сад і одна кухня, з одним вікном на подвірре. Одна половина тепер стояла порожня; тільки раз або два рази до року в ній пробував хтонебудь. У другій половині жив о. Нестор, і на сю власне половину, висунену геть у сад, обернена була вся увага пані Олімпії. Ось поблискує до сонця вікно, що освітлює кухню. Воно заслонене зеленою патичковою сторою й заперте. Та ряма недобре пристає, видно, долішня заціпка відірвана. Паркан, що відділює подвірре від саду, не доходить до офіцини так, що перед вікном о. Нестора міститься ще малесенький огородець, обведений не дуже високими штахетами. В огородці колись саджено квітки, та від кількох літ ніхто до нього не доторкається. Грядки поросли буй-

ною травою, попід штахетами розсїли ся широколисті лопухи й махають своїми гачковатими, сріблясто-рожевими головками повище штахетів. Попід стїну поросла буйна хопта¹⁾: полин, ластівяче зілля та чорнобиль пнуть ся одно поверх другого, зазирають у вікно кухні та пишають ся до сонця своїми рясними листочками. Тільки в самім куті городця одинокий мугучий соняшник вистрілив високо понад усю оту квітчасту та запахущу юрбу і, треплючи своїми широкими листочками в ранішнім вітрі, зпровола силуєть ся накручувати свою тверду шию з величезним на нїй цвітом туди, куди пливе сонце по безхмарім небі.

Двері до сїней нової офіцини були відчинені. Пані Олімпія знала добре, що о. Нестор що-вечера, йдучи спати, сам зачиняє двері за собою на замок. Замок сей, новий, французський, сам о. Нестор купив пару літ тому назад у Львові і ключ від нього носив усе при собі. Коли двері відчинені, значить, певно Деменюк уже збудив о. Нестора, або хтонебудь другий прийшов до нього. Пані Олімпія на хвилину зупинила ся в сїнях, щоб послухати, чи хто розмовляє з о. Нестором, а, тимчасом, очі її окинули таксамо пильно і старанно нутро сїней, як пильно і старанно вона перед тим оглянула зверхній вид сеї офіцини. В сїнях було пусто, тільки в однім куті стояла лавочка, котру часом увечір о. Нестор казав виносити в сад, коли хотїв посидіти та подихати запахущим вечірнім холодком. Двері від другої порожньої половини були замкнені; в них і досі сторчав ключ після того, як перед тижнем провітрювали покій. Пані Олімпія без довшої застанови, машинально витягла ключ із дверей і сховала його до кишені. В покою о. Не-

¹⁾ бурян

стора було тихо; тільки по хвилині пані почула плюскотання води — знак, що о. Нестор при допомозі Деменюка вмивався. Не стукаючи до дверей, пані увійшла до середини.

— Добрий день вам, отче! — сказала голосно, знаючи, що о. Нестор трохи не дочував. О. Нестор власне вмився і стояв із лицем, закритим рушником. Тремтячими руками він силувався утерти ся, та не міг сього зробити, поки Деменюк, поставивши набік коновку, не підійшов до нього й не обтер йому лице, голову й руки.

Всякому, хто б перший раз побачив невеличку, згорблену, поморщену та тремтячу фігуру о. Нестора, мимоволі насунулось би порівняння зі старим, зверха привялим, а в середині хробачливим, грибом. Так і здавалося, що ота жовта, поморщена шкура тільки й держить кости без крихітки мяса та крови, що отся велика сива голова з обголеним лицем і з густим іще, сивим волоссям наверха ось-ось злетить із тулуба — так неміцно держалась вона на довгій, худій шиї. Худі, аж страшні руки з довгими кістлявими пальцями, широкі колись, а тепер запалі груди, вихудлі ноги, обуті без панчіх у якісь старі та протоптані пантофлі¹⁾, доповнювали образ о. Нестора. Він мав на собі тільки чорну камізельку поверх сорочки й такі ж штани; старенька реверенда²⁾, старанно вичищена Деменюком, висіла на кілочку коло дверей, що вели до покою.

— О, о, о! — промамавав о. Нестор своїм беззубим ротом. — Ве . . . ве . . . вельможна пані самі! . . . Та де ж таки . . . А я старий . . . не прогнівайтесь . . . адже бачите! . . .

¹⁾ виступці, туфлі

²⁾ ряса (лат.) — так звуть скрізь рясу уніятські пан-отці

І він, увесь тремтячи, почав кидати ся то в сей, то в той бік, неясно почувуючи, що щось треба було зробити, та не знаючи, що власне.

— Але ж нічого, пан-отче, нічого! — успокоювала його пані Олімпія. Та він не успокоїв ся, метнув ся к вікну й мало не перевернув мидницю¹⁾ з мильною водою, котрою тільки-що вмивав ся, опісля рушив у противний бік, де стояла велика шафа від убрання та, й там нічого не здобувши, почав без ціли лапати руками, мурмочучи щось таке незрозуміле не то сам до себе, не то до пані, що все ще стояла насеред кухні з такою в руках.

Аж старий Деменюк вибавив²⁾ о. Нестора з клопоту. Спокійно, не кваплячись, він ізняв із кілочка реверенду й, придержуючи неспокійного о. Нестора, надів її на нього. Аж тоді й о. Нестор заспокоїв ся, немов би отся реверенда була для нього сталевим панциром, за котрим він чув ся зовсім безпечним, а без котрого грозила йому нехибна загибель.

— Дуже . . . дуже перепрошую, що пані добродійка так мене застають . . .

— Але ж нічого не шкодить! — з усміхом повторила пані Олімпія.

— А . . . а . . . а . . . пані добродійка тут стоять тай стоять! Ото з мене роззява! Прощу близше!

І о. Нестор трохи певнішим ходом поступив до дверей, що вели до його покою, відчинив їх і попросив паню Олімпію, щоб увійшла до середини.

— Я зараз! Я за . . . зараз буду на послуги пані добродійки! — промовив він, лишаючись іще на хви-

¹⁾ умивальник

²⁾ спас, вирятував (поль.)

лину в кухні, щоб переговорити з Деменюком, що, тимчасом, підтягнувши стору й відчинивши вікно, вилляв прямо в огородець з мидниці воду й витирав мидницю якимось старим полотенцем.

— Так як кажете, Гнате? — гомонів о. Нестор.
— Єгомость¹⁾ ваш, теперішній парох, не їхав учора нікуди?

— Ні, прошу єгомосця.

— Значить, сьогодні сам буде правити?²⁾

— А вже ж, що сам.

— Ну, то й добре! А то він учора, знаєте . . . при-
силав до мене. ‚Я‘ — каже — ‚поїду до свояків‘ — не
знаю, де там у нього які свояки, — то ви, отче Нестор,
відправте за мене службу.‘ Ну, я обіцяв не для нього, а
для божого слова. Але сьогодні чую ся таким якимось
ослабленим . . . не знаю, як би я відправив ту святу
службу.

— То, може, єгомосць до утрєні стануть?

— А так, так . . . до утрєні піду. Зараз, тільки
поснідаю. І так вона в вас не зараз іще зачнеть ся.

— Та вже б пора починати.

— Ну, то йдіть, скажіть паламареві, нехай дзвонить, а я зараз . . . я не забавлю вийти.

Деменюк, уклонивши ся, пішов геть, а о. Нестор
подав ся до свого покою. Пані Олімпія вже накрила
столик, поставила на нїм каву й булку, покраяну на
тонкі, рівні скибки, а сама стояла при вікні й тонула
поглядом у темній зеленї саду.

— Ах, пані добродїйка . . . самі трудили ся! . . .

¹⁾ з-польського — jego mość = його милість, назва для попів
у Галичині

²⁾ службу

лепотів о. Нестор, мечучись то сюди, то туди по покою, немов силував ся прибрати, усунути той нелад, який панував у кождім куточку. Та ніщо йому не вдавалось, і, вкінці, махнувши рукою, він сів при столику.

Пані Олімпія весь той час стояла обернена до нього плечима, дивлючись у сад. Вона хотіла показатись йому спокійною й байдужною, щоб тим і його успокоїти. Аж коли він сів, вона звільна обернула ся і промовила тоном, повним якоїсь материнської ласки:

— Але ж, пан-отченьку! Не робить собі ніяких церемоній! Знаєте, що в нас усе по-просту, по-домашньому. Ви мені не подивуєтесь, що сама вам несу сніданнє — так якось випало . . . Ну, і я вам також не подивую ся. Що вже нам старим церемонити ся! — додала з усміхом і махнула рукою.

— Але де ж таки! . . . Щоб вельможна пані самі! . . . — не переставав бентежити ся о. Нестор. — Чи не було слуги ніякої?

— Ну, отче, покиньте вже се! Прошу, беріть ся до кави, а то зовсім застигне!

І поки о. Нестор тремтячими руками мішав каву, ламав булку та мочив її в каві, щоб опісля могли, не кусаючи, проковтнути її, пані присунула собі крісло, сіла насупроти нього й балакала тим самим супокійним, добродушним тоном.

— Адже ж нині неділя, — доброго апетиту, пан-отче! Надворі чудесно. Радість якась розлита скрізь у природі. От я й подумала, що треба б і вам, старому пустинникові, справити хоч невеличку радість. А тим-часом здасть ся, що мій прихід наробив вам більше клопоту.

— Але ж, ясна пані! — скрикнув о. Нестор. — Якже

ж можете так думати? Їй-богу, я з радости . . . з утіхи . . . що ви . . .

З тої радости він упустив намочену булку на обрус і, лапаючи її, мало не перевернув чашку з кавою. Пані Олімпія допомогла йому дійти до ладу й, запросивши його, щоб снідав зовсім без жєнади, говорила далі:

— Се, властиво, я повинна б робити завсїди. Адже ви в нас не якийсь постоялець, а гість у домі. Навіть трохи більше — не правда пан-отче?

І вона окинула о. Нестора лукаво всміхнутим поглядом, та коли він знов зачав метушити ся, вона жестом руки успокоїла його.

— Я не хотїла вам сказати нічого прикрого! Мій Боже, чи я ж маю право робити вам якісь докори та неприємности? Ви сто раз більше мали б право робити їх мені.

— І на що? — поквавпно перебив її о. Нестор. — Адже ж я хилюсь . . . хилюсь уже . . . — Він урвав, щоб не згадати про гріб, смерть і тим подібні речі, котрих на ділі бояв ся якимось диким, забобонним страхом, і тільки по хвилині, зітхнувши, додав: — Я молюсь . . . молюсь за себе й вас і за всіх . . . за всіх . . .

— Свята душа ви, пан-отче! — говорила далі пані Олімпія, з таким виразом, котрий аж надто ясно говорив, що її думки далекі були від усяких святих тем. — Ох, як гаряче й я иноді молюсь! — додала, завертаючи набожно очі й зітхаючи зо глибини грудей. — Одна тільки молитва і скріпляє мене. Як би не вона, здасть ся, иноді б руку на себе саму наложила.

— А хай Бог боронить! — скрикнув о. Нестор. — Що се вельможна пані говорять! Хиба можна про таке думати?

— Видно, що можна, коли думаєть ся. І навіть мимоволі на ум іде. Адже ж знаю, що се гріх! Так що ж, коли горе моє! Горе мов повинь окружає мене з усіх боків, грозить залити мене з головою.

— Але яке ж се горе? — запитав, трохи нахмурившись, о. Нестор, докінчуючи пити каву. Він потрохи вже й догадував ся, куди гне ясна пані зі своєю розмовою і, видимо, не рад був такому поворотові. Та пані Олімпія не вважала на той вираз неохоти, що пробіг по лиці о. Нестора.

— Хиба вам незнане моє горе? Все воно одно, та все більшає. Адже ж знаєте! — додала, понижуючи голос. — Адає знову програв півтора тисячі в карти.

— Півтора тисячі! — скрикнув о. Нестор із таким виразом, мов би силював ся своєю фантазією змити й оцінити велич тої суми.

— Сцени мені робить . . . Замість, що я мала б йому . . . — крізь сльози говорила пані Олімпія. — „Як не заплачу“ — каже — „до тижня, то в касині мене визнають за інфаміса¹⁾“, виключать . . .“

— Се й давно б слід! І добре було б для нього, — воркотів о. Нестор. — І чого доброго він учить ся в тім касині? Господи! Я б усе те казино розігнав! Адже се гніздо розпусти, содома якась! А вони, засліплені, вважають його основою свого шляхетського гонору.

— Так то, пан-отче, так! — спокійнійше мовила пані Олімпія. — Та все-таки нам старим не слід свої міркування накидувати молодіжі. Молодіж мусить вишуміти ся. Молодіж потребує вражінь, емоцій . . .

— Добре, добре! Тільки ті вражіння й емоції не мусять бути такі дорогі та коштовні. Адже ж півтора

¹⁾ нечесного

тисячі за один вечір! А скільки то часу й сили і праці треба, щоб їх зібрати!

— Ой, правда, правда! — говорила пані. — Хиба ж я йому сього не говорю? Та що то допоможе? Він не забув іще своїх віденських часів. А в додатку компанію собі підібрав . . .

— То то й є! То то й є! — підхопив о. Нестор. — Як то Німці кажуть: Bö . . . böse Gesellschaften verderben gute Sitten¹⁾. А тут, на біду, Адасеві обичаї ніколи не були надто добрі. Не було що так дуже і псувати.

— Ні, пан-отче! Сього не говоріть! Се несправедливо. В Адася золоте серце, благородна душа. Я се знаю ліпше, ніж хтонебудь другий. З нього може вийти, і дасть Біг вийде, ще дуже гарний чоловік.

— Дай Боже! Дай Боже! — півголосом промовив о. Нестор.

— І компанія його непогана. Навпаки, по доборі тої компанії власне найліпше можна пізнати його характер, його вироблений смак і дистинкцію. Обивательські діти²⁾, з дуже добрих домів, освічені, добре виховані. Правдива приємність із ними говорити.

— Тільки неприємність платити! — сердито буркнув о. Нестор.

Пані Олімпія довгим поглядом окинула його, поглядом, у котрім виразно малювала ся погорда аристократичної натури до плебея й його плебейської льогіки, котра всякі духові й товариські приємности й користи міряє й цінує на ціну грошей. Та вона перемогла себе, щоб не підпустити шпильки о. Несторові, й лагідним, трохи жалібним тоном говорила далі:

¹⁾ Погані товариства псують добрі обичаї (поведінку).

²⁾ діти дідичів; польський обиватель — дідич

— Платити б іще нічого. Товариство, в котрім Адась обертаєть ся, вимагає того, щоб не дуже дорожити грішми. Зрештою, для Адасевої кар'єри се може бути дуже корисне . . . дуже корисне. Є навіть надія . . . Коли б тільки якийсь час іще нам продержати ся.

О. Нестор сидів як на шпильках. Розмова на сю тему йому дуже не подобалась, ворушила в його душі щось недобре, неприязне. Під впливом того нутрішнього зворушення він оживив ся, випрямив ся. Голос його став певнійший, рухи живі й різькі, в запалих старечих очах заблиснули дві іскорки. Він знав уже з досвіду, чим скінчить ся вся ота прелюдія. За час його десятилітнього побуту у дворі нераз уже йому доводилось її слухати. То Адась, то пані Олімпія вигравали її перед ним і завсїди кінчили покликом до його каси. Тільки той, хто знав усю безодню його скупости й також правдивий характер його відносин до обоїх панства Торських, міг би зміркувати, яку тяжку й безвихідну нутрішню боротьбу мусів переходити сей нещасний старець, на яку тортуру розпинали його оті просьби. Та досї жадання панства Торських були скромні, хоч і йшли звільна та постійно все вгору. Сто гульденів¹⁾, двіста, п'ятьсот, ну, тисячу (на висилку Адася до Відня до шляхетського інститута Theresianum) — се все були жертви або дрібні, або усправедливлені такою потребою, котру й тісноумний о. Нестор при деякім напруженню міг зрозуміти. Але тепер, очевидно, діло закrojене було на ширший розмір. Вже сама вступна вістка про програні Адасем півтора тисячі казала сього догадуватись, а кінцеві слова пані Олімпії про те, що треба б їм (при такій Адасевій господарці)

¹⁾ австр. гульден = дві корони

ще якийсь час продержати ся, відслонювали перед його уявою широкий і дуже непринадний горизонт.

«Не дам нічого! Не дам ані цента!¹⁾» — шибнуло в його голові, й він міцно зціпив свої беззубі вилиці, щоб тим закріпити свою постанову.

— Кажете, пані, — процідив, нарешті, коли пані Олімпія зробила артистичну павзу і гляділа на нього мелянхолійно-солодкими очима, — що є якась надія? А що ж то за надія, коли вільно спитати?

— Ах, то делікатне діло! — гаряче промовила пані Олімпія. — Секретне діло, котрого я не повинна б розголошувати. Ну, та вам, як старому приятелеві... — і вона, добре обчислюючи ефект свого слова, через стіл протягла свою руку, не зовсім іще позбавлену краси й еластичности, і м'ягко стиснула нею костوماхи, обтягнені поморщеним жовтим пергаміном, що становили руку о. Нестора. — Ви знаєте, який у мене Адаєв красавець, який приємний у товаристві, як уміє подобатись жінкам. Ох, я то давно говорила, що не наука, не знання, не служба, а краса й товариські таланти будуть основою його щастя. І подумайте собі, одна молода княжна — прізвища не можу вам сказати — смертельно влюбила ся в нього. Вродлива як ангел, а маюча²⁾... Ну, про те нема що й говорити. Досить сказати, перша партія на весь край!

— Ну, то дуже гарно! Дай Боже щасливо!

— Певно, певно, що гарно; я з усього серця бажаю Адасеві поведження в тім ділі. Та все-таки власне се діло робить мені величезний клопіт.

— А то чому?

¹⁾ крейцара (поль.)

²⁾ багата

— Бачите, в нашім стані такі діла не уладжують ся так шасть-прасть. Тут із обох боків ідуть довгі пертрактації, переговори, иноді навіть фформальні шпюновання. Тут усе обдумуєть ся, обчислюєть ся. І характери, і склонности та вподобання обоїх молодих, і їх життє, ступінь освіти та вся минувшина аналізують ся з обох боків на фамілійних радах скрупулятно, і життє батьків, близьких свояків, і вся, так сказати, генеальогія підпадає під гостру критику. Ну, та з тим усім я спокійна. Наш рід хоч не княжий, та все-таки ні стародавностію, ні традицією, ні блиском заслуг тамтому не уступить, а минувшина і прикмети Адася також не боять ся критики.

Злобні искорки живійше замиготіли в очах о. Нестора. Пані Олімпія, чуючи їх погляд на своїм лиці, схилила очі й сильнійше стисла руку о. Нестора.

— Ну, ні, — додала вона, відповідаючи немов на якийсь невисказаний ним закид, — про се не думайте! Так глибоко критика не буде входити. Та инша річ мене трівожить — ффінансовий бік справи. Правда, тут критика другої сторони не мусить бути така гостра, та все-таки . . . Прийдесть ся приймати й віддавати візити, — все се 'одно, знаєте, що значить при теперішньому стані нашого маєтку. Кілько тут треба вложити, щоб привести до відповідного порядку помешканне, будинки, тоалету, стіл і все, чого треба. Та бо на тім не досить. Треба показати, що Адась господарює, що вміє дбати про маєток, уміє адмініструвати своїм і чужим добром. Він власне почав на ффільварку будувати горальню . . .

— Чув я, чув про сю його ффантазію! — буркнув о. Нестор.

— Чому ж се ффантазія? Адже горальня — одинокий

промисел, котрий приносить честь шляхтичеві й дає певний дохід.

— Нехай і так! Але як же се він розпочинає будувати горальню, не маючи в кишені грошей, а тут іще програє в додатку півтора тисячі? Хиба фантасти або безумні так роблять.

— Зовсім ні, пан-отче! Зрозумійте його ситуацію! Між товариством, у котрім він тепер обертається, є також брат його будучої богданки. Той брат грає в карти, закликає Адася — ну, годі ж хлопцеві відмовити, і Адась програє. Той самий брат буває иноді в Адася на фільварку в гостині — і нині, мабуть, буде — і, знаючи, що Адась має думку про його сестру, пильно придивляється господарству і прислухується до господарських плянів Адася. Що ж природнійшого, як висунути на перший плян збудовання горальні? Бачите тепер, що одно і друге стоїть у звязку, входить у плян нашої — скажу так — кампанії. Коли б тільки продержатись із честю якийсь час, довести плян до діла!

— Ну, так затягніть позичку!

— Не можна, пан-отче! Що вже там кажіть — маєтність наша невеличка, а вся вартість її, вся слава нашої економії перед посторонніми власне в тім лежить: гіпотeka чиста! Се так, як би хто панночці сказав найкращий комплімент. Я вже що инше думала — продати ліс, хоча він також немала примана й окраса нашої маєтності. Та тепер продавати його, то значить — кинути його зовсім у болото, позбути ся його за пів дармо. Тепер у дровяній торгівлі застій, ціни доброї нема, значить, продаючи його тепер, ми зараз би скомпромітували себе ще гірше, ніж затягаючи позичку. Всякий би казав: Ого, мусіло їх дуже притиснути, коли аж до такого нерозумного інтересу взяли ся. Може,

в зимі шанси поправляють ся, тоді, очевидно, я ліс продам і зможу очистити ся від усіх зобов'язань . . .

Пані не договорила і знов мелянхолійно-благальним поглядом зависла на лиці о. Нестора. Та той мов не розумів, про що річ ішла. Він звільна шелевів губами, мов шепчучи щось без голосу. Голова його похилила ся наперед, перегнула ся трохи набік, немов він силкував ся ловити вухом якусь далеку, таємну вістку. В ту мить у повітрі загудів голос великого церковного дзвона, а зараз за ним заплакали й два менші дзвони:

— Бам-билю, бам-билю, бам-билю! бам! бам!

— А! Дзвонять на утренью! — сказав радісно о. Нестор і встав із крісла. Даруйте, ясна пані, я мушу йти.

— Ну, а наше діло? — з виразом розчарування процїдила пані Олімпія.

— Наше? То є, властиво, ваше діло! — сказав поспішно о. Нестор. — Що ж, щастибі, щастибі на все добре! Я не хочу несправедливо судити про Адася й бажаю йому всього доброго.

— О, я знаю се, знаю! — з уданим жаром промовила пані Олімпія. — Я знаю, що ви бажаєте йому добра й не відмовите своєї помочі, коли ходить про те, щоб те добро осягнути.

— Помочі? — з переляком видивив ся на неї о. Нестор. — Чим же я можу йому допомогти? Я старий чоловік. Коло панночок із-роду-віку не вмів заскакувати . . .

— Ах, жартуєте, пан-отче! — весело скрикнула пані Олімпія, вставши також із місця і збираючи зі стола посуду й накриттє. — Ну, та се діло важне. Ми ще про нього поговоримо, правда? Адже ж я думаю, що наша довголітня знайомість, наша приязнь дає мені право говорити з вами по щирости! Ну, ну, так до

побачення! Ах, а ще одно, трохи не забула! Сьогодні оті молоді люде, що я про них згадувала, Адасеві товариші, будуть у мене в гостині. Хочете, щоб я й вас запросила, щоб ви побачили, послухали їх?

— Мене? — знов із переляком скрикнув о. Нестор.
— А мене чого між молодих паничів? Що я для них за кумпанія? Ні, ні, дякую красенько!

— Ну, як думаєте. А були б побачили брата тої панночки, про котру я згадувала.

— Брата! А що мене той брат обходить? Ні вже! Я волю посидіти в себе спокійно або пройти ся по саду!

— Воля ваша! До побачення, пан-отче!

І пані, забравши посуду й накриття, вийшла від о. Нестора. А той мовчки, та ненастанно порушуючи губами, почав збирати ся до церкви.

IV.

О. Нестор правив утренью дуже помалу. В річах обряду й богослуження він був педант. Кожду молитву читав, чи співав звільна, виразно, не кваплячись і не ковтаючи слів, і того самого вимагав від дяків. Парох місцевий, наслідник о. Нестора, о. Крайник, молодий іще й дуже живої вдачі чоловік, прийшовши до церкви в пів утрені, дуже нетерпівивив ся в захристії. Він був натще, й його ждала довга служба божа з проповіддю й акафістом, а о. Нестор по утрені буде вільний. О. Крайник не дуже прихильно відносив ся до о. Нестора, хоча в очі йому чинив ся дуже покірним та послухним через те, що о. Нестор жив у дворі й, як мовить ся, «мав плечі» у коляторки¹⁾. Правда, о. Крайник досі не потребував протекції о. Нестора й духом чув, що на випадок потреби о. Нестор не дуже квапив ся б йому допомогти, та все-таки він волів заховувати хоч про око людське приязні відносини до свого попередника, знаючи, що той, бодай коли-не-коли, виручить його в церкві, а хто зна, може, коли допоможе й де в чім иншій.

Уже була майже восьма година, коли о. Нестор ледви-не-ледви дочитав утренью. О. Крайник, не чекаючи, поки він усе скінчить, убрав ся в фелон і став у цар-

¹⁾ Колятор — пан, що «презентує» парохію.

ських вратах до мировання; ся функція несла певний, хоч і невеличкий дохід, і тут парох не давав другому виручувати ся. Крім того, в о. Нестора дуже вже трясли ся руки, щоб він міг брати ся за се утяжливе діло. Він і так, утомлений цілогодинною стоянкою при вівтарі, вийшовши в захристію, як був у фелоні й епітрахилі, так і сів на мягкому, шкурою оббитому кріслі й довгу хвилю кашляв та важко віддихав, поки Деменюк, повертаючи та нахиляючи його як автомата, знімав з нього богослужні ризи.

— Га, га, старість не радість! — воркотів о. Нестор, важко хитаючи головою. — Не служать ноги . . . ані груди . . . ні! А про те слово боже . . . святе officium . . . ні, ніколи не згоджу ся на те, щоб отак питлювати, як ті наші молоді.

Сей докір, хоч загально сказаний, відносив ся без сумніву й до о. Крайника, котрий, по скінченім мированню ставши на службу божу, ще заки о. Нестор добре видихав ся, добіг до євангелія. О. Нестор, сидячи у кріслі, раз-у-раз хитав головою, немов дрімав, від часу до часу своїм старечим голосом підтягав ураз із дяками святі співи, та все уривав, коли дяки починали занадто швидко дріботіти і знову критично хитав головою.

Проповідь о. Крайник звичайно говорив не по євангелію, а аж по закінченню служби, перед акафістом, і для того о. Нестор не дуже довго і ждати мусів на кінець властивого набоженства. Коли дяки відспівали «Буди ім'я Господнє», він при допомозі Деменюка встав, поправив на собі реверенду, перехрестив ся тричі і, взявши старий солом'яний бриль, прямо з захристії боковими дверми вийшов із церкви.

На цвинтарі було чимало народу, чоловіків і жінок із дітьми. Відповідно до старого, хоч і не дуже на-

божного, звичаю більша частина вірних на час казання й акафісту виходила з церкви провітритись, дихнути свіжим повітрям, погріти ся на сонічку та погуторити. Одні стояли громадками коло дзвіниці, другі ходили поміж могилки, відчитуючи написи на деревляних хрестах та споминаючи небіщиків, а найбільша частина сиділа здовж церковної стіни на відсонню, балакаючи про косовицю, про погоду або судячи сусід та сусідок.

Коли о. Нестор був іще парохом у Торках, він нераз гостро виступав проти сього звичаю й казав перед казаннем замикати двері церкви, щоб люде мусіли слухати його наук. Тоді його поява на цвинтарі серед сих груп, святочно поприбраних та зайнятих сумирними, хоч зовсім не побожними розмовами, справила б була велику тривогу та замішанину. Але тепер вони вже не бояли ся о. Нестора. Новий парох, провадячи своє officium більше по-ремісницькому, байдужими очима глядів на сей народній звичай, а о. Нестор не вважав потрібним мішати ся в його педагогічну методу й наганяти людей до церкви. Отим то його поява на цвинтарі не справила ніякої тривоги. Навпаки, старі й малі почали підходити до нього, кланяючись чемно, й цілувати його по руках.

О. Нестор, очевидно, рад був тим ознакам пошани, які показували йому селяни. Його пам'ять послабла вже: він тямив і знав по імені тільки старших своїх парохіян; молодших не міг пізнавати. Та про те він ласкаво всміхав ся до них, гладив їх по головах, запитував, чиї вони, й як живеть ся їх батькам, а зі старшими радо вдавав ся в довші розмови. Треба додати, що й Деменюк, котрий не відступав його за весь той час, багато допомагав його пам'яті, нагадуючи йому

імена й важнійші події з життя кожного з тих людей, що підходили до нього.

От так проводжений, о. Нестор вийшов за хвіртку церковної огорожі. Випадково, чи ні, досить, що він попав не в ту хвіртку, що вела до двора, а в ту, що виходила на гостинець¹⁾, при котрім по обох боках, потопаючи в густій зелені верб, лип та овочевих садків, розкинулось чимале село Торки. Зараз по другім боці гостинця, насупроти церкви стояла «плебанія»²⁾ — новий, просторий будинок під ґонтами, з двома коминами на дащі, з ґанком до гостинця і з квітником перед ґанком. Ся плебанія збудована була вже за о. Крайника, розумієть ся, коштом громади, котра дуже бідкала ся, поносячи тягар конкуренції, та з жалем згадувала о. Нестора, що більш як 30 літ прожив у старій плебанії, критій соломою та попідпираній з усіх боків дрюками. Але о. Крайник був молодий чоловік, з новою освітою й більшими вимогами, мав жінку й дітей, приймав гостей і ждав женихів для дочок, значить, не міг жити у старій, майже хлопській хаті.

О. Нестор, хоча сам задля старости й немочі зрік ся парохії, все-таки зі слабости людської рад був тому невдоволенню громади з нового пароха; часті нарікання громадян на тягарі конкуренції приймав з єзуїтською покорю, перекривляючи голову набік та говорячи в-одно:

— Га, то трудна рада! За то маєте молодого священика з імостею³⁾, паничами й панночками! Ви думали, що все вам ваш старий піп буде! Ні, любі мої, треба й до молодих навикати!

¹⁾ битий шлях

²⁾ попівщина

³⁾ попада (поль. jej miłość)

Громада думала, що о. Нестор, бачучи неспроможність людей і великі кошти на будову нової плебанії, причинить ся й від себе чимнебудь до покриття тих коштів. Всі тямили, що коли ще за його урядування будовано нову церкву, він із власної кишені дав 3000 гульденів на будову, а потому ще 2000 на малюнки та закуплення ріжних церковних посудів. Та сим разом громада перечеислила ся, бо о. Нестор не дав нічого. «Дім божий, то зовсім инша річ», — мовив він до депутації, котра від громади прийшла була до нього, — «але плебанія! . . . Я жив у старій халабуді, а й тепер, як бачите, живу не краще . . . А хочете новому парохіві палату будувати — га, воля ваша. Але я до сього не буду належати. Ще, може, скажете мені для його їмості фортеляни справляти . . .»

Дивна натура людська! Хоча о. Нестор чув добре, що целібат звихнув ціле його життя, випхнув його зі звичайної людської колії, зробив відлюдком, приглушив його духові спосібности, та все-таки він не любив, не поважав жонатих попів, не радо бував у них, а в новій плебанії, в домі о. Крайника, таки зовсім ніколи не був. Навіть у час візитації митрополита він не дав склонити ся, щоб переступити поріг нової плебанії. Щось немов відпихало його від неї, немов якимось противним, чужим для нього духом віяло від того ганка, обвитого густим диким виноградом, від тих широких та ясних вікон із білими гачкованими фіранками та з вазонками цвітів на варцабах, від того квітника з пахучими бальзамінами, левкоями та цілими грядками резеди та високих мальв і георгіній. Відтам доносили ся часто молоді, свіжі голоси дітей о. Крайника: срібlistий сміх панночок, здоровий, металічний регіт паничів-студентів, гармонійні акорди фортеляна — бризьки і хвилі того

спокійного та багатого змінами, шумом родинного попівського життя, котре повинно б було випасти й йому на долю, та котре відібрала йому якась лиха, чи добра доля. Не можна сказати, щоб о. Нестор, старий, згорблений та близький могили, завидував своєму молодшому наслідникові того родинного життя, щоб жалувалася своїх самотніх літ. Його серце давно вже зівяло, його чуття були притуплені, щоб почувати заздрість ізза таких річей.

Як одинокий відгук того неприхильного чуття являлася в нього якась їдка насмішка, коли проходив повз нову плебанію, якесь критичне хитання головою, і вперта нехить переступити поріг сього заведеного обістя.

— Таке то! — проворкотів він і сим разом, проходячи гостинцем, не то сам до себе, не то до Деменюка. — Татуньо там у церкві слово боже править, а донечка он якої веселої на фортотплясах витинає. Еманципантка! Не бійся, до церкви не піде. Там саме хлопство! . . .

Деменюк нічого не відповів на ці слова. Вирішивши змалку при церкві і при священиках, він привик шанувати кожного з них і не любив, коли якій духовній особі чимнебудь докоряли. А до духовних осіб він зачислявав не тільки самих попів, але й їх рідню.

Аж коли минули плебанію, й о. Нестор зовсім упокоївся, Деменюк порівняв ся з ним зовсім і, цілюючи його в руку, сказав несміло:

— Я би отця духовного щось просив.

— Ви, Гнате? — здивувався о. Нестор. — А що таке?

— Та я не знаю . . . Може то єгомостеві не в лад буде . . .

— А, Боже мій! Гнате! Говоріть бо по-просту!

— Та знають єгомость . . . Моя Маланка . . . ота, що в коваля служить . . .

— То ніби ваша дочка?

— Та так, так, дочка! Одиначка моя. Господи, тільки й усеї моєї рідні.

— Ну, і що ж із нею?

— Та недобре, прошу єгомосця. Дуже недобре.

— Захорувала?

— Е, ні, борони Боже! Хоч, правду кажучи, як би захорувала, то, може, мені не було б тільки гризоти.

— Ну, а що ж? Пустила ся на злу дорогу?

— Свят, свят, свят! А що то єгомость говорять! — аж зупинив ся з переляку Деменюк. — Хиба я на те свою дитину годував, і кохав, і в страсі божім виховував, щоб вона на злу дорогу пішла? Адже ж єгомость знають її!

— А знаю, знаю! Чесна дівчина, щира, роботяща . . .

— Е, що тото. Я її батько! Не хочу хвалити ся, бо то не моя заслуга, а божя ласка. Але скажу по-правді: то золото не дівчина. Послушна, працьовита, порядок любить, мене старого шанує, для господаря як рідна дитина . . . Ні, на свою Маланку я ніколи не пожалую ся.

— Ну, так яка ж вам із нею гризота, Гнате?

— Така, прошу єгомостя, гризота, що цур їй та пек! Але почекайте, ще одно маю вам про неї сказати, ніби то, про мою Маланку . . . Знаєте, єгомость, що крім доброго серця і здорових, роботящих рук дав їй Господь і красоту. Не знаю, чи на щастє, чи на горе. Бо в бідному стані красота для дівчини рідко коли добро . . . Та чень то Господь милосерний якось оберне.

Бачите, сподобав собі її ковалів син, того таки коваля, що в него вона на службі.

— Максим, Максим ковалів, ага, ага, пригадую собі його.

— Той сам, прошу єгомося. Гарний парубок, добрий, щирий і маючого батька син. Сподобав дівчину й батькови свому тай мені оповів ся. Що ж, я хіба Господу Богу подякувати можу за таке добро — кращого зятя й придумати не міг би. Та й коваль не від того. Чесний чоловік, знаємо ся від молодих літ, за маєтком він не гонить, дитину мою пізнав добре й полюбив. Бачите, пан-отче, все так і складаєть ся, щоб до доброго кінця дійти.

— Та дай вам Боже, Гнате! Дай Боже вам і вашій дитині всього доброго. Хоч то з тим ковалем . . .

— Лиш одно лихо, прошу єгомося, — перебив його Деменюк.

— А то яке?

— Та не знаю, як і сказати. Бачите, наш панич, пан Адась . . . Не знаю, що йому стало ся, досить, що від якогось часу не дає Маланці спокою. Чи в полі, чи в саду, чи в лісі, чи на пасовиці — де тільки вона покажеть ся, так щоб не при людях, зараз він коло неї і вродить ся. І баламутить мені дитину, прошу єгомося, — от біда! Наговорює їй, щоб не йшла за Максима, щоб ішла до нього на службу, що він її зробить панею, візьме з собою до Львова, оженить ся з нею, і всякі такі дурниці. Дівчина вже і просила ся в него, і втікала, і всяко відповідала йому, а він усе своє товче. Як би то простий парубок або який чужий, то вона б собі дала з ним раду. А то ж нашої дідишки син, я в його матері служу, то бідна дитина боїть ся надто гостро з ним обійти ся, щоб, буває, й мені і їй чим-

небудь не пошкодив. Бо що йому? Хиба тяжко нам бідним досолити?

О. Нестор похнюпив ся й посумнів, слухаючи тої мови. Видно було, що вона дуже немило вразила його.

— Так чого ж ви хочете від мене? — спитав він нарешті.

— Або я знаю, чого й хотіти! — безрадно сказав Деменюк. — Я до єгомостя, як до рідного батька...

— Е, що там, батька! — якось сукристо буркнув о. Нестор, котрого ся історія, очевидно, скребла по серці. — Нехай дівчина пильнуєть ся, що ж тут більше можна порадити?

— То то й клопіт мій, — журливо говорив Деменюк. — Досі я хоч знав про підходи панича, та не бояв ся нічого. А тепер боюсь. Від кількох днів щось стало ся дівчині. Ходить, як сама не своя. Раз весела, аж немов искри від неї скачуть, то знов потім сумна, що й слова від неї не видобудеш. І годі зміркувати, що вона думає, чого хоче і що з нею дієть ся.

— То злий знак! То дуже злий знак, — сказав о. Нестор.

— Власне, власне! І я так думаю, — підхопив Деменюк. — І для того я хотів просити — тільки най єгомость не гнівають ся за мою смілість! — чи не схотіли б єгомость сами з нею переговорити?

— Сам?

— Ну, ні! Разом зо мною. Але, може, єгомость лінше промовили б їй до серця, може, вона сказала б, що з нею стало ся.

— Гм . . . Се можна . . . Поговоримо.

— О, велике спасибі єгомостеві! — сказав Деменюк, цілуєчи кістляву руку о. Нестора. — Я знаю, вона єгомостя поважає й любить як рідна дитина, і нічого

перед єгомостем не втаїть. Отсе вже зараз будемо проти ковалевої хати, то я викличу її в садок тай поговоримо.

Лице Деменюка прояснило ся, згорблена стать випростувала ся при тих словах. Він мимоволі прискорював хід і випереджував о. Нестора, та по хвилині, захопивши ся, зупиняв ся серед дороги й дожидав старенького священика, щоб опісля ще раз і ще раз повторити те саме. О. Нестор ішов мовчки, тільки раз-у-раз рухав губами, немов нечутно розмовляв із кимось незримим.

Отак ідучи, вони по недовгім часі дійшли на кінець села. Остання хата була ковалева. Вона стояла наліво від гостинця, обведена високим дощаним парканом зі широкою брамою й містком до гостинця, мов якась фортеця, що сторожко глядить у безмежні поля, котрі зі сходу й півдня притикали тут до села. Тільки к півночі понад невеличкою болотянистою річкою Торівкою тягли ся довгою крутою змією головаті верби серед лугових сіножатів, а далі, за сіножатями, піднімалось узгіррє, на котрім у вінку тополь стояв фільварок, де господарював панич Адась, а за фільварком, обмежуючи зовсім видокруг із того боку, дрімав могутий панський ліс.

Зараз насупроти хати-фортеці, направо від гостинця, без огорожі, тільки обкопана невеличким ровом, стояла зброївня села — кузня. Невеличка, гонтою побита, з навислим передом, спертим на чотирох стовпах, вона в робучий день усе була отворена, вічно лунала веселим гомоном людей, іржаннем коней, стуком молотів та різьким, металічним дзвенькотом ковання. Тут раз-у-раз, від ранку до пізньої ночі, сопів важкий міх, прискавав вогонь у горнилі, скакали искри зпід могутих ударів молотами, скрипіло залізо, гризене пильниками, обер-

тало ся точило під дашком, кружляла чарка горілки між веселою, робучою компанією, ішли розмови, жарти, оповідання, чергуючись із палкою, енергічною працею. Се справді була зброївня села. Тут виковувались усі оті леміші, зубці до борін, серпи, коси та заступи, що опісля як піоніри людської культури мали йти в широкі простори піль, ріючи, дроблячи, валячи лавою та підгризаючи буйну рости́нність людям на пожиток. Тут кувались вози, тачки та теліжки, підковувались коні та людська обува, щоб тим легше могли поборювати труднощі, які сама земля, самі оті простори кладуть чоловікові при переході з місця на місце. Тай дерева, ліси, камінне, річка й вітер, ніщо не було безпечне перед отим гніздом голосної, шумної, загарливої праці. Тут виковувано сокири й топори, що, вигострені на точилі, блискали смертельною погрозою до того ліса, що ген там далеко на узіррю, мов темна хмара, тужливо шумлячи, немов сумуючи заздалегідь над своєю загибіллю, котрої насіння виковувала отся невеличка сільська кузня. Відси йшли у світ пили, сверла та долота, зладжені й вигострені на те, щоб різати, лупати, вертїти та довбати зрубані трупи лісових велетнів, немов розжовувати їх залізними зубами людям на пожиток. Відси вийшли ті знаряди, що онтам геть-геть унизу, за фільварком, де річка Торівка широким півко́лругом опоясує узгірре, поклали поперек неї могучу греблю, зробили чималий став, побудували млин та запрягли оту саму річку, як другого сліпого Самсона, щоб задармо обертала його колеса. І вітрові грозила ся кузня, бо з неї, а не відки, виходили знаряди, що на дальших сугорбах узгірря, схованих за краєм видокруга, поставили цілий ряд здорових вітряків. Одним словом — отсей невеличкий будинок, спертий на чотирох стовпах як баба Яга на

милицях, був великою й могутчою силою, котрої впливи йшли широко й далеко навкруги, ширше й дальше, ніж західний вітер міг донести відгомін стукучого молотів та дзвенькіт кова́ла, що в ній розлягали ся.

А душею тої зброївнї, тої могутчої плідотворної сили, осередком веселої та працьовитої компанїї, що тут день-у-день збирала ся, був сам коваль торський, Іван Гердер. Чудна мішанина, що вдаряла кожного в його назві, в тім сполученнї руського імя з прїзвищем заміненого німецького письменника, проявляла ся в цілій вдачі, походженнї й поглядах торського коваля. Його прадїд був чистокровний Німець, коваль, спроваджений зі Саксонїї ще дїдом покійного графа Торського зараз у перших роках австрійського панування. Вже син того старого Гердера оженив ся з Русинкою, дочкою одного заможного торського господаря, а наш Іван, хоч тямив про своє німецьке походження, вважав себе Русиним. Ще дїд його покинув двір і осїв у селї між господарями, хоч і не робив панщини; от тим то й Іван Гердер почував себе зовсїм мужиком, солідарним із рештою мужиків і разом із ними стояв не то осторїнь, не то в тихім ворогованнї супроти двора. Була се приземкувата, корїниста та крепка постать. Густе, довге волоссе на голові, колись вогнисто-руде, почало вже сивїти, а великі довгі вуса, що закручувались аж до вуха, були білі як сметана. Та про те Іван Гердер не мав іще й шісдесят лїт, а його голос, колїр лиця, бистрота рухів виявляли в нїм чоловіка незломної енергїї, смілого та повного життєвої сили. Зі своєю великою, круглою головою, здоровими зубами та міцними вилицями, з широкими плечима й мохнатими, звичайно при роботї аж по ліктї позасукуваними та окоптілими руками — він подобав трохи на тих залїзних баранів, котрими у ста-

рину штурмовано мури. Тій зверхній подобі, типово німецькій та з деякими не менше типовими рисами Українця, відповідала і вдача Івана Гердера. Здавалось, що вагання, нерішучість, слабкість волі та розчаровання були зовсім недоступні для його вдачі. Невтомний робітник, він був при тім і солідний, незвичайно совісний робітник. Усякі противности не то що не знеохочували його, а ще й підбивали до боротьби та до праці. Натура наскрізь воевнича, він про те був добрим сусідом, веселим товаришем, любив жартувати та сміяти ся, і його кузня завдячувала власне тому його талантові своє оживлення і многолюдність. Люде йшли до Гердерової кузні мов по свячену воду: щоб відітхнути якоюсь свіжішою духовою атмосферою, покріпитись, розвести душу. Коваль бував за молоду далеко по світі, був чоловік письменний, знав незлічену силу вигадок та оповідань і вмів оповідати їх із таким виразом, з такою особистою за красою, вмів до кожної нагоди підібрати відповідну повість, з кожної повісти розвести такі думки та виводи, що люде слухали його без голосу, тільки цілим лицем ясніючи, цілою душею всміхаючись та радіючи, хоч і самі не знали, чого. Їх душі, вбогі та прибиті щоденним горем, темнотою та деморалізацією, чули в тім чоловіці живу течію власної думки, сильного характеру й живої, своєрідної поезії, котрим усяка жива душа мусить спочувати та радувати ся, як молода рости́на ясному та теплому сонцю весняному.

О. Нестор добре знав коваля Гердера ще з часів його молодости, та не любив його. Зачерствілій, хорій душі старого пан-отця було не до поезії здорових, хлопських натур. Він бачив у Гердері тільки одно — вільнодумця та єретика, тай то ще впертого, непоправного й, воевничо настроєного, а тим подвійно небезпечного.

І, справді, найлюбійшим полем думок, мірковань та мрій коваля Гердера, а при тім полем, на котрім із усею силою проявляла ся його воевнича натура, було поле релігії, церковщини, відносин попівства до народу. Хоча шкільна його освіта була дуже маленька, то все-таки він власною працею, читанням книжок і розмовами з ріжними людьми дійшов до таких думок, що геть-геть вибігали поза ті тісні рямці, в яких у нас немов би приписано, немов би Богом самим установлено обертати ся мужицькому розумові. Він виробив собі певний критицизм — спокійний, не визиваючий, та при тім і нетрусливий та неуступчивий. Зі своїми єретичними поглядами він не ховав ся ані перед мужиками в кузні, чи на ярмарку, ані перед самими попами. Правда, він таксамо критично відносив ся й до інших верствів та установ суспільних, загалом до всіх тих, котрих називав «дармоїдами». І коли отак нераз у кузні, гримаючи могучим молотом о розпалене залізо, подразнений оповіданнями людей про ріжнородні кривди та утиски, коваль Гердер почне було зразу злегка, лагідно, навів іронічно, а де далі зі що-раз більшим жаром та запалом перебирати ріжні болячки мужицького життя, ріжні недомагання мужицької думки, то голос його при тім ставав міцний та дзвінкий як нагострена сталь, роздавав ся чутко почерез стук молотів, стогнання міха, присканне искор і скрип пильників, і такими ж яркими, прискаючими искрами западав у людські душі. Слухаєш було його инколи в отій напів темній кузні, що мала тільки одні двері, а ні одного вікна, і в уяві твоїй мимохіть устає картина широчезної, дикої цілини, покритої буйною хоптою, лопушшем та кропивою. А по тій цілині якась таємна, незрима рука веде плуг — нехитрий, звичайний хлопський плуг, з добре насталеним, блискучим ле-

мішем і з таким же переднім залізом, що немов півмісяць одним гострим рогом впирається в землю. І йде той плуг звільна, важко та рівно й невинно, скрипить инколи у твердому ґрунті, хрустить лемішем об камінці та недогнилі пеньки, але йде все далі й далі, підриває корінне хопти, ломить цілину, вивертає за собою товсту, рівну скибу. З Гердерової кузні йшли такі плуги, клали ся такі скиби не тільки по отсих справжніх непереглядних чорноземних полях довкола, але також по запущеній, занедбаній цілині народньої думки, народнього духа.

— Знаєте що, Гнате? — обізвав ся о. Нестор, зупинивши ся перед ворітьми ковалевої фортеці, і, знявши капелюх із голови, краткованою хусткою почав обтирати піт, що густими краплями повиступав на його лиці, карку й величезній лисині, котрою світило ся все його тімя. — Ніяково мені йти на обістє сього єретика. Недавно я ганьбив його й наказав йому, що доки не поправить ся, то я й слова до нього промовити не хочу, а, ввійшовши на його подвірре, я міг би його здибати, а тоді вже, звісно, прийшлось би говорити. Так чи не ліпше б ось що зробити? Я ось тут зажду на вулиці, а ви підіть тай викличте свою Маланку.

— Та ні, прошу єгомостя, — відмовив Деменюк. — Коваль іще в церкві, я його бачив. А по церкві він певно піде до ради громадської. Прошу, най уже єгомость ідуть! Зайдемо в садок, там є лавка, то можуть єгомость сісти. А я Маланку зараз покличу.

— Дуже б мені не хотіло ся . . . Ну, та вже нехай . . . Бо ти знаєш, який се чоловік, отой коваль. І як таких людей земля свята носить . . . — воркотів о. Нестор, дуже нерадо вступаючи в ковалеве обістє.

— Та що ж, прошу єгомостя! Видко ся, на щось

і їх Пан Біг потребує, коли їх держить на світі тай ще дає їм силу, веселість, здоров'є, маєток тай ще отаких дітей, як Максим.

— А . . . Максим . . . Максим ковалів . . . Се справді добра дитина, славний хлопець. Але не ко-
валева се заслуга, ні! І не думай, щоб усе отсе Бог
йому давав за його заслугу. Ні, се тільки на пробу
йому . . . чи отямить ся, чи скрушіє перед Богом. До
часу се все, Гнате, до часу! А мине час . . . не хочу
пророкувати, але чую се . . . хто доживе, той побачить . . .
Не може то бути, щоб Бог не покарав такого грішника.

— Правду сказавши, прошу єгомостя, коваль дуже
добрий і чесний чоловік, — несміло промовив Деменюк.

— Добрий і чесний! — скрикнув о. Нестор. — І ти
се мовиш, Гнате? Як може бути добрий і чесний, хто
в Бога не вірує?

— І в Бога він вірить і молить ся, се я добре знаю,
— знов трібував сперечати ся Деменюк, провадячи попід
руку о. Нестора вузькою стежкою в садку, протоптаною
серед високої трави, до лавки, що стояла під величезною
розлогою грушею.

— Ні, ні! Не вірить він у Бога! — змагав ся о. Не-
стор. — Бо як би вірив, то би слухав того, що Бог
приказує. А молить ся тільки з гордоців, як той фа-
рисей у євангелію, щоб люде бачили.

Деменюк не змагав ся далі, але, посадивши о. Не-
стора на лавці в холодку, пішов до хати, щоб викликати
Маланку. О. Нестор сидів, похиливши голову, руками
опертий на паличці й без голосу рухаючи устами, немов
у дусі торочив і далі своє наріканнє на ковалеву без-
божність. Погляд його непорушно спочивав на одній
луком зігнутий стебелинці, по котрій звільна та не-
впинно повзла товста, зеленкувата гусільниця, бажаючи

добрати ся до сочних листочків її цвітової корони, щоб її обгризти лакомими зубами.

«Отак і по нас повзе та надвигаєть ся, що кому суджено!» — мигнуло в голові о. Нестора, і якась дрож пройшла по його тілі. Може, се було від холоду, що стояв у саду, від тої вогкості, насиченої запахом трав і цвітів, що клубила ся в тіні вікових дерев; але о. Несторові зробило ся моторошно. Душу його, зворушену розмовою про коваля, отся невинна гусільниця збен-тежила ще дужче. Він витріщив широко очі і вдивляв ся. Гусільниця мов під люпою росла в його очах, робила ся здоровенною та могучою, заслонювала й садок, і хату, і все своїм товстучим зеленкуватим тілом, грозила зажерти не пару листочків марного цвітка, але всі думи, всі помисли, всі бажання о. Нестора.

— Отак повзе та надвигаєть ся, що кому суджено! — шептав він, тремтячи всім тілом, обнятий якоюсь спертою атмосферою мрій та привидів, з котрої силувавсь отрясти ся та прокинутись, але не міг.

Нараз стрепенув ся. Тут же над його вухом роздав ся дзвінкий, різкий дівочий голос, пронесли ся слова:

— Чого єгомость від мене хочуть?

Се була Маланка. Бистро підійшовши до затопленого у мріях о. Нестора, вона стала прямо перед ним, висока, струнка в верхній половині облита ясним сонцем, а ногами потопаючи в тіні. Лице її, червоне як калина, горіло здоровим румянцем, чорні очі палали якимось палким вогнем, а рожеві губи, розняті при виголошуванню тих слів, просвічували до сонця мов рубіни, коли о. Нестор, підвівши голову, поглянув на неї знизу вгору. Гарна була в отій білій сорочці, вишиваній на рукавах та на комірі, з отим червоним дешевеньким намистом на шії, з отими важкими темно-каштановими

косами, покладеними вінком довкола тімя. Якоюсь свіжістю, здоровою та молодого силою пашіла вся її постать. О. Нестор мовчки дивився на неї, якусь хвилю не можучи отямитись, що йому з нею говорити й від чого починати.

— А . . . а . . . то ти, Маланко? Ото, яка ти виросла . . . висока та гарна. Давненько я бачив тебе . . .

Маланка підійшла ближше й поцілувала о. Нестора в руку.

— Тато казали мені, що єгомость мають мені щось сказати? — промовила вона таксамо дзвінко і швидко й немов крихіточку сердито, як і попереду.

— Еге, так! Маю, маю . . . Але де ж твій тато? Де він подівся?

— Я дала їм трохи пообідати, — мовила Маланка. — Бо там у вас між великими панамі про нього бідного ніхто не дбає, чи їв він, чи ні.

— Ну, Маланко, сього не можна казати. Твій тато ніколи мені не жалувався на те, щоб йому за мало їсти давали.

— Чого ще єгомость захотіли! Щоб мій тато та жалувався! Адже ж він швидче з голоду згине, ніж би мав словом пожалуватися. Але його треба знати! Я знаю, що він голоден, по нім бачу, а про те ледво присилювала його, щоб дещо перекусив. Але говоріть, єгомость, чого вам треба від мене! Швидко мої господарі з церкви поприходять, то я не буду мати коли з вами балакати.

— Та то . . . я не від себе . . . то властиво — почав о. Нестор, видимо неприготований на таке пряме й різке питання.

— Щось вам, певне, тато говорили на мене! — перервала йому Маланка.

— Твій тато! На тебе! Маланко, бій ся Бога! Що ти говориш? Хиба ти не знаєш, що твій тато мало не молить ся до тебе, так тебе любить?

— Е, любить, любить, — з нехиттю промовила дівчина, — а про те мучить мене своїми підозріннями та науками. Спокою мені не дає з тим вашим паничем. Раз щось я отак припадково сказала йому, що панич лазить за мною та навприкрюєть ся мені — се ще на весні було — і відтоді тато, коли тільки здиблять ся зо мною, все тільки про панича мене розпитують, так немов би силоміць хотіли мене попхнути йому на шию.

— Бій ся Бога, Маланко! Як можеш ти таке говорити? — з переляком скрикнув о. Нестор.

— Я вже колись-то сказала їм: «Таточку, як за багато соли в борщ кидати, то пересолить ся. Не мучте ви мене з тим паничем, бо, бігме, більше вам ані словечка нічого не скажу.»

— Ото ж то бачиш, дитино моя, — сказав лагідно о. Нестор. — Се власне стрівожило твого тата. Він так тебе любить, так тобі бажає добра, так турбуєть ся та вбиваєть ся, щоб ти була щаслива. А коли ти йому таке сказала, то що він мусів подумати собі про тебе? Мусів подумати: ов, тут щось погано, коли моя Маланка не хоче мені нічого сказати!

— Але що ж я маю йому сказати, коли панич давно про мене й гадки не має й не дивить ся в той бік, де я є?

— Що? Гадки не має? Не дивить ся? — аж скрикнув о. Нестор, а в його зачудуванню чути було і примішку нетаєної радості. — А не брешеш ти, Маланко?

— Ні, єгомость, не брешу! Чого маю брехати? — щиро відповіла Маланка, дивлячись о. Несторові прямо в очі.

— Як так, то . . . Ну, але чому ж ти се не сказала татові, щоб він так не гриз ся?

— Як не сказала? Сто раз, не раз казала: «Таточку, та буде вже вам з тим паничем! Зачіпав мене, а тепер, коли я йому раз-другий відповіла, дав мені спокій.» Коли бо мої тато такі, прости Господи гріха, як той кліщ. Як упесть ся в одно місце, то вже там довбає й шемрає, доки його силою не візьмеш. Усе собі мусять щось таке найти, щоб мали чим гризти ся. І що ж я тому винна? Що на те пораджу? Така вже їх натура.

— Ну, та коли ти правду говориш, коли панич справді тепер тобі не докучає . . .

— Але божу ся вам, єгомость, що не докучає! — скрикнула Маланка, вся спалахнувши, мов найчервоніша рожа.

— Ну, то слава тобі Господи! То й добре. Я вже заспокою твого тата.

— Зробіть се, єгомостику, зробіть! Нехай він не турбуєть ся мною. Я вже не дитина, одурити себе не дам, а куди мене моє серце тягне, туди піду, хоч би там не знати що! — додала рішучо і, ще раз поцілувавши його в руку, бігцем скочила до хати. — Ось уже мої господарі йдуть! — додала, біжучи. — Бувайте здорові, єгомость!

Ще тільки мигнула на перелазі її червона спідниця та вишитий рукав — і вона зникла, а тільки дзвінкий, сріблистий сміх залунав на весь садок, сміх такий голосний, аж наче спазматичний, що о. Нестор аж стрепенув ся та озирнув ся довкола. Той Маланчин сміх дуже щось йому не подобав ся.

— Чи се вона з мене смієть ся? Глузує, що одурила старого? — проворкотів він. — Ей, небого? Щоб тільки ти сама себе не одурила!

І він, невдоволений кінцем своєї розмови, піднявся з місця, щоб іти геть зі сього садка, не дожидаячись повороту Деменюка, та вже побачив його коваль Гердер, що разом із жінкою й сином власне вертали з церкви. Коваль зуздрів його ще від брами тим всевидющим господарським оком, котре відразу пізнає, де котрий каміньчик, де котре полінце не так лежить, як уперед лежало. Хвилю він не то що не міг пізнати о. Нестора, а не хотів вірити, щоб се був він. Перша жінка промовила до нього напошенки:

— Йой, чоловіче! А се що таке? Чогось старий єгомось у нас у саду сидить!

— Ну, так що ж! Сидить, то нехай сидить! Злого чень нічого не робить.

— А се що його до нас привело?

— Зараз будемо знати.

І вони всі троє звернули до хвіртки, ввійшли до садка і стежкою попрямували на о. Нестора, котрий, змішаний трохи сею стрічею й бачучи себе безпомічним без Деменюка, постоявши трохи, знов сїв на лавці.

— Слава Ісусу Христу! — повитав Гердер о. Нестора, здалека знімаючи шапку.

— Слава на віки, — відповів о. Нестор.

Жінка ковалева й Максим підійшли ближше й поцілували пан-отця в руку. Коваль не чинив сього, тільки, всміхаючи ся, говорив звільна:

— Бачимо й очам своїм не віримо. Що за рідкі гості на нашім обістю!

— Перепрошую, що так самовільно . . . Та, властиво, я не сам, а з Деменюком . . . Тут мене просив із його дочкою поговорити . . .

— З Маланкою?

— А так. Знаєте, старий Деменюк дуже її любить, трясеться над нею. Ну, а там щось панич . . .

— Е, що там панич! — з виразом легковаження промовив коваль і махнув рукою. — Доки Маланка в мене й доки сама чесна, то не має чого боятися, хоч би і сто паничів до неї підходило.

— Ну, таточку, хіба ж так можна говорити? — вмішався Максим у розмову. — Доки Маланка чесна! Ви ж самі дуже добре знаєте, що вона чесна й на ніяку підмову не піде.

— Що було, то ми знаємо, наскільки знаємо, — строгим тоном сказав Гердер. — А що може бути, сього при жіноцькім роді, синочку, ніхто знати, ані зміркувати не може.

— Ти все своє, Іване! — з несмілим докором вмішалася жінка. — Ніби то вже жіноцький рід якийсь не людський, а пташиний, що порхає в різні боки так, що й не зміркуєш.

— Та певно, що порхає! І Бог-зна куди залетить, коли його в клітці не тримати. Та про Маланку, панотче, можете бути певні. У нас нічого злого не статеться.

— Та я вже говорив із нею, — сказав о. Нестор. — Вона також упевнювала мене, що її тато дармо турбується, що панич їй зовсім не докучає.

— Я з ним колись-то переговорив пару слів по-приятельськи, — сказав Максим. — Адже ми оба разом до школи ходили, знаємося. То він мені дав слово честі, що нічого злого проти Маланки не задумує.

— Я також колись-то говорив із ним розумне слово, — сказав коваль. — Вже що я там йому сказав, то нехай поміж нами й лишиться, але я думаю, що він Маланці дасть спокій.

— Ну, коли так, то можу бути безпечний, — сказав о. Нестор. — А то, признатись вам, я по розмові з Маланкою не дуже був спокійний. Щось у ній самій змінило ся. Якась така зробила ся різька, недоступна, все так виглядає, мов би з чимось тайла ся.

— Ні, ні, пан-отче, можете бути спокійні! — сказав коваль.

— То добре. То дуже добре! Спасибі вам! — промовив о. Нестор, простягаючи йому руку і встаючи з місця. Коваль не взяв простягнутої руки пан-отця, але, всміхаючись, сказав до нього:

— Та сидіть іще, пан-отче! Куди вам спішити ся?

— Треба йти! Засидів ся. Де тільки той Деменюк так барить ся!

— А де ж він?

— Та там у вас, у хаті. Певно, з дочкою балакає.

— Ідіть до хати, жінко тай ти Максиме! — сказав Гердер. — Як Деменюк переговорить, що має сказати Маланці, то нехай виходить сюди!

Жінка й Максим пішли до хати, а коваль став перед о. Нестором, котрий знов сів на лавці.

— Не гнівайте ся, пан-отче, — сказав коваль, — що я не взяв вашої руки, котру ви подавали. Я чоловік отвертий і не хочу ні з чим крити ся. Я не розумію вас добре. Недавно ви ганьбили мене як єретика невірнього і проклятого, а тепер подаєте мені руку. То я не хотів дотиком своєї руки споганити вашу святість.

В останніх словах Гердера хиба глухий не дочув ся б гіркого насміху. О. Нестор жалібно похитав головою.

— Ой, грішите ви, ковалю, тяжко грішите!

— Га, може бути, — сказав коваль. — Ви від того знавець, вам се ліпше видню, ніж мені, бо моє сумління спокійне.

— Спокійне? Не вірю сьому, ковалю! Як може бути спокійне сумління в чоловіка, що в Бога не вірить, з усього святого смієть ся?

— Ей, єґомость, єґомость, — якимось немов благальним, а немов докірливим голосом промовив коваль, — як ви се можете отак спокійно говорити: не вірить у Бога? Хто се вам сказав? Відки се знаєте? По чім так міркуєте?

— По ваших ділах суджу, ковалю!

— То дуже кепська міра для такої річі, — спокійно відповів коваль. — Я видів колись, як у Львові вішали душегуба, що четверо людей забив. О, як він набожно хрестив ся і сповідав ся! Як плакав, цілючи хрест! Той певно вірив у Бога.

— Хто знає, може, він і швидче найде в Бога відпуст своїх гріхів, ніж такі, що вперто обстають при своїй невірі, в котрих Бог за кару заглушив навіть голос сумління! — грізно простуючись, промовив о. Нестор.

— Ну, єґомость, даруйте, але я мушу вам сказати, що й тут ви помилили ся. Голос сумління в мене не заглушений. Коли часом трапить ся — знаєте, чоловік усе чоловіком — чи то сказати щось не по правді, чи посварити ся з ким, чи скривдити кого, то сумління мучить мене, спати мені не дає, поки того чоловіка не перепрошу, злого не направляю. Чи то значить, що сумління в мене заглушене? Але коли хтось устає й каже: «Мене слухайте! Я орудую словом божим, я маю власть вязати й розвязувати,» — а я бачу, що він такий же чоловік, як і я, що він звичайно навіть не знає, що вяже і що розвязує, то як я можу йому вірити, свою душу, своє сумління в його руки віддавати?

— Але ж він не від себе, а з божої волі се робить, а Бог знає, що має вязати, а що розвязувати.

— Та певне, що знає! — підхопив коваль. — І без попа знає. Таксамо я й без попа до Бога траплю.

— От і бачите! От і бачите! Які ви єретицькі слова говорите! Як би Бог був хотів, щоб так було, як ви кажете, то був би не встановлював апостолів і учеників . . .

— Еге ж, еге! І попів, і деканів, і каноніків, і суфраганів, і мітратів, і єпископів, і кардиналів, і пап¹⁾), що хрест святий на пантофлях носять, усе се сам Бог власною особою повстановляв! Усе се своєю властю наділив! І виразно сказав: «Відтепер можете мене не знати і не слухати, а тільки отсих свячених та миром мазаних знайте та слухайте! Вони для вас нехай будуть і церквою, і релігією, й Богом!»

— Хулиш, ковалю, Бога ображуєш, отаке говорючи! — ледво промовив о. Нестор. — Ну, де ж се видано так говорити? Гріх тобі! Гріх смертельний!

— А вже чи гріх, чи два, але треба правду сказати! Ну, скажіть мені, чи не так у світі дієть ся? Кілько то з вас, посвячених осіб, має справді Бога в серці? Почисліть їх на пальцях! А кілько є таких, що під довгою рясом носять захланність та гордощі?

— Не суди других! Не суди, ковалю, щоб сам під суд не попав!

— Про се я спокійний, — відповів коваль. — Що Бог зо мною схоче зробити, те й зробить, щоб тільки я своє діло добре робив. А ви, не бійсь, мене судите і кленете, не пізнавши мого серця, ані моєї віри, а самі ховаєте

¹⁾ Усе це католицька гієрархія: декан — начальник деканату (благочинний), канонік — радник консисторії, суфраган — єпископ, підчинений митрополитові, мітрат — найвищий радник консисторії, що має право носити мітру, кардинал — найстарший після папи церковний достойник.

ся за євангельські слова: «не судіте, да не судимі будете». Добре, не судіть і ви! Та яка тоді буде ваша наука? Та й яка вона була досі? Кілько літ ви навчали й катехізували, і ганьбили, і наклонювали людей на все добро, а нині — що в селі? Пройдіть ся, загляньте під оті стріхи, що там знайдете? Що біда, розпука — се ще нічого. Наш чоловік до біди привик. Але яке п'янство, яке злодійство, які свари та лайки у громаді, яка неправда та кривда — чи ви маєте про те поняття? Чи ви то чуєте, — здаєть ся, у вас сумління не заглушене? — що відповідь за оту погань, що так і кишить довкола вашого двора, спадає на вас?

— На мене? — з правдивим перестрахом зойкнув О. Нестор, мов важким обухом прибитий словами Гердера.

— Так, на вас, отче, і на подібних вам! Як же ви вчите людей?

— Адже і Христос говорив, що деяке сімя мусить падати на камінь.

— Але Христос казав, що варт робітник своєї плати. А якої ж плати варт буде робітник, що все зерно розсіяв по камінню?

— Робимо, що можемо . . .

— Скажіть виразно, що нічого не можете зробити. А я вам скажу, чому не можете.

— Цікаво знати.

— Не дуже вам цікаво буде, — з досадою промовив коваль. — Нема в вас того, що чуда творить, що дає життя, нема любови! Ваша мова як кимвал, що бренькає, а ваша наука як мідь, що гуркотить. Шуму багато, а добра нема.

О. Нестор чим раз більше подавав ся вниз при тих словах, немов ослабав, вянуч і горбив ся. Вони були мов

гострий ніж, що шпигонував його в серце. Перший раз сей еретик отак розговорився з ним і перший раз він почув, що хтось безпощадно різько загнув палець під його серце, заворушив у ній такі фібри, що, бачилось, зовсім уже були завмерли й заглухли. І справді, чим же було його звиш 30-літнє святе officium? Хоч він і не міг спіймати себе на невірстві та на ересях, то що ж з того? Хто зна, чи се не для того тільки, що ніколи про справи віри не думав глибше? Хоч він совісно читав служби божі, утрені й акафісти, не пропускаючи в них ані слова, хоч совісно говорив проповіді, держав катехізації й поучав людей при всякій нагоді, то все-таки — він із безмірною гіркістю чув се в тій хвилині — робив се з обов'язку, як урядник¹⁾ із обов'язку укладає позови та декрети у справах, що його зовсім не обходять. Ані в діла віри, ані в діла моралі, ані у справу освіти народа він не вносив того вогню, того всепожираючого запалу, котрий дає правдива любов до ідеалу, до тих бідних, темних, «труждаючихся й обременених», що нераз, ідучи до церкви, чекають почути справді щире слово потіхи та відради, а потім, заки дійде до пів служби, винаходять собі народній звичай і на час проповіді виходять із церкви, щоб провітритись, погріти ся на сонічку та побалакати з сусідами про ту ж саму свою нужду та гризоту, котру надармо раді б були розсіяти в церкві.

— Тай що то говорити? — мовив далі Гердер, хвилину помовчавши й нахилиючи ся до о. Нестора. — От і ви, єгомость . . . Бог мене покарай, коли я вас хочу осудити, але — правда правдою лишить ся! Ну, скажіть по правді, про що ви на парохії більше дбали: чи про

¹⁾ урядовець, чиновник

душі своїх парохіян, чи про те, щоб як-найбільше грошей придбати, щоб у пані графині ласки не стратити?

— Ковалю! Досить тої розмови! — боляче мов зіпід ножа скрикнув о. Нестор.

— Хиба ж то я вам новину кажу? Хиба ваше сумління тисячу разів на добу не говорить вам того самого? Правда, громада шанує вас за те, що ви менше дерли від свого попередника й від свого наслідника, але чи ж се заслуга? Громада шанує вас, що ви влекшили їй тягару, давши 5.000 ринських на церкву, але чи ж ви думаєте тим Бога підкупити? Відплатити свій гріх, тяжкий гріх, що ви стілько літ занедбали робити те, до чого були зобов'язані, занедбали любити своє духове стадо. Без любови ніяка робота, ніяка жертва нічого неварта. А коли є любов, то всяка робота, всяка жертва зовсім инакше виглядає, ніж коли вона є пустою формою.

Гердер був нині ще натще. В таку пору голос його робив ся різкий, слова летіли швидко й попадали в ціль, мов дрібний шріт¹⁾. Тоді він не знав ніяких зглядів, говорив, що думав і що чув, не дивлячись, як се кому сподобається. І тепер він виливав із душі те, що в ній давно вже було накипіло, зовсім не зважаючи, яке се вражіння робить на о. Нестора.

— Ей, ковалю! Іване! Чи ти не боїш ся Бога? — роздав ся нараз за його плечима лагідний, докірливий голос. — І як ти можеш таке говорити? Ади!²⁾

Се був Деменюк, котрий, почувши в саду розмову о. Нестора з ковалем, наблизив ся помалу й мимоволі підслухав останню промову Гердера. Зимний жах

¹⁾ дрібненький стрільний порох (нім.)

²⁾ скорочене: а диви (здивовання)!

проняв старого церковника, й він ледво осмілився поглянути на о. Нестора. Той сидів на лавці зовсім згорблений, похнюплений, немов прибитий. Капелью і палиця давно випали йому з рук, у котрих тепер він судорожно мняв кратковану перкалеву хустку від носа. Usta його раз-у-раз порушувалися, зморщки на лиці й під очима зробилися якісь глибші, попідбігали синцями, а зі старечих очей котилися гіркі, грубі сльози й, пробігши по крутих заломках зморщків, падали на коліна. З грудей його від-часу-до-часу роздавалося важке мов дитяче хлипаннє, перериване сухим кашлем.

— Єгомость? Господи Боже мій! — скрикнув Деменюк, кидаючи ся до о. Нестора. — Що вам таке? Ви щось недужі? А я, дурний, там забалакав ся! . . .

— Нічого, нічого, Гнате, — ледво чутно прошептав о. Нестор, хусткою поспішно обтираючи сльози з лиця. — Слухайте, ковалю! Подайте мені руку! — додав він, силуючись устати з лавки.

Гердер був трохи збентежений тим несподіваним вибухом чуття у старого пан-отця. Він ніколи ще не видав його таким і навіть здумати собі не міг, щоб се було можливе. Та про те, бачучи тривогу Деменюка, він і сам було трохи перепудився й почав уже докоряти собі, що надто гостро обійшовся зі старим, що не змовчав дечого. Отим то він урадувався, почувши, що пан-отець на нього не сердиться. Він живо подав йому руку і промовив лагідно:

— Нехай єгомость не сердять ся на мої слова! Може, я й недобре міркую, але що міркую, того не люблю скривати.

— Добре, добре, ковалю! — ледво дишучи, промовляв о. Нестор. — Бог тобі за це заплатить. Я не

серджусь... я вдячний тобі... хоч серце... серце в мене болить, коли чую... яка вдяка... за мої...

Голос його трясся й уривався що-хвилини. Деменюк узяв його під руку й випровадив із саду.

— Бувайте здорові, ковалю! — сказав Деменюк. — Та вибачайте . . .

— Нема за що! — відмовив коваль, дивлячись за ними, як відходили. — То я повинен би . . .

— Ні, ні, ні! Я тобі вдячний! Я тобі! — силував ся голоснійше скрикнути о. Нестор, та не докінчив, закашляв ся.

Коваль важко зітхнув у слід за ним, запер браму своєї фортеці й повільним кроком пішов до хати, де вже жінка й син давно ждали його з обідом.

V.

— Отче Нестор! Отче Нестор! — закликала пані Олімпія, стоячи на порозі свого помешкання.

О. Нестор, що власне з вулиці попри руїну панського двора входив на подвір'я, стрепенув ся й, не кажучи нічого, підійшов до неї.

— А я тут уже турбую ся. Обідати пора, а вас нема.

— Та . . . та . . . так . . . трохи в селі був, між людьми.

— Та що, може, ввійдете до мене, та пообідаємо разом. У мене нині трохи приспішено, — бачите, гостей надію ся на підвечірок.

— Та куди мені . . . разом із вельможною панею! — почав було о. Нестор, та пані Олімпія зупинила його енергічним жестом, узяла під руку й попровадила до своєї їдальні, толкуючи йому, що так буде ліпше, що тут не потребує вязати ся, що Параска йому услужить ліпше, ніж Деменюк, що, зрештою, сьогодні в них обід короткий.

Пані, бачилось, була в добрім успособленню¹⁾, говорила, оповідала, навіть жартувала, очевидно, їй бажалось увести й о. Нестора в таке саме успособлення. Та він мовчав понуро, гикаючись і путаючись за кожним разом, коли йому прийшло ся сказати яке слово. Вкінці пані Олімпія завважила се.

¹⁾ настрою (поль.)

— Та бо я також! — сказала вона жартівливо, сїдаючи кого нього, коли вже пообїдали й зі стола поспрятувано¹⁾. — Я говорила се й те, що вас, може, й зовсім не обходить, а навіть не звертаю уваги на те, що ви якісь сумні та немов прибиті. Ну, пан-отче, скажіть, що вам таке?

— Мені! Але ж я . . . хиба ж я . . . Та мені, Богу дякувати, нічого!

— Ні, не кажіть! По вас видно, що щось там є. Гризоту якусь маєте.

— Е, гризоту! — неохоче мовив о. Нестор, махнувши рукою. — Чи то за гризоту так тяжко? Чи то вона в нас старих така рідкість? Не стоїть і говорити! . . .

— Все таки скажіть! — налягала пані Олімпія, рада, що найшла тему розмови, котра, очевидно, порушувала о. Нестора.

— Що ж, вельможна пані, — сказав о. Нестор, нараз випростовуючись і приймаючи певнійший, майже врочистий тон. — Одна в мене гризота: смерть моя близька. Чую се, а нині, відправляючи святе officium, почув се так ясно, так виразно, немов би якийсь голос ізза плеча шепнув мені. Що ж, божя воля. Та от инша річ підійшла. Розмовляв я тут із одним чоловіком і дійшов до того, що я дуже недбало сповнював свій обовязок, що на моїй душі буде багато несповненого, за-недбаного . . . От що мене гризе.

— Ну, пан-отче, — почала якось нерішуче пані Олімпія, котра не надїяла ся такого обороту розмови, — се вже ви занадто. Хиба ж ви не навчали, не . . . сповняли того . . . ?

— Сповняв! Що я сповняв? І як я сповняв? — із

¹⁾ поприбирано

бодем скрикнув о. Нестор. — Як би тут були поставили машину, ав . . . автомата, то той би був таксамо сповняв . . . Відчитав би службу божу, відбув усякі обряди, виголосив проповідь по книжці. Хиба ж се можна назвати сповненням духовного обов'язку? А тимчасом народ у селі темний, зопсутте страшенне, нужда, ворогованне . . .

— Ей, пан-отче! І перед вами були священики й обік вас є, а всі оті сумні речі всюди є між народом, і ніхто собі зза них не робить гризоти!

— Погубили сумління! — в важкій задумі сказав о. Нестор. — Еге! Бачу се добре! І в мене його не було, довгі літа не було. Аж отсе тепер, перед смертю, Бог мені його вертає . . . на мою муку та, може, й на добро. Адже ж мій обов'язок зовсім не такої роботи вимагав, як я робив!

— Один чоловік, отче Нестор, аби й що робив, усе-таки всеї біди та темноти з села не вижене.

— Але треба було хоч зачати. Треба було . . . Знаєте, пані, що мене найгірше мучить? Адже я навмисно, штучно погасив у собі полум'я через дурну, дитячу примху!

— А, дякую за комплімент! — з мелянхолійним усміхом сказала пані Олімпія. — Значить, я була для вас дурною примхою!

— Звісно, що так! А вже ж! Я, простий попович, без становища, і міг думати, що ви, князівська дочка, полюбите мене, будете моєю! Ну, хиба ж се не божевілле? А коли мені не вдало ся, то я, замість наложити руку на своє життя, замість повісити ся або втопити ся, наложив руку на своє серце, відрізав себе від людей, від світа, від усякого живого діла! А що з того вийшло? Воріг людського роду, сатана, ні на що так пильно не

чатує, як на такі власне душі. Коли в моїй погасло те оживливе полум'я, він підсунув порохню, що світить гниючи, підсунув мамону, до котрої привязала ся моя темна душа. А закинувши мені сей аркан на шию, він вів мене ним чим раз далі в дебри гріхів і огиди.

— Але ж, пан-отче! Що ви говорите? — скрикнула пані Олімпія, котрій сей оборот розмови й сей тон о. Нестора були зовсім не до ладу. — Ви, мабуть, хорі! Ви в гарячці! . . .

— Ой, хорий, хорий! — говорив о. Нестор. — Не тілом, тіло здорове. Але душа моя болить до глибини, тремтить мов лист зів'ялий перед бурею. Чи ви, пані, ніколи не мали того чуття, що смерть зближаєть ся й може застати вас по саму шию в болоті гріхів? А, може, ви не вірите в майбутнє життя, в суд і кару?

— Ах, отче! Покиньте сю розмову, прошу вас! Вона вас бентежить, може зашкодити вашому здоров'ю!

— Що там моє здоров'я! — прикро якимось відповів о. Нестор. — Пізно тепер дбати про здоров'я, коли смерть за плечима. Але для душі моєї... для душі ся розмова може бути корисна... Чую, що вона вздоровлює мене. Адже ж подумайте самі, до чого довів мене нечистий! Тут у селі душі, віддані мені в опіку, пропадають, гинуть, бажають хоч промінчика світла, умирають без того промінчика, без іскри любови й милосердя — чи ви розумієте, що се значить? А я про одне тільки дбаю, щоби гроші складати! Книжечки щадничі, імперіяли, дукати, купони, льоси, курси . . . Боже мій! Адже ж усе життя моє було ними заповнене! Адже ж їх підсунув мені воріг темний, замість жінки, дітей, приятелів, праці й любови! А, скажіть! І як же мені тепер умирати? Яким лицем стати перед судом страшного, справедливого судді?

— Отче, отче! — сказала пані Олімпія, добираючи найсердечнішого тону: — не клеветіть на себе! Адже ж ви знаєте, на дні душі своєї знаєте, і я знаю, й Бог знає, що се все неправда, що ви сказали! Адже ж ви любили! І ви не зійдете з цього світа безпотно!

Вона простягла йому свою руку, гляділа ніжно, по-давньому в його лице. Та він увесь затремтів, мускули його лица й уст задрожали судорожно, а в очах видно було перестрах.

— Ах, пані! — ледво дишучи, шептав він, заходячи ся кашлем. — Покиньте се! Ради Бога покиньте! Не ворухте тих згадок! Адже ж вони вбивають мене! Адже ж се мій найтяжчий упадок! Ви, може, не розумієте навіть усеї його глибини! . . .

— Упадок, до котрого веде любов, ніколи не може бути таким страшним гріхом перед лицем Бога, котрий же є й Бог любови! — врочисто, але якось холодно проголосила пані.

— Не хулїть, пані! Не ображуйте Бога! — поспішно промовив о. Нестор, махаючи руками. — Адже ви знаєте . . . Адже се чужоложство . . . Адже тут . . . Боже, Боже! Не дай мені вмерти, поки не спокутую хоч тисячної часті цього гріху! Поки не оплачу́ його, кровю своєю не окуплю його! Адже тут, пані, було щось ще страшнїйше, ще поганїйше за чужоложство!

— Ех, отче! — промовила пані Олімпія, нараз змінюючи тон, промовила холодно, різько, цинїчно. — Що се вам знов у голову прийшло? Чого ви граєте передо мною комедію? Я її добре розумію, й вона не робить на мене ніякого вражіння. Всі оті викрики, охання, балакання про страшний гріх, друге, десяте, — все се дурниці. Лишіть се для пансіонерок і для акторів. Нам, старим, зовсім не випадає грати комедію. За старі вже

ми. Можемо говорити ясно й виразно й холодно, розумно. Адже ви знаєте добре, що Адаєв ваш син, і що ваш перший обов'язок — дбати про нього, запевнити його будучину. Чи гріх, чи два, що воно так стало ся, се вже лишімо на божу волю, але я думаю, що обов'язок чесного чоловіка тут ясний, і ніякими оханнями від нього викрутити ся не можна.

Вона говорила се гризливо, трохи з притиском, та без патосу. Та про те видно було по її лиці, що для сеї розмови вона зібрала всю силу свого духа, всю свою енергію. Як грач на одну карту, так вона поставила все на сю смілу пробу. Вона досі ніколи ще не трібувала говорити з о. Нестором таким тоном, але, бачучи тверду, неподатливу, майже тупу його натуру, добре чула, що колись треба буде й так із ним заговорити. Нагода трапила ся швидше, ніж їй того бажало ся — та дарма. Пані Олімпія бистро слідила, яке вражіння зроблять її слова на старого священика. Сама не знаючи, коли й як се стало ся, вона встала зі свого місця і в випростуваній, напруженій, майже грізній поставі наблизила ся до нього, в поставі вовчиці, що, певна своєї сили, наближуєть ся до ягняти, щоб його без боротьби пожерти.

О. Нестор увесь закам'янів. Як сидів у фотелю під вікном, прислоненим рулетом, згорблений, опертий ліктями на поруччя фотелю, так і заляк, задеревів. Навіть руки його, наставлені наперед мов для оборони, з розпростертими пальцями, перестали тремтіти й виглядали мов дерев'яні. Дух у нім заперло. Широко витріщені очі вперті були з виразом смертельної тривоги в лице пані Олімпії. В тій жінці, що досі все являла ся перед ним дамою, м'якою, ніжною, вищою істотою, він уперве тепер почув існування звіря, хижої bestii,

що дримає на дні душі кожного чоловіка, иноді ворупачи ся зовсім явно, а иноді ховаючись так глибоко, так старанно, що хочеть ся вірити, що її там і зовсім нема. О. Нестор досі не завважив ніколи присутности того звіря в натурі пані Олімпії; тим більший був його перестрах у тій хвилині, коли побачив себе з ним око-в-око. Він чув, що супроти неї він безсильний, безпомічний, що від її ласки, від її доброї волі залежить пустити його живим або тут же розшарпати. Її спокійні, рівні слова не обманювали його; холодний блиск її очей, тверді мускули, що, напруживши ся по обох її щоках, бігали по них, то наближаючись до кінців уст, то відскакуючи від них, зціплені уста й ті рішучі кроки показували, що не зовсім добра воля панує в душі тої жінки.

Довгу хвилю стояла мертва тиша в покою. Ті двоє людей стояли одно насупроти другого непорушні, непевні, з почуттєм страху й ненависти в душах, не зводячи з себе очей, не сміючи навіть поворухнути ся. Нараз відітхнули обое, хвиля напруження пройшла. Дикий звір у душі пані Олімпії сховав ся, руки о. Нестора знов затремтіли, й уста судорожно скривили ся мов до плачу. Ледво дишучи зі зворушення, він промовив:

— Бог із вами, пані! Що . . . що се ви?

— Нічого! — якось неохоче буркнула пані й сіла. Якесь гірке розчаровання, невідомо, відки і для чого, почало заливати її душу.

— Кажете: «обовязок чесного чоловіка, не викрутиш ся!» . . . Хиба ж я не сповняв сього обовязку? Чи я викручував ся від нього?

— Е, що ви сповняли! Тих кілька тисяч, що дали на Адасів побут у Відні.

— Кілька тисяч! Хиба ж се мало? Хиба тисячі по дорозі пішки ходять?

— При таких грошах, які ви маєте, се нічого не значить.

— При таких грошах! Та які ж там у мене гроші! — з перестрахом скрикнув о. Нестор, для котрого тема про скількість його грошей була, може, ще страшнійша від теми про смерть і страшний суд.

— Ну, ну! Зо мною не потребуєте в піжмурки грати ся! Я знаю добре, які ви гроші маєте, і кажу вам ясно й виразно, що вважаю ті гроші, всі, скільки їх є, за власність вашого й могого сина.

Пані Олімпія сказала ті слова з крайнім напруженням, понуривши голову вниз, глухим голосом, мов не хотіла ані чути, ані бачити вражіння, яке вони зроблять на о. Нестора.

Се була її остання карта в тій смілій грі. Відкриваючи її, вона знала, що тут або пан, або пропав, що повороту для неї вже нема. І для того, висказавши їх, сама тепер мов задеревіла в німій ожиданці того, що скаже о. Нестор.

— Ніколи сього не буде! — вирвалось майже мимоволі з уст о. Нестора, не в наслідок застанови, а немов голосна луна всього того чуття, яке він віддавна мав до Адася.

Пані Олімпія ще глибше похилила голову, немов і ждала такої відповіді, й ледви чутним голосом запитала:

— Чому?

— Тому . . . тому, що я не хочу й не дам!

— То не рація.

— Бог би мене подвійно покарав! Раз, за те, що ті гроші . . . адже се ціна моєї душі, мого життя! Адже се

кров! Кров тисячів бідних людей, піт людський, котрий я нагромадив, і котрий упаде на мою душу. Ні, не хочу сього! Зверну їм се, зверну все до останнього гроша!

— Що се ви плетете? Кому звернете? — з погордою й затаєною лютістю говорила пані Олімпія, знов звільна випростовуючись.

Та о. Нестор мов і не чув її.

— А, по-друге, тому, що ваш Адає . . .

— Ваш, ваш! — скрикнула пані Олімпія.

— Що ваш Адає зовсім не такий чоловік, щоб я міг зі спокійним сумлінням віддати в його руку ті гроші.

— Так кому ж ви їх віддаєте?

— Я вже знаю кому! О, не бійтеся! Я вже знаю!

— Нікому їх не даєте! — твердо й різько замітила пані Олімпія. — Не маєте права! Вашому синові грозить банкруцтво, позбавлення всього маєтку, а ви з якимись фантастичними думками носитеся.

— О, мої гроші не вийдуть йому на добро! — зло-
радно скрикнув о. Нестор.

— Нехай вас за се голова не болить! — відрізала пані Олімпія. Звір у її нутрі почав знов ворухити ся й гарчати.

— Позвольте, пані . . . ви тепер трохи теє . . . трохи роздразнені . . . чи невиспані . . . чи що. Може б ми ліпше відложили сю розмову на инший час?

І о. Нестор, говорячи се, підняв ся з фотелю й почав очима шукати свого капелюха й палиці, щоб вийти з сього покою, притемнений простір котрого і сперте, душне та гаряче повітря давили його, запирали йому віддих у грудях, наповнювали його душу ще більшою трівою. Та в тій хвилині на подвіррю почув ся гуркіт легкого візка й голосний стук кінських копит. Пані

Олімпія поспішно виглянула крізь вікно, відхиляючи ролету, й радісно скрикнула:

— Ах, Адає!

А потім, обертаючи ся до о. Нестора, строгим, розказовим тоном сказала:

— Ні, заждіть! Мусите розмовити ся з Адаєм! Що проти нього маєте, скажіть йому в очі, а справу треба вияснити. Нехай хлопак дармо не надієть ся, коли нема чого.

— Але ж я... Та хіба я!... — почав було ремонтувати о. Нестор, котрому несподівана стріча з Адаєм була дуже немила.

Але пані Олімпія майже силою посадила його назад у фотель, шепнувши рішуче й енергічно:

— Не робіть комедії!

А відтак, ідучи до дверей і простираючи руки, скрикнула другий раз:

— Ах, Адає! Ну, що ж? Ти сам?

VI.

— Добрий день мамі! — сказав Адає, поспішно входячи до покою. — Ах, і отець Нестор тут! Добрий день, добрий день!

І Адає подав руку о. Несторові, що, непорушний, блідий і немов остовпілий, сидів на кріслі. Та Адає навіть не дивився на нього а, привитавши ся з ним, зараз, панським звичаєм, обернув ся до нього плечима й почав розмовляти з матіррю.

— Знає мама? Вчора в касині грали ми до третьої. Я виграв 50 гульденів, ну, розумієть ся, пустив їх зараз у-ночі з товаришами. Чудесна компанія була: Едзьо, і Далько, і Тадзьо, потому прийшли ще Фонсьо й Мілько. Чудесно провели ми ніч. Сьогодні всі п'ять будуть у мене на обіді, а потім у мами на гербаті.

— Якже ж се ти сам без них їдеш? Адже ж уже пора обідати, — промовила пані Олімпія, лице котрої розяснило ся на вид сина, і котра відразу, бачилось, усею душею ввійшла в круг його інтересів.

— Вони їдуть. Тільки я випередив їх, щоб могли на хвильку вступити до мами. Може, тут у мами з запасами не теє . . . То я там дещо накупив, зараз знесуть.

— Добрий мій! — півголосом сказала пані Олімпія, обіймаючи його голову й цілуючи його в чоло.

— Ну, що там! — сказав Адає, злегка відсто-

ронюючи маму. — Нема про що й говорити. А якже ж тут мама живе?

— Нічого, якось дихаємо. От ми тут власне з о. Нестором дещо про тебе балакали.

— Про мене? — здивував ся Адасть і, обернувши ся на одній нозі, поглянув згори вниз на о. Нестора, що, видимо, затремтів, почувши, як названо його ім'я. — Що ж ви таке про мене балакали?

— Про твою будучину, синку. Адже ж ти знаєш, що о. Нестор твій батько.

— Що мама дурниці говорить! — фукнув Адасть.

— Ні, синку, не дурниці! Я вже давнійше призналась тобі до сього гріха й тепер признаю ся при нім самим. Спитай його, коли хочеш. Гнівай ся на мене за се, чи не гнівай ся, а що стало ся, то вже не відстанеть ся. Та уяви собі, о. Нестор чуєть ся близьким смерті, а не хоче сповнити свого останнього обов'язку супроти тебе.

— А то якого?

— Не хоче тобі записати свого маєтку.

— Ну, отче, се дуже негарно з вашого боку. Коли я ваш син, то кому ж близьшому ви можете лишити свій маєток? І кому потрібнішому?

І Адасть став перед о. Нестором, прибравши комічно-поважний вид. Його невеличка фігурка з рідким уже, на дві половини розділеним і гладко прилизаним волоссям, невеличкими блідо-рудими вусиками, одягнена в модний гарнітур¹⁾, з рубіновою шпилькою у краватці, виглядала мов з воску виліплена кукла. В сірих очах видно було втому, пересит життям і цинізм. На гладкому, низькому чолі ніяка поважніша думка не ли-

¹⁾ костюм.

шила сліду, а на устах грав легкодушний усміх. Слова матері про те, що о. Нестор є його батьком, не зробили на нього ніякого вражіння. Він підозрівав, що його мати грає сю комедію з тупоумним старцем на те, щоби склонити його до уложення заповіту на його користь, і для того взяв ся по-своєму піддержувати її ролю.

— Ах, отче, як би ви знали, як я потребую грошей, багато грошей! — говорив він патетично. — Адже ж гляньте на мене! Я молодий, гарний, жити хочеть ся, гуляти хочеть ся . . . Коли йду вулицею, всі дівчата до мене всміхають ся. Щастє, розкіш, і радість із кожного вікна манять мене до себе. Музика, вино, карти, товариство . . . ну, чого ви так скривились? Певно, ви як старий целебс того не розумієте. А все-таки не бійтесь! І ви в молодших літах потрапили дещо! Вже коли ви з моєю мамою дійшли до ладу . . .

О. Нестор не видержав. Ся цинічна бесіда молодого панича збентежила його душу, відкликнулось у ній усею силою обурення, на яке тільки він був спосібний. Зірвав ся зі свого місця, випрямив ся перед Адасем, вищий від нього цілою головою, і, хоч увесь тремтів мов тростина на вітрі, крикнув, задихаючись:

— Мовчи, молокососе! Не смій так говорити про те, чого не розумієш! Не смій жартувати з матері . . . і . . .

Та тут не стало в нього сили. Нерви взяли своє. Він знов упав на крісло, похилив голову й, закриваючи лице долонями, захлипав як дитина.

Адась стояв на місці. Цинічний усміх не щез із його лица при тім вибуху о. Нестора, першим вибуху, який від давніх-давніх літ із ним притрапив ся.

— Ого, го! — мовив він насмішливо. — Шановний татко аж тепер пригадав собі, що має дитину й хоче зо

мною обходити ся як із дитиною. Смію пригадати шановному таткові, що я вже давно повнолітний.

— Не клич мене татком! — сказав о. Нестор, перемігши трохи свій пароксизм.

— Чому ні? Коли се так, як мама каже, то не маєте чого стидати ся. Хиба я поганий син?

— Будь ти собі й найкращий, але я тебе не хочу знати!

— Е, так то зле не буде! — мовив Адає. — А, втім, як ваша воля. Поки живете, можете мене не знати, я про те не стою. Але при смерті раз тільки про мене згадайте, тоді, як будете робити свій заповіт.

— Ну, певно, що згадаю, — буркнув о. Нестор.

— І напишіть там пару слів.

— Певно, що напишу.

— Ну, а що напишете?

— Вже потому прочитаєш.

— Ні, я хочу тепер знати.

— А коли хочеш, так слухай. Із свого капіталу я зроблю фундацію для бідних. Для різних категорій: для хлопів, зруйнованих лихвою, для переступників, випущених із криміналу й позбавлених зарібку, для невилічимих хорих. Увесь свій капітал на се оберну й додам у заповіті: а коли б мій син Адам Торський або його потомки опинили ся в котрійнебудь категорії тих бідняків, то перед усіма іншими мають мати першенство до заемоги.

— Щоб ви самі ще зійшли на неї, дорогий таточку!

— скрикнув Адає. — Я надіюсь, що вам рука всхне, заки зможете написати такий заповіт.

— Як не зможу написати, то подиктую.

— Швидше занімієте.

— Вже я найду спосіб, щоб зробити те, що хочу.

Але одно скажу тобі і твоїй матері: на спадок по мені не гострять собі зуби! Ніколи його не побачите!

— Побачимо, як воно буде! — промовила пані Олімпія, що весь час тої розмови між Адасем і о. Нестором сиділа при вікні, обернена до них плечима, а тепер знов обернула ся лицем до о. Нестора.

Хвилину тривала понура мовчанка. Навіть Адась почув, що ціла та розмова була якась огидна, і перестав усміхати ся. Шкарающа чемної подоби, в котру ті троє людей досі старанно заховували свої властиві чуття, тепер, не знати для чого, раптом розскочилась, обпала і щезла, і таєна досі ненависть, зажерливість та цинічна жадоба вживання чужим коштом виступила наверх. Серце о. Нестора ще щільнійше замкнуло ся перед тими людьми, а заразом перший раз тепер у глибині його душі заворушило ся те чуття, яке проймає подорожного, що, мандруючи пустою лісовою стежкою, нараз попаде в середину вовчої тічки.

Та він потрохи злякав ся й себе самого. Адже ж ті жорстокі, брутальні тони, що вирвали ся з його грудей при наляганнях пані й її сина, чи ж вони не були відгомонам його привязання до тих марних грошей, до тої непожиточної для нього мамони, а ненависти до живих людей, близьких йому, звязаних із ним — нехай що тільки гріховними звязками? Тепер після сеї розмови звязки ті порвані, дальше супокійне життя його в сьому домі неможливе — се він ясно бачив, і знов почував холодну тривогу дитини, котра серед ночі знайдець ся сама в густім лісі. Куди тепер подіти ся? До кого вдати ся? Кому повірити себе й той нещасний свій капітал, що чим далі, тим більше зі скарбу ставав для нього тягаром, небезпекою? О. Нестор був так збентежений і зворушений до глибини душі, що не мав

сили розмірковувати над сими питаннями. Він почував тільки страх, небезпеку й непевність тут, де тепер находив ся, і другий раз, тремтячи й хапаючись мов перелякана безпомічна дитина, встав із крісла й почав збирати ся до відходу. Сим разом анї панї Олімпія, анї Адась не зупиняли його, не промовили до нього анї слова. Він вийшов, не прощаючись і не кланяючись, і потюпав до свого покою, де зараз щільно замкнув ся, немов боячись, щоб зараз же за ним у білий день не прибігла сюди яка погоня.

А панї Олімпія й Адась іще хвилину мовчали. А, вкінці, Адась із плаксивим видом обернув ся до матері.

— Що ж тут властиво стало ся? Чого він так розгнівав ся?

— Не розумію, — холодно відповіла панї. — Щось стало ся старому. Прийшов і почав говорити про свою близьку смерть, про свої гріхи, про покуту. Чорт зна що за дурниці! А мені зовсім не до того було. Розлютив мене натяком на те, що хоче записати свій маєток на якусь фундацію. Я почала йому як розумному чоловікові вияснювати, що його обовазок — записати все тобі, а він ні тай ні!

— І чого ж він так ненавидить мене?

— Хто його зміркує? Я думаю, що він не так тебе ненавидить, як гроші свої любить і боїть ся, що ти їх швидко розпустиш. Кілько разів я тобі говорила, Ада-сику, щоб ти при нім не надто показував свою панську натуру, удавав скромного, трудящого та дбайливого господаря.

— Ех, буду я перед старим ідіотом маскувати ся та комедію грати! — скрикнув із огидливим жестом Адась.

— Ну, ось бачиш, що з того вийшло. Тепер я вже й не знаю, що далі буде.

— А я не боюсь, — весело сказав Адаць. — Коли він так любить свої гроші, то, певно, й до смерти не схоче розстати ся з ними, не напише заповіту, й вони...

Тут увірвав. Як колишній правник він знав, що гроші ті ні в яким разі не стануть легально його власністю, тим більш, що перед судом годі йому буде покликати ся на своє синівство, в котре й сам він не вірив.

— Ну, що вони? — запитала пані.

— Та що, по закону перейдуть на державний скарб, а хіба невеличка частина піде на громаду.

— Е, се ще хто його знає, як буде! — промовила таємно пані, здвигаючи плечима. — Коли б тільки він справді не зробив заповіту без мого відома.

— Або коли б не схотів від мами геть випроводити ся! — додав Адаць. — Я щось так міркую, що він мами боїть ся дуже.

— Ні, про се не бій ся! Вже я не буду дурна. Вміла його досі держати при собі, зумію вдержати й тепер. Чень то вже недовго буде. Та чорт із ним! Тобі пора їхати додому. Адже твої товариші леда хвиля¹⁾ тут будуть.

— Правда ваша! Пора їхати. Щоб чорт узяв дурного попа! Попсував мені весь гумор! Тьфу! Як він на мене визвірив ся! Точнісінько, мов би небіщик із труни підняв ся! Так до побачення з мамою!

— До побачення! — сказала пані Олімпія. — А прибувайте швидко, не дайте мені довго чекати!

Адаць вийшов із маминого покою і, свищучи якусь

¹⁾ ось-ось, незабаром (поль. *lada chwila*)

мельодію, підхоплену в кофешантані, сів на свою по-возку й поїхав.

А за хвилину по його виїзді з тих самих сіней тихесенько виповз Гади́на, що там сидів у порожній бочці від капусти й підслухав усю розмову пані з о. Нестором із сином. Виповзнувши на подвірре, він нараз випростував ся і, свищучи якусь пісню, пішов просто попід панині вікна, немов тільки-що вернув ся відкись зі села. Пані побачила його.

— І куди ти, погане насінне, волочиш ся? — скрикнула вона крізь вікно.

— В церкві був, — байдужно і спокійно відповів Гади́на і йшов далі.

— Стій! Зачекай! — скрикнула пані, вихилюючись. — У церкві? Хиба тепер із церкви вертають?

— Трохи по селу походив, поміж парубками.

— По селу? І чого тобі в селі потрібно?

— Адже ж нині у дворі роботи нема, то чень можна трохи з людьми поговорити! — буркнув Гади́на.

— Ах, ти огиднику! — лютила ся пані. — З людьми поговорити! І які там люде схочуть говорити з такою худобиною? Ти, певно, в коршмі сидів!

— А що то, пані мені гроші дали, щоб я мав з чим у коршмі сидіти? — зїдливо відрубав Гади́на, блиснувши на неї своїми чорними як два вуглі очима, аж пані Олімпія поблідла з лютости.

— О, не бій ся! — скрикнула вона. — Знаю я, відки ти гроші береш!

— Відки? — понуро, але твердо огризнув ся Гади́на.

— І ще питаєш! Небоже! Памятай собі, що ти ще кримінал навідаєш! Чуєш?

— Може, й навідаю, та чень дасть Бог, що не сам.

— А се що має значити? Кажи! — скрикнула пані.

— Нехай пані так голосно не кричать, бо я також децю знаю!

— Що? Що? Що? — аж завищала пані Олімпія. — Що ти знаєш? Ну, скажи, що знаєш?

— Е, з вельможною панею багато б говорити, — грубо відповів Гади́на, добре знаючи, що цвігнув її по-болючому. — А я от голоден, а там певно вже без мене пообідали.

І, обернувши ся плечима до пані, він пішов до кухні, де челядь¹⁾ справді вже вся сиділа при обіді, не думаючи чекати на нього. Гапка привитала його рясною лайкою, та він сього не слухав, але, вхопивши ложку, їв, що міг захопити. Тільки підігнавши трохи за другими, він відсапнув і озирнув ся по товаристві. Тут був і старий Деменюк, і пастух від коров із підпасичем, і садівник зі своїм хлопцем, і Параска. Всі були, очевидно, голодні, бо не розмовляли нічого, тільки їли мовчки, сербаючи з великої миски яблучну зупу, на котру садівник дав яблук-падальниць, і закусуючи її чорним хлібом. Аж коли зупа скінчила ся, й Гапка принесла величезний баняк²⁾ картоплі, а за нею Параска миску квасного молока, язика трохи розв'язали ся.

— Що там таке стало ся, Йосипе? — запитав Деменюк, обертаючи ся до Гадини. — Чого се пані так на тебе розкричала ся?

— Видно, що мене дуже любить, — сміючись, сказав Гади́на, вишкрябуючи ложкою миску від зупи.

— Ну, але ти її, видно, ще ліпше любиш, — доповів садівник. — Ми вже тільки слухали: ти їй слово, а вона тобі десять, ти що раз тихійше, а вона що раз голоснійше.

¹⁾ прислуга

²⁾ бляшаний або залізний казан

— Ну, так! Я все з процентом плачу, — не без гордості сказав Гади́на, забираючись до картоплі.

Картопля була в лущині, її треба було теревити, і се розгнівало його.

— Гапонько, матінко! — промовив він щиро, обертаючись до Гапки.

— А що тобі, небоже? — відповіла та також лагідно, впадаючи в його тон.

— Дай тобі Боже, щоб з тебе так ті ангели з ріжками по смерті шкуру лупили, як ми тепер оту святу бульбицю мусимо при обіді лупити!

Загальний регіт був відповіддю на се побожне бажанне.

— Ах, ти чортівське плем'я! — скрикнула Гапка, — та за що ж ти мене так тяженько кленеш?

— Тяженько? Я хотів як-найделікатнійше. А то за те, що нам отаку бульбицю в мундурі подаєш.

— Непотрібе, ти! — напустила ся на нього Гапка, замахуючись здоровенною варехою. — Адже як тебе заїду по гамалику, то світа божого не побачиш! Ти думаєш, що я не маю іншої роботи, як для тебе бульбу шкробати? А сам ти що нині ввесь ранок робив? Чому не прийшов та не пошкробав? А шкробало б тебе попід серце та по печінках, ти худобо погана! А дивіть на нього!

Ледво-не-ледво вдало ся Деменюкові втишити Гапку хоч настільки, що вона тільки потихо в закутку бурчала та вичитувала Гадині безконечні парамеї. А Гади́на ані вухом не вів у той бік. Він сміяв ся, жартував з пані Олімпії, моргав до Параски, штуркав підпасича, трохи тумановатого хлопчика, оповідав про те, як Цвяха били під коршмою, і загалом був дуже в веселому настрою. А коли скінчив ся обід, він, виходячи, вщипнув Параску

в рамя, моргнув на неї значуче й, вийшовши на подвірре, скрутив ся сюди-туди, й, коли всі розійшли ся, він шмигнув до возівні. За хвилину, крадучись, прийшла туди й Параска.

— Ну, що чувати? — шепнула вона.

— Чудово, чудово! — шептав радісно Гади́на.

— Ну, що таке, кажи!

— Знаєш, я підслухав розмову старої відьми з попом! Скажу тобі — чудо! Посварили ся на-забий!

— Ну, що ти кажеш?

— Аж мені самому страшно було. Так і думалось, що вона кине́ть ся на нього й задушить його на місці.

— Та за що?

— Не знаю вже, з чого їм пішло, бо початку розмови я не дослухав добре, але то знаю, що стара налягала на попа, щоб записав усі гроші на панича. «То ваш син» — каже. А він ні, тай ні! Потому панич приїхав, знов удвох почали на нього налягати, аж старий розлютив ся й так крикнув на панича, що я й не думав, щоб він так потрапив кричати.

— Ну, і на чім же стало? — зацікавлена, питала Параска.

— Затяв ся старий. Усе одно товче: «Не запишу, Бог би мене покарав, хлопам роздам.»

— О, о, о! Хлопам? Яким хлопам?

— Або я знаю! Потому казав, що на бідних запише, а паничеви ні, тай ні.

— Ну, а стара що?

— А стара як та ворона все своє: «Отже ж не запишеш нікому, тільки нам! Отже наші будуть ті гроші!»

— Що ти кажеш? — скрикнула Параска, бючи ся об поли руками.

— Що чуєш.

— Що ж вона гадає з ним робити?

— Або я знаю. Та видно, що щось вони гадають, бо потому ще добрий час самі без попа розмовляли тихійше, так, що я не міг чути.

— Ой, то щось може вийти погане! — зо страхом сказала Параска.

— Певно. Ота стара відьма до всього спосібна. Та вже я буду її добре пильнувати.

— Пильнуй, пильнуй, може, з того що добре і для нас вийде! — сказала Параска й незначно, мов миша діркою, вишмигнула з возівні. Гадина тільки-що простяг руку, щоб її обняти, та її вже не було.

— Параско! — кликнув він ізтиха у слід за нею, та вона вже була далеко. Маркітний¹⁾ сам на себе й на неї, Гадина хвилинку постояв, подумав, а далі поліз на підрю²⁾ і, прогорнувши собі в сїні вигідне леговище, ляг спати.

Тимчасом Адась, виїхавши від матері, погнав долі селом, туди, куди недовго передтим вертав о. Нестор по розмові з ковалем Гердером. Розмова з о. Нестором ще трохи млоїла його мов оскома на зубах, та швидко інші думки прогнали те прикре вражіння. Була се плитка³⁾, легкодушна й наскрізь змислова натура, в котрої фізичні імпульси переважали над духовими, чуття перемагали думку. Дбати про далеке майбутнє, укладати якісь хитрі пляни — не було його ділом: він ловив момент, не дбаючи про те, що той момент сплодить і до якого кінця доведе. Життя було для нього тільки сумою змислових розкошів, тож полювання на ті розкоші було цілим змістом його змагань і заходів.

¹⁾ невдоволений, нїяковий

²⁾ горище у клуні, чи стайні

³⁾ неглибока, поверхова, мілка (поль.)

Порівнявши ся з обістем коваля Гердера, він почав їхати помалійше і просто брами три рази голосно луснув батогом. На подвіррю загавкали пси, але з людей ніхто не обізвав ся, ніхто не виглянув на те лусканне. Трохи маркітний, Адась поїхав далше. Перед ним розкрило ся широке, безмежне поле, і його очі побігли по тім полю мов бистрі шуліки, шукаючи добичі. Он там серед високого жита, що се таке мріє-похитуєть ся, червоне та повне? Чи то маківка така здорова? Ні, мабуть! Воно повзе, рушаєть ся межею, пробираєть ся наперед до дороги. Адась повеселійшав, радісно луснув батогом і вдарив по конях, котрі, чуючи запах знайомих піль і близькість стайні, форкаючи, помчали ся стрілою. Ось уже близько та червона маківка. Видно виразно, що се не маківка, а дівоча голова завітчана та прибрана червоними та зеленими стрічками. Зпід тих квіток і стрічок роздаєть ся дзвінкий дівочий голос, ллєть ся пісня, тужлива та притім якась кокетливо оживлена коломийка:

*Була мене моя мати в четвер по вечери,
Щоби я ся не дивила в очи паничеви.
Ой, бий мене, моя мати, хоч на смерть мя ўбий,
А я вийду на вулицю: «Паничу мій любий!»*

Адась зупинив повозку супроти тої межі, по котрій ішла дівчина й скрикнув радісно:

— Се ти, Маланко?

— Ні, — відгукнула Маланка й раптом потонула з головою в високім житі. Добру хвилю її не було видно, тільки чути було шелест жита, видно було, як воно розхилило ся й хитало ся там, де вона пробігла. Нараз Маланка, вся червона як квітка, в білій сорочці і в червоній спідниці, вибігла зпоміж збіжжя, легко, мов серна, перескочила через придорожний рів і так же

легко вискочила на повозку. Адасть сидів на переді й сам поганяв кіньми, і Маланка обхопила його з заду руками за ший і покривала його лице, чоло, очі й волоссе безумними, палкими поцілунками.

— Ну, досить того, досить! — промовив Адасть, держачи в одній руці віжки, а в другій батіг і не можучи собі дати ради.

— Любий мій! Дорогий! Гарний! Квітко моя! Раю мій! — шептала Маланка, не перестаючи його цілувати. — Я так і знала, що ти сам їхати меш, надіялась тебе!

— Ідь зо мною на фільварок! — мовив Адасть, обнімаючи її одною рукою й цілуючи її гарячі, малинові уста.

— Добре! — промовила радісно дівчина, але зараз посумніла й додала: — Але хіба тільки на коротку хвилинку.

— Чому? Адже нині неділя.

— Все-одно, роботи багато.

— Е, плюнь ти на роботу! Дадуть собі ради й без тебе.

— Ні, любий мій! Я слуга. А до того ще — знаєш? Вони пильнують мене. Батько наказав гостро, щоб я з тобою не вида́ла ся, а сьогодні приводив навіть старого єґомостя, щоб мене впоминав.

— Ого! — скрикнув Адасть.

— Ну, та я пустила йому тумана в очі, сказала, що про тебе й не думаю, ані ти про мене. Та про те коваль і його син готові зараз вихопитись, куди я пішла, хоч я випросилась на часинку до Гапки, тої, що у дворі.

— Не бій ся, не похоплять ся!

Вони їхали ще якийсь час гостинцем, а потім звернули на польову дорогу, що вела до фільварку. На

полі не було ані живої душі, тільки збіжжя, що дозрівали, шуміли і хвилювались у легкім вітрі, та де-де пасмуга конюшини наповнювала повітре медовим запахом.

— Ну, годі! — скрикнула нараз Маланка й легко, ледви чутно зіскочила з повозки. — Далі я не поїду. Тут уже близько фільварок. Міг би мене хто побачити з тобою.

— Що? Ти хочеш геть іти? Покинути мене? — сумно, мягко промовив Адась.

— Завтра побачимось.

— Ні! Слухай, Маласю! Іди отсею межею, ввійди в сад, там є діра у плоті, там тебе ніхто не побачить, а садом доберись до альтанки й там зажди мене. Я тільки хвиличку, тільки коні поміщу і слугам розпоряджу, що мають робити. А потім вибіжу до тебе і проведу тебе до свого покою.

— Е, не хочу! Боюсь.

— Не бій ся, моє серденько! Чого тобі боятись? Я так зроблю, що ніхто тебе не побачить. Пообідаємо разом, а потім підеш собі додому.

Надія провести спокійно кілька хвилин разом із улюбленим паничем, обідати з ним, наговорити ся з ним до-сита — була дуже понадлива для Маланки, й по короткім вагованню вона пристала. Не кажучи і слова більше, вона шмигнула у збіжжє і щезла в ньому, а панич, весело підсвистуючи, поїхав до фільварку.

VII.

О. Нестор увесь тряс ся мов у лихоманці.

— Так ось воно як! Ось що сидить на дні тої чемности та прихильности, тої старанности за моє здоров'я, тої безкорисної услужливости! Спекуляція на мій масток! Цинізм! Безстидна грубість! Боже, Боже!

Тремка рука довго не могла попасти з ключем у дірку, щоб відімкнути двері від покою, і, відімкнувши двері, він добру ще хвилю мучив ся, поки витягнув ключ, устроїв його з внутрішнього боку й на два спусти замкнув двері зі середини.

— Не чую ся я тут безпечним! — бормотав він, обзираючи, чи щільно позамикані вікна. — Не чую ся . . . анї на хвилину . . . Ану ж їм за довго стане чекати! Ану ж вони . . . Господи, рятуй мене! . . .

Хороблива уява, зворушена недавно перебутою сценою, бентежила всю його душу, паралізувала всі зостанки його енергії. Він дивив ся й не бачив, пригадував і не тямив, метав ся то сюди, то туди, хапав ся за одно, друге й десяте, а ні в чому не міг найти ладу, ні з чим не вмів дати собі ради. Бачив добре, що вікна не замикають ся щільно, що в них бракує скоблів, що в одному збита шибка, й одчинити його знадвору нема ніякої трудности; бачив се виразно в тій хвилині, як нераз уже передтим, — тепер бачив се навіть доклад-

нійше, чув живійше всю небезпеку сеї обставини та, постоявши хвилину з витріщеними очима перед вікном, метнув ся безтямно у другий бік, бо щось иншого звернула йому на ум збентежена уява.

— Адже ж усе наверху, по шухлядах, по кишнях! — скрикнув він і, ледво перебираючи ногами, дихаючи приспінно й нерівно, побіг до свого покою й почав судорожно відмикати шафи, висовувати шухляди, виймати різні старі реверенди, штани, камізельки, кваплячись, шукаючи чогось і зараз же кидаючи все безладно на купу. Нараз знову зупинив ся. Крізь вікно, обернене до полудневого заходу, кидало сонце до його покою ясний сніп світла. Йому здавало ся, що крізь се вікно хтось заглядає до його покою, цікаво слідить за всім, що він робить, ідовито підсміховуєть ся з його безпомічного поспіху, з його безсильного шарпання. Він побіг до вікна, виглянув надвір — нікогісінько. Відійшов від вікна, та тут же пригадав собі, що лишив його отвореним.

— Боже мій, Боже мій! — простогнав він, чуючи, що не може опанувати своєї тривоги і свого зворушення. А власне тепер йому треба б як-найбільше спокою й сили, щоб роздумати, розміркувати, що й як дальше почати з собою! Адже кожда хвиля опізнення грозить небезпекою. Він і так досі, хто знає, як глибоко залетів у западню через свою необережність, через недбальство, — ні, через сліпу віру в доброту й чесність тої жінки. Хто знає, які вона вже сіти на нього розставила! Хто знає, чи не навмисне, з обрахуванням вона вибухла сьогодні, визвірилась на нього з отсею звірячою фізіономією, щоб поразити його, спаралізувати його силу і спокій, зробити його безпомічним і безрадним у хвилі найбільшої небезпеки!

— Боже, Боже! — стогнав о. Нестор, мало не

плачучи й силкуючись, аж до болю в мізку силкуючись зібрати всю владу свого духа, спрягти в порядні ряди свої думки, запанувати над нервами, повернути рівновагу між постановами і вчинками. Він сів при отворенім вікні й почав вдивляти ся в зелень дерев і синяву безхмарного неба. Свіже, тепле, запахуще повітря й вид широких, рівних, барвистих і спокійних площ трохи відсвіжили його нерви, навіяли на нього заспокоєння. Він почав дихати рівнійше, повільнійше; дрож уступила, і в голові почало прояснюватись.

— Ні, я ще не труп! — промурмотів він. — Я ще вам не *anima vilis*, на котрій би ви могли робити свої досвіди! Я ще з вами поборю ся! Може, то й ліпше, що ви так несподівано, так цинічно й безстыдно виявили свій апетит на моє добро! Злий демон, котрому ви служите, зробив собі з вас жарт — огидний жарт. Ви думали, що я відразу впаду, подам ся, й ви візьмете мене в руки і зробите зо мною, що схочете! Аж ні! Ні, ні, ні, ні! Я отямив ся! Ви шпигонули мене, а я прокинув ся з тяжкого сну! Того мені й треба було! Спасибі, спасибі! Тепер я вже не сплю, тепер я добре чую й бачу, де я і що зо мною робить ся! Тепер я не дам ся! Не дам ся! Виведу вас у поле! Зажартую собі з вас іще гірше, ніж ви собі з мене жартували!

І, збираючи докупи всі свої сили, з певним острахом він стрібував стати. Бояв ся власної немічності, але врадував ся дуже, коли побачив, що немічність та минула, що се перед хвилиною був тільки наглий, хвиловий напад, а не початок тяжкої хвороби. Він чув себе легким і хоч назверх спокійним. Чув, що може думати й виконувати свої думки. Мов блискавки мигали в його голові різні пляни, дикі, фантастичні, але за кожним у слід бігла холодна розвага, ловила його на

лету, розщипувала мов пострілену птицю й кидала в нівеч. А за дикими й фантастичними плянами, що були немов останні ракети уступаючого зворушення і тривоги, пішли звільна поважніші, практичніші думки.

— Фундацію! Фундацію зроблю! Нехай хоч бідні люде мене добрим словом споминають!

Оті слова повторяв він, немов хотів витвердити їх на-пам'ять, цвяхом убити у свою душу. І вже укладав собі, як він поїде до Львова, відшукає знайомого нотаря, спише заповіт. На душі його почало робити ся легше, легше, свободнійше на саму думку, що його капітал не пропаде марно, не піде в руки неробів, котрі швидко зуміють промити йому очі. Але се вдоволення знов почало бліднути, розвивати ся парою, а з темного хаосу вражінь виринали нові погрози. Поки то ще до Львова! От се вже два роки, як він не був у Львові! Тай чи легко то йому старому туди вибрати ся! Як і на кого лишити помешканне! Адже ж остання його подорож памятна йому — ой, і дуже памятна тим, що його тоді обікрали. О. Нестор, звичаєм скупарів та загребигрошів, до тої міри опанований був пристрастю громадження, збирання та складання, що ніколи не міг дійти до того, щоб вести порядний спис своїх доходів і трат, щоб мати ясне уявлінне того, скільки він мав маєтку. Незлічиму силу разів він постановлював собі «завтра зробити докладний рахунок», та все якийсь забобонний страх зупиняв його при виконуванні сього діла. Він ніколи не вийшов понад уложенне спису номерів книжечок та цінних паперів; готових грошей: червінців, талярів і інших монет, що були в нього поскладані в ріжних купках та в ріжних криївках¹⁾, він так ніколи

¹⁾ сховках (поль.)

й не міг дорахувати ся до ладу. От тим то й вийшло, що, коли підчас його останньої подорожі до Львова до його помешкання закрав ся злодій, о. Нестор тільки по розбитім вікні та зломанім замку в шафі доміркував ся, що чиясь чужа рука господарювала в його хаті. Що й кілька забрав йому з хати сей непрошений гість, він докладно не міг дочислити ся. Тільки по довším слідженню й порівнюванню він переконав ся, що забрано йому шість книжечок щадничих вартости 6000 гульденів — а що понад се, то хиба Бог один знає. О. Нестор нікому не признав ся про розмір своєї шкоди, тільки одній пані Олімпії розповів про все, просячи, щоб не розголошувала сього й заховала діло в секреті.

— Щадничі книжечки злодієві не придадуть ся ні на що, — говорив він. — У мене є нумери, й я ще нині телеграфічно завідомлю касу, що такі книжечки в мене вкрадено, — значить, вона їх нікому не виплатить, а коли хто зголосить ся за їх виплатою, той сам себе віддасть у руки поліції. А що крім того вкрадено, се вже — і о. Нестор махнув рукою, немов хотів сказати: Бог з ним, з тим злодієм!

— Щось там дрібних грошей забрав, — додав о. Нестор, — здасть ся, небагато, бо що там він у мене багато найде! Ну, та ще годинник срібний — старе клепало! Не варта задля того і крику підіймати. А вже найсмійніше те, що в додатку взяв чоботи, і то не старі, а нові! Га, га, га! Як би він знав! . . .

О. Нестор не доповів. Йому ніяково було признати ся, що в старих, дріявих та запліснїлих чоботях він якраз тоді мав зложених пару тисяч самими дукатами, коли тимчасом нові стояли порожнієїнькі.

Пані Олімпія справді заховала в секреті оповідання о. Нестора про сю крадіж, та справа вийшла по-

троха на верх без її вини. Власне ті нові чоботи видали злодія.

Одного дня, коли о. Нестор нічогісінько не надіяв ся, застукано до дверей його покою, а коли він отворив, побачив жандарма, котрий держав закованого в ланцюжки Цвяха. За жандармом стояв віт із присяжними¹⁾, а за ними ціла юрба народу. Присяжний мав у руках украдені в о. Нестора чоботи, котрі Цвях хотів було продати в містечку Жидові, та котрі видали його тим, що в нутрішній частині халаяв вистебнуване було зеленою ниткою ім'я і прізвище о. Нестора. Цвях, як неписьменний, не надіяв ся зради, але Жид зараз пізнав, у чому справа, й віддав його в руки жандарма.

О. Нестор іще й досі без холодної дрозі не може спімнути про ті сцени, що тоді відбули ся в його помешканню. Йому прийшло ся при всіх людях признати ся, що його обікрадено, подати нумери щадничих книжечок, суму готівки (не знаючи її докладно, він подав якнайменьшу, кількасот гульденів) і опис годинника. Він дрожав увесь час переслухання, вив ся й путав ся далеко гірше від злодія, котрий ув-одно божив ся, що, крім чобіт, не вкрав нічогісінько. І справді, докладна ревізія в помешканню Цвяха не виказала ніякого сліду крадіжжі, та про те його оповідання про сам факт тої крадіжжі було дуже фантастичне та неподібне до правди. Коли б вірити Цвяхові, то до крадіжжі сих нещасних чобіт він прийшов зовсім випадково й навіть невинно. Правда, він признав ся, що ніччю лазив попід вікна о. Нестора, й не міг вияснити, чого там шукав. А, лазячи попід вікна, він нараз почув стук у покою. Скрикнув — і в тій хвилині якась фігура вискочила

¹⁾ вони звалися колись на Україні виборними

крізь відчинене вікно й, побачивши його у траві, шпурнула на нього чобітьми так, що мало йому зап'ятками ока не вибила. І Цвях із плачем показував величезний синяк під оком. Та всі, хто чув се його оповідання, замість співчуття над такою його пригодою, тільки реготали ся, віт аж поклепав його по плечах і сказав:

— Ей, Цвяше, Цвяше! Та вже як береш ся брехати, то хоч би щось дрібочку розумнішого видумав!

Цвях дістав від жандарма що дістав «до признання», та не признав ся ні до чого. Його завели до Львова, посадили до криміналу й засудили за сю крадіж на півтора року вязниці. Він відсидів своє й вернув ся назад у село, та о. Несторові від сього ані раз не було легше. Щадничі книжечки пропали як камінь у воді, готових грошей також не слідно було у Цвяхових руках, тільки годинник віднайшла львівська поліція в одного золотникаря, котрий купив його як старовину в одного Жида, а той знов мав його купити в якогось проїзного пана в Чернівцях. Тут нитка урвала ся, й о. Нестор із цілої сеї пригоди, крім матеріяльної втрати, виніс іще й те пересвідчення, що здобув собі нового ворога — Цвяха, чоловіка, котрий не має що тратити й готов відважитись на всяке найогиднійше діло.

Від часу сеї пригоди, а особливо від часу повороту Цвяха з криміналу в село, о. Нестор позаводив різні обережности, раз-у-раз видумував різні штуки, брав ся на різні способи, щоб перехитрити, ошукати та на хибну дорогу звести сподіваних злодіїв. Він ненастанно переховував гроші в інші місця, ніколи не держав прикупі більших сум, мав кілька списів своїх цінних паперів і держав кожний спис у іншому місці й то звичайно там, де б його найменше можна надіяти ся, позаводив різні секрети при замках шаф та шухляд у комоді, одним

словом — провадив формальну дуже складну стратегію проти фіктивного ворога. Ся стратегія наповнювала його вбоге старече існування, удержувала його мозок і нерви в ненастаннім руху й напруженню, хоча й не хоронила його грошей ніколи від пронизливих очей та хапчивих рук якогонебудь Гадини. Кілька разів трапляло ся то Гадині, то декому іншому зі слуг підглянути криївки, де о. Нестор ховав гроші — звичайно невеличкі суми, кільканацять або кількадесять гульденів. Відомо, сих грошей о. Нестор у таким разі не находив уже у криївці, та, крім моментальної прикрости, се не робило йому великої гризоти, й він ніколи зза тих грошей не робив крику, не збивав бучі, боячи ся зрадитись перед людьми, що має багато грошей, а не менше того боячись на випадок відшукання злодія нажити собі в ньому нового ворога. Тільки один Деменюк, пару разів найшовши випадково такі криївки з грішми в саду, мовчки відносив гроші о. Несторові, котрий таксамо мовчки, зо стидом приймав їх і переховував у інше, безпечнійше місце.

Все се пригадував тепер о. Нестор, то сидячи при вікні, то знов устаючи й укладаючи в голові смілий плян, що йому робити, щоб огородити себе від якоїсь гіршої пригоди, котра — він чув се цілою душею — грозила йому від тих людей, що його окружали. «Треба зробити все, що можна! А поперед усього треба докладно обрахувати все, що маю. Адже се вже тепер не мої гроші! Се фундаційні гроші, котрими я завідую, тож мушузнати, чим я завідую, і кілька від мене мають право жадати!»

Тепер уже ніяка забобонна тривога не спиняла його від роблення обрахунку. Та про те бережність ко-
нечна! О. Нестор замкнув вікно й заслонив його полот-

няною фіранкою¹⁾), а опісля почав із шухляд комоди, із шафи, з кишенів убрання, зпоміж різних шпаргалів, зпід печі, зі середини печі і з різних можливих і неможливих криївок видобувати звитки паперів, пакети, мішечки, скрутлі²⁾ та рульони. Все се він клав на купу, на стіл, поки, вкінці, втомлений і спотілий від хо-дження та лаження, й сам не впав на фотель коло стола, важко дишучи та стираючи піт із чола. Відітхнувши, почав звільна, обережно розв'язувати пакети, розвивати рульони, складати осібно, по категоріях, книжки щадничі, осібно облїгації, осібно льоси, осібно акції, осібно дукати, осібно всякі інші монети. Ввесь стіл був за-ставлений тими паперовими та металевими батеріями — вид, якого не один банкир позавидував би сьому скром-ному, опущеному, нужденно одягненому старому священикові.

Розставивши все в порядку, о. Нестор узяв аркуш паперу й почав списувати — старанно, виразно й по порядку — кожду категорію тих цінних річей. Ся праця забрала йому доволї много часу; пройшли дві години, поки він списав усе й підвів суму всьому своєму маєт-кові. Почисливши все звільна, він прочитав остаточну цифру без голосу, тільки рухаючи безкровними, тон-кими губами. Прочитав і мов одеревів, не зводячи очей із паперу. Ще раз прочитав, а потім стрібував вимовити наголос ту цифру, немов очам своїм не вірив, щоб се могла бути правда.

— Дві . . . двісті п'ять . . . десять тисяч, — про-шептав він півголосом і широко витріщені очі впер-непорушно в пусту просторінь перед собою — двісті п'ять-

¹⁾ занавіса в вікні (нім. Vorhang)

²⁾ звитки, все, що скручене

десять тисяч — чверть мільйона! Ну, я ніколи не думав, щоб аж стільки того було! Ніколи не надіяв ся! Ніколи б був не повірив, як би мені се хтось інший сказав! А тимчасом . . . так, не инакше! Рахунок зовсім вірний — цифри не брешуть! Он воно як! Он на що вони зуби гострять!

І раптом знов тривожні думки, мов чорні хмари, поволокли ся по горизонті його уяви.

«О, вона мусить догадуватись, мусить знати, кільки в мене грошей є! Може, не все знає, але догадуєть ся. Вже не даремно вона такі довгі літа до мене прилещувалась, обсновувала мене незначно, мов павук тонкою павутиною, аж поки не зробила рабом, невольником, безпомічним і zarazом такою пожаданою добичею! Боже, Боже! Якими манівцями, якими крутими дорогами Ти вів мене, у справедливому гніві Свійому вів мене, поки не довів до пізнання мого впадку, мого нещастя!»

І він зажмурих очі, притаїв дух, увесь углибив ся в своє нутро, у спомини, в минуле. Там десь глибоко в його мізку блисли, мов два вогники, палкі очі князівни, панни Олімпії, зарисували ся її чудово гарні обриси лица, губ, носа, запахли її золотисті кучері, запах котрих тоді так хапав його за душу. Та нині він здрігнув ся від тих споминів. Адже ж се був початок його нещастя! Се була та солодка отрута, котрої закоштувавши, він отруїв ціле своє життя. Від тої першої хвилі, коли оті блискучі очі зустріли ся з його поглядом там у князівській офіцині, переробленій на школу, ся жєнщина стала ся прокляттям його життя, його фатальною зіздуою, що причинила йому несказану силу мук і терпіння, мов иржа залізо, згризла всі його молоді чуття й пориви, спаралізувала всю владу його душі, знї-

вечила його спосібности, звязала його надії, вигризла, витравила¹⁾ все те, що чинило його правдивим чоловіком, заплюгавила його душу споминами грішних бажань і грішних учинків — і все те, все те по що? Для якої мети? Зразу, певно, без мети, тільки силою самого фаталізму, нерозривно звязаного з жіночою природою, а потім — ох, потім фаталізм став свідомим демонізмом! Ся жінчина — то мій злий дух, то демон-спокусник, що облесливими словами приведе чоловіка до впадку на те тільки, щоб насміяти ся над ним, втоптати його в болото, взяти його під ноги!

О. Нестор усе ще сидів, опертий ліктями о стіл і затуливши долонями зажурені очі. Він увесь тремтів, вдивляючись очима фантазії в ті несамовито блискучі очі графині Торської, котрі тепер ясніли перед ним, ненастанно, вперто сверлячи його до дна душі таксамо, як сверлювали його тоді, в фатальній хвилині його найтяжчого упадку.

«Демон! Демон! Демон!» — вертіло в його голові. — «Се не проста жінка, се справді відьма, не даром люде по селі говорять про неї, що вона кров людську ссе! А хиба ж мою не виссала? Хиба мене не звялила? Чи не готовить ся ззісти мене дорешти! Господи, рятуй мене від злого духа! Поможі мені ще вирвати ся з сеї западні, щоб я міг хоч раз дихнути свобідно, подумати про направу того, що я вхибив цілим своїм життям!»

І він знов схопив ся і з подвійною силою, з гарячковим поспіхом почав ховати свої гроші по ріжних кутках, у ріжні скритки. Ще не був готовий і до половини зі сею роботою, коли втім голосне стукання до

¹⁾ випалила, знищила (поль.)

дверей його покою перервало тишу і збентежило його дорешти. Він аж підскочив зо страху, бачучи багато куп паперів і грошей на столі, бачучи неможність поховати все те в одній хвилині, і не знав, що діяти. Чи вдати, що спить, і не відзивати ся? А ну ж се хтось у злому намірі приходить, а, не чуючи його голосу, осмілить ся і влізе до-середини? Адже поки б він міг докликати ся помочі, то могло б бути за пізно! Він рішив обізвати ся, вхопив із шафи простирало й кинув його на стіл так, що воно накрило гроші, на простирало кинув подушку, потім стару реверенду. «Скажу, що роблю трохи порядок у покою, а, зрештою, не дозволю ні до чого доторкати ся . . . Не впуска сюди, запру двері до сього покою . . . Коли хто чого потребує, нехай увійде до кухні й там скаже . . .»

Тимчасом стукання до дверей роздало ся другий і третій раз, поки, вкінці, о. Нестор, поховавши важнійші сліди свого заняття в покою, не зважив ся вийти до кухні, запираючи за собою покоєві двері.

— Ну, хто там? Хто там? — озвав ся він, коли стукання знов роздало ся твердо, хоч і не надто міцно.

— Та то я, пан-отче!

— Що за я?

— Та я, Деменюк.

— А чого вам?

— Та, може, єгомость отворили б? Може, чого треба, то я б . . .

О. Нестор, тимчасом, успокоїв ся. Голос Деменюка, котрого зразу серед зворушення не пізнав, був для нього мов холодна вода у спрагу. Деменюка одного він не бояв ся, хоч і перед ним не видавав ся ніколи зі свого багацтва.

— Тай стукаєте ж ви, Гнате! — з лагідним докором

мовив о. Нестор, коли Деменюк увійшов до кухні й поклонився йому. — Я трошечки задрімав, нараз чую, мов гармати гримають. Я аж перелякався, гадав, чи не революція яка в селі.

— Та перепрошую єгомостя, — з заклопотанням сказав Деменюк. — Я не хотів, бігме, не хотів! Тільки — знають єгомость мою натуру . . . Так мені тота дівчинисько з голови не сходить . . . І так мене щось сими днями за серце тисне, все мені здається, що якусь велику біду пошле Бог на мене.

— Ну, Деменюку! Гріх вам таке говорити! — відповів о. Нестор, хоча сам не менше Деменюка вірив у прочуття, сні й віщі знаки. — Не слід нам грішним забігати наперед у божі присуди. Що Бог пошле, то пошле, то мусимо витерпіти.

— Та я проти того нічого й не мовлю, прошу єгомостя. Вже як прийдець ся витерпіти, то що й казати, його свята воля. Але я сам не знаю, що маю думати про Маланку. Зовсім дівчина змінила ся за сих останніх кілька неділь.

— Та не бійтеся, Гнате! Се вам так здається, а з нею нічого не сталося.

— Ей, єгомость! Я її знаю! Не та вона, що донедавна була! Щось там у ній кипить.

— Ну, ну, Гнате! Причинюєте собі самі гризоти й то надармо. Маланка мені як на сповіді говорила . . . Вона переді мною ніколи не брехала . . .

— А тепер не вірте! От зараз переконаємось! Я тепер власне від коваля йду. Щось мов замануло мене піти і ще раз поглянути на неї. Приходжу — кажуть, нема. Вибігла зараз по обіді, казала, що до старого єгомостя йде.

— До мене?

— Так і є. Каже: єгомость казали мені прийти, щось мають зо мною говорити. І пішла. То я, власне, для того прийшов і збудив єгомостя, щоби спитати ся . . .

— Але ж вона в мене не була! Я її й на очі не бачив, як тільки там у ковалевім огороді.

— От і бачите! От і бачите! Біда моя з дівчиною, тай біда! — не то проговорив, не то простогнав Деменюк.

— Ну, ну, Гнате, — се ще не така страшна біда. Могла піти десь між посестри, погуляти, побалакати . . .

— Та я то розумію, прошу єгомостя! — поспішно перебив Деменюк. — Все то може бути! Але по що вона бреше? Се мене трівожить. Адже ж знаєте, як вона в мене вихована. Ніколи не брехала. Чи зле, чи добре, вона все мені було скаже, а вже так забріхуватись, се ніколи не було її звичаєм. Тай тепер нема потреби. Адже коваль держить її як рідну дитину. Схоче погуляти, чи між посестри піти, то він же їй не боронить. По що брехати і ще й вас у брехню втягати?

О. Нестор потішав Деменюка, як міг, хоча й видно було, що слова не пили йому просто з серця, з живого пересвідчення. Говорили уста, випускаючи звичайні, втерті звороти, а думка, тимчасом, шибнулась у инший бік, мов потопаючий ухопилась за стебелину, що власне надплила по течії. І нараз він перемінив ся. Зі спокійного, напів-сонного, охлялого — він зробив ся оживлений, увесь затремтів, почав поспішно кидатись і жестикулювати, живо, з поспіхом виговорюючи слова, що доторкались уже не Маланки, не Деменюка, але його власних гризот і клопотів.

— Та подумай, Гнате! Адже ж і я збрехав перед тобою! А як же, прости Господи гріха — збрехав.

Сказав, що ти розбудив мене зі сну, а то неправда. Куди мені до сну, Гнате! Горе мене притисло! Біда мені грозить, не приведи Господи, яка біда!

— Що се таке єгомость видумують? — з лагідним докором спитав Деменюк, немов обертав ся до капризної й безпомічної дитини. — Яка біда?

— О, не видумую, Гнате, ні! Адже ж слухай, що мені нині стало ся! Рано пані принесла мені сама каву. Я здивував ся, але в серці в мене щось тьохнуло, немов шепнуло мені: стережись! І справді сіла й почала розмову. Сюди-не-туди закидає, мов кіт довкола сала заходить, аж, нарешті, виїхала з тим, що її коханому синкові треба грошей, тай то багато грошей.

— Та чути, що панич думає женитись, тай то дуже багато.

— То, то, то! І вона мені про ту женячку товкла. Та я тому не вірю, Гнате! А там — нехай собі женить ся, але я грошей не захотів дати. Ось вона при обіді вже прямо виїхала, що я повинен усі свої гроші записати їй і її синові.

— Так і сказала се?

— Сказала? — скрикнув о. Нестор. — Ні, не сказала, а кричала, грозила, звірем диким на мене напала, вона й її чесний синок. Так таки й кажуть обоє: сей маєток належить ся й мусить бути наш, хоч ви собі й що міркуйте!

— Ну, по селі пані графиня давно голосить¹⁾, що ви записали паничеві ввесь свій маєток.

— Так? Ну, то я їй покажу, що завчасно се голосить. Слухай, Гнате! Я задумав свої гроші обернути на фундацію, щоби проценти з них ішли на бідних людей.

¹⁾ ширить поголоску

— Та се добре, але хто того допильнує по вашій голові?

— Як то хто? Намісництво¹⁾. Я передам гроші до урядової каси з таким записом.

— Га, Господи помагай! Певно, що се була б памятка . . .

— Тільки знаєш, Гнате? Я тут не чую ся безпечним. Ані на хвилю не можу тут обезпечитись. Адже ж вони обоє, очевидно . . . знаєш? — і о. Нестор нахилив ся ближче до Деменюка й шептав йому майже до вуха — очевидно, вони чигають на мою смерть.

— Пек, запек! Най Господь боронить! Се вже була б остатна річ! — скрикнув Деменюк.

— Ні, Гнате! — шептав далі о. Нестор. — Боюсь, що не остання! Боюсь, що вони готові піти ще далі. Знаєш, до нині я був би ні за що у світі не повірив сьому. Але тепер, коли почув їх слова, побачив оті дикі вирази в їх очах, ту звірячу кровожадність, безстидну байдужність до людського терпіння, — ой, Гнате! Не доведи Боже більш бачити! Обридження бере до людської натури! То тепер я всього, всього можу надіяти ся від них.

— Господи Боже! — скрикнув Деменюк і вдарив ся руками об поли, але по хвилині додав: — Ні, єгомость! Се не може бути. Се в вас слабість якась. Що вже як що можна закинути пані графині й паничеві, але щоб вони аж на щось подібного могли пустити ся — ні! Сему я ніколи не повірю! Се не може бути.

— Може, чи не може, але я не чую ся тут безпечним. Я бою ся.

¹⁾ Намісник — колишній найвищий адміністративний і політичний урядовець у Галичині.

— Ну, чень вам удень нічого не станеть ся, а в ночі — коли хочете, я можу ночувати коло вас, у кухні.

— Ні, ні, ні! — замахав руками о. Нестор, котрому при всім його страху навіть до голови не прийшло допустити якогось постороннього чоловіка, навіть такого як Деменюк, ночувати з ним разом у одній хаті. — Се ні на що! Се не допоможе. Хиба ти можеш як що до чого дати мені захист?

— Ну, все-таки що два, то не один. Не всяке відважить ся йти на двох, а на одного тай ще такого як ви, то зовсім инша справа.

— Ні, Гнате! Так воно не буде, так недобре! Ліпше я ось що! Знаєш, що я задумав?

— Ну, що таке?

О. Нестор знов прихилив уста близько вуха Деменюка й, хоч довкола не було ані живої душі, й ніхто не міг їх чути, він шепнув ледви чутно з великим секретом:

— Утікати відси.

— Куди?

— Кудибудь. До першого-ліпшого хлопа, аби сю ніч переночувати. А завтра далі! Заберу ся до Львова, а там я вже дам собі раду.

Деменюк недовіжливо похитав головою.

— Нелегка буде справа! І в котрого хлопа ви можете чути себе безпечнішим, ніж тут? Хиба ви не знаєте наших людей?

— А в Гердера?

— Що? В Гердера? В коваля? — з зачудуванням скрикнув Деменюк. — Ви хотіли б перейти відси до Гердера?

— Ну, а як би так справді? Що думаєш, вигнав би мене з хати?

— Коваль? Гердер! А, Боже борони! А ще як би дізнав ся, на яке діло ви думаєте обернути свої гроші! Та він би ваші руки й ноги цілував.

— Не було б так дуже й за що, бо ж він сам своєю нинішньою розмовою напхнув мене на сю думку. Так знаєш що, Гнате? Не тратьмо часу! Бігай до коваля і скажи йому, що я задумав. Запитай його, чи прийме мене до себе на день, на два? А, може, злякаєть ся пані графині, бо вона йому, певно, за се не подякує.

— Щодо сего будьте спокійні. Коваль Гердер не стоїть ні за чию ласку й не боїть ся нічийого гніву. Се я можу вам сказати, навіть не питавши його.

— Ну, а коли так, то ще ліпше. Іди й розпитай його. А як-тільки він пристане й винайде для мене десь якийсь кутик у своїй хаті . . .

— Там у нього осібний pokій найдеть ся, просторий, гарний, з осібним входом.

— Ще ліпше! Ще ліпше! Коли пристане, зараз роздобудь мені воза й коня, а нехай пару коней, щоб завезли мої меблі і все моє добро на нову квартиру.

Деменюк, ще не можучи зовсім отямити ся з диву, потюпав від о. Нестора. Він іще не вірив, щоб о. Нестор, на правду, думав утікати зо двора, покидати паню Олімпію, не вірив, щоб його страх був оправданий і щоби графиня або її син справді могли мати якісь злі наміри. І він ішов вагаючись, помалу, з таким виразом непевности, що всякий стрічний, поглянувши на нього, мимоволі мусів подумати: а сьому чоловікові що таке?

Пані Олімпія й без того була цікава, що почне о. Нестор. По його відході вона почала трохи каяти ся свого вибуху й пильно мов каня¹⁾ стерегла зі свого

¹⁾ шуліка

покою за всім, що діялось на подвір'ю, не зводила ока з дверей офіцини, що вели до помешкання о. Нестора. Вона бачила, як Деменюк підійшов до тих дверей, як стукав добру хвилю, поки йому отворено, й перетерпіла страшенні муки цікавості й непевности, поки, врешті, дождала ся того, що Деменюк знов вийшов на подвір'я. Вона згори догадувала ся, що там була мова про неї, що там раджено над чимось таким, про що їй конче треба було знати. Вид Деменюка, його неспокійне лице й нетвердий хід допевнили її в тім, а разом подали їй надію, що від сього чоловіка нетрудно буде дізнати ся про все, коли тільки зручно взяти ся до діла. Вона знала добре чесну і прямодушну Деменюкову натуру і зміркувала відразу, що, бючи іменно в той бік, зможе найлекше дійти до мети. Коли Деменюк переходив близь її вікон, вона відчинила кватирку й закликала його до себе. Деменюк зупинив ся, та не підходив близько, знов завагував ся, чи має йти до пані, чи ні.

— Ходіть, Деменюку, — ласкаво промовила пані, — маю вам дещо сказати.

— Та я б . . . Я зараз буду пані служити, тільки наперед мушу . . . тут маленьке діло для єгомостя . . .

— Та нічого, нічого! Я вас довго не задержу, то й діло ваше не втече. Ходіть, ходіть! Адже чень не боїте ся мене!

— Та що ясневельможна пані! . . . — заклопотано промовив Деменюк і рад-не-рад пішов до покою пані Олімпії.

— Уявіть собі мою гризоту, Деменюку! — почала пані Олімпія з таким щиросердешним і стурбованим видом, немов би мати розповідала про недужу дитину. — Не знаю, що таке стало ся з єгомостем. Чи захорував щось, чи що таке? Взяв собі до голови, що я на його

маєток напосідаю, що жадаю від нього, щоб мені й мойому синові все записав, і Бог іще там знає, що він повидумував. А я — Бог мені свідок, що й ніколи й не думала про се! І не знаю навіть, чи там о. Нестор має які маєтки. Тільки всього і знаю, що тоді, як його обікрали, то мені жалував ся. Ну, та ви самі знаєте, тих грошей не віднайдено, а чи в нього їх більше є, їй-Богу, не знаю. І я б мала лакомити ся на чуже добро? Господи! Тай чи я сього потребую? Адже, Богу дякувати, в мене і свого досить, є при чім віку дожити. А хоч би Бог і те мені відібрав, то в мене два брати-князі, на великих добрах сидять, великі пани, то ж при котромунебудь можу притулити ся. А сестра також за великим паном замужем, і так раз-у-раз мене просить, щоб я покидала Торки, здала все в аренду й ішла до неї жити. Та я не хочу. Я привикла жити скромно, по-просту, та на своїм. Та не з такого я роду, щоб мала на чуже лакомити ся! І скажіть мені тепер, Деменюку, що я маю робити, як маю говорити з єго-мостем, щоб йому вибити з голови тоту нехить до мене? Чи то йому хто наговорив на мене, чи йому що приснило ся, чи так просто, старість, — та я, їй же Богу, не дала йому ані найменшої підстави до таких думок. Адже самі знаєте, бо на вашім свідомі робить ся, чи я його не доглядаю, не опікую ся ним, не шаную його як свого рідного? А він ось як мені платить! Ось якими підозріннями мені віддячуєть ся! . . .

Невдержним потоком плили слова з уст пані Олімпії. Вона уклала собі наперед ту промову й добувала всіх своїх сил, щоб віддати, відіграти її по всім правилам акторської штуки, попередити всі заміти Деменюка, порушити всі його добрі чуття, зробити його зовсім безоружним. І, справді, старий стояв при тих

словах мов під градом, не знаючи, що робити, не можучи здобути ся на ніяку самостійну думку, і дав нести ся сьому бурхливому потокові. А коли при останніх словах пані Олімпія, немов би то зворушена і збентежена до дна душі, піднесла хусточку до очей і почала буцім-то обтирати сльози, то Деменюк був би присяг, що справді о. Нестор пересолив у своїй боязні, що скомпонував собі якусь небезпеку й дармо тільки мучить ся тим витвором своєї власної хорої голови.

— Та нехай пані графиня не беруть собі того так дуже до серця, — промовив він, силуючись заспокоїти її, — наші єгомость старенькі, вони мають свої ріжні дивацтва. Я думаю, що се в них не на довго.

— Та я не гніваю ся, ані не жалую ся, — промовила знов тоном щирої прихильности пані Олімпія. — Господи! Мені про себе зовсім байдуже! Я тільки бою ся, щоб самого о. Нестора ота боязнь не похнула до якого нерозважного кроку. Адже ж ви знаєте самі, він як дитина, безрадний, безпомічний, хто не хоче, той його обдурить, обікраде або й так, у живі очі, обдере. Ще поки в мене сидить, то так йому здається, що то все нічого. А він і сам не знає, кільки то я натурбую ся та напильнюю ся, щоб йому не стало ся якої злої пригоди. От і тоді, коли його обікрали — тай Бог знає, чи справді обікрали? Хиба він уміє сказати, скільки в нього чого? Каже, що позабирали щадничі книжечки, а потім почав списувати, вишукувати зі своїх сховків, і показало ся, що всі книжечки в нього. А кільки я мала неприємности та клопотів та тяганини! . . .

— Та я то й сам казав єгомостеві, що вони дармо собі самі страху додають, — почав звільна цідити Деменюк, зворушений оповіданням пані. — А вони ні тай ні! Ані слухати не хочуть.

— Ото то й є! Завізьме собі щось у голову . . .

— Вони все одно: боюсь я тої пані! Не можу тут забезпечити ся.

— Бачите, бачите! Десять літ жив безпечно, ніякої пригоди не зазнав, а тепер раптом не може забезпечити ся! Чи ж то чоловік при здоровім розумі буде таке говорити?

— І мені також так здавало ся, що вони щось нездорові. Ні з сего ні з того кажуть мені йти до коваля — знають пані, до Гердера, отам на кінці села, — і просити його, щоб їх прийняв до себе в комірне.

— От як! — скрикнула пані. — Так він задумав від мене тікати! Тай ще куди, до того єретика, до Гердера! Ну, пан-отченьку, — вже ви собі робіть, що хочете, й говоріть, що знаєте, а я на се не позволю!

Пані промовила се таким твердим, рішучим голо-
сом, далеким від тої жалібної та лагідної щирости,
якою говорила досі, що Деменюк аж стрепенув ся.
Тільки тепер він почув, що о. Нестор не зовсім такий
дурний та хорий, лякаючись сеї жінчини, і що вона
під маскою добродушности та щирости справді криє
якісь інші задуми. Та поки ще він розміркував, що
йому далі робити, пані Олімпія майже силою випхала
його за двері, замкнула свій pokій і побігла прямо до
помешкання о. Нестора. Деменюк стояв на подвіррю,
мов остовпілий. Він чув, що провинив ся супроти пан-
отця, зрадивши перед панею його намір вибрати ся від
неї. Йому страшно прикро і соромно було того, що так
себе дав підвести пані Олімпії, та тепер він уже й
зовсім не знав, що діяти. Чи йти до коваля й говорити
йому те, що казав о. Нестор, чи зачекати, на чім скін-
чить ся розмова з ним пані Олімпії. По добрій хвилі він
рішив ся вкінці заждати й непевним кроком, вагаючись

та озираючись, почав звільна наближати ся знов до помешкання о. Нестора. На подвіррю не було нікого. Якась непереможна сила тягла Деменюка до дверей офіцини, що вели до покою о. Нестора, та з другого боку йому стидно було підслухувати, що там говорить ся.

А о. Нестор, відправивши Деменюка, заспокоєний трохи, взяв ся далі до своєї роботи — переховувати гроші. Вже був майже готовий зі сею роботою, коли почув, що двері з сіней до його кухні відчиняють ся. Він перелякав ся й тільки тепер пригадав собі, що, відправляючи Деменюка, з поспіху забув замкнути двері на ключ. Запхавши в кишеню решту грошей і списи цінних паперів, він поспішив до дверей покою, щоб побачити, хто там увійшов; швидкі кроки, що перемірювали кухню, прямуючи до його дверей, збудили в нім якесь недобре прочуттє. Та, поки ще зміг отямити ся, двері його покою отворили ся зо скрипом, і в них показала ся постать пані Олімпії. Очі її блищали ще дужче, як звичайно, лице палало від швидкого ходу й нутрішнього зворушення, а на стиснених, енергічних устах висіли громи.

— Пан-отче, пан-отче! — промовила вона не витаючись і не здоровкаючись, — що се ви задумуєте?

— Га! Що се? То ви, пані? — лепетів переляканий о. Нестор, ухопивши ся за ручку крісла і стаючи так, щоб те крісло було між ним і панею.

— О, ви вже й не пізнаєте мене! — промовила пані Олімпія, холодно всміхаючись, і, не ждучи на запитання о. Нестора, сіла при столику й почала розглядати ся по покою.

— Ну, що, вибираєтесь від мене? — випалила нараз.

О. Нестор увесь затремтів при тих словах, скорчив

ся мов зів'ялий лист і ледво міг держати ся дрожащими руками за ручку крісла, щоб не впасти на землю. Пані Олімпія, бачучи його заклопотанне, почала тепер лагідніше.

— Ні, пан-отче, се негарно з вашого боку! Се невдячність! Адже ж я на ваш маєток не напосідаю!¹⁾ Не хочете записати його Адасеві — воля ваша. Я вас не силую. Але того скандалу мені не робіть! Я розумію, вам треба б більшого достатку, стараннішого призору, ніж тут маєте. Дуже жалую, що мої маєткові відносини не дозволяють мені дати вам його. Але в таким разі вам не слід утікати від мене до хлопа, бо там і того не будете мати, що в мене. Коли хочете, то переберіть ся до Львова. Я вам сього не бороню. Навпаки, готова все зробити для вас, допоможу вам винайти помешканне, прислугу . . . Там будете мати все, чого вам треба. Я не хочу, щоб ви тікали, мов із розбійницької ями, з дому тої, котра вас . . . котру ви колись . . .

Пані Олімпія не докінчила. Її власні слова зворушили її глибоко. Вона заплакала й почала хусточкою втирати сльози з очей.

— Але ж ясне ве . . . ве . . . ве . . . — почав о. Нестор, гикаючись та ледво вимовляючи слова, але пані Олімпія різким жестом руки заставила його мовчати.

— Мовчіть! — скрикнула вона крізь сльози. — Ви недобрий чоловік! Невдячний чоловік! Для якоїсь примхи зранити глибоко жіноче серце, спричинити біль і пониження жінчині, котра вас . . . котра супроти вас . . . котра від вас сього не заслужила — се в вас нічого! Ну, скажіть на милість, чи бачив хто таке? Тікати від мене! І куди? До Гердера! Що вам таке Гер-

¹⁾ зазіхаю

дер? Чим він вам близький? Чим заслужив собі на ваше довірре? Ну, говоріть! Скажіть! Може, й я від нього навчила ся б тої штуки.

О. Нестор почав, знов путаючись та гикаючись, говорити щось, виправдовуватись та перепрошувати. Пані Олімпія хвилину слухала його лепетання, а потім знов перебила його мову.

— Ну, досить сього, отче Нестор! Досить! Подайте мені руку! Забудьмо се! Я не така зла, як ви про мене думаєте. Але й ви мусите викинути з душі всякі упевдження до мене! Ну, де ж се хто бачив, щоб так з мною поступати, а?

О. Нестор якось знехотя, вагуючись, подав їй свою руку, котру вона мягко стиснула, й, не випускаючи зі своєї руки, говорила далі:

— Значить, між нами згода? Чи як? Зістаєтесь у мене, бодай, доки вам не винайду теплого кутка у Львові . . . Ну, проясніть же чоло! Перестаньте хмуритись! Сядьте ось тут коло мене!

І пані Олімпія посадила його майже насилу на кріслі коло себе і знов узяла його руку у свою долоню.

— Господи, і отак подумати, що така доля чекала нас обоє! Га, отче? Як би нам хто був се пророкував тоді, коли ми . . . тямите . . . перший раз цілувалися з вами там, у імпровізованій школі в офіцині мого тата! Або тоді, коли я заховалась у корчах жасміну, а ви в задумі йшли доріжкою, а я вискочила й кинулась вам на рамена, й затулила очі, й перелякала вас, а потім мусіла поцілуями знов приводити до притомности! Чи тямите се все? Правда, нині, згадуючи про ті золоті хвилі, здаєть ся, що се якісь повісти з тисячі й одної ночі, якісь відомости з иншого світа, яснійшого, чистійшого, кращого, ніж наш!

— І по що . . . по що ясна пані се згадують? — ледво прошептав о. Нестор, злегка видобувши від неї свою руку й закриваючи лице долонями. — Обоє ми грішили . . . Своєю любовю нарушили природні грядиці . . . І за те тяжку кару прийняли . . .

— Ні, ні, ні! Не говоріть сього! — з жаром промовила пані Олімпія. — Не може се бути! Наша любов не була грішна. Бог не поклав жадних природних грядиць поміж людьми! Се ви як священик найліпше повинні знати. Але я одно знаю: ви занадто в самоті живете. Вам треба трохи більше розривок, товариства. Ні, отче, не відвертайте ся! Вже коли згода між нами, то мусите для мене се зробити. Я вас тут не лишу самого. Там до мене зараз прийде син із товариством на гербату. Ходіть! Розірветесь¹⁾ трохи, відсвіжітесь видом молодих людей, побалакаємо!

О. Нестор хотів щось ремонструвати, але пані Олімпія не дала йому нічого говорити. Її злобний і понурий настрій перемінив ся в оживлену веселість. Вона помогла о. Несторові перебрати ся в нову реверенду й майже силоміць, не випускаючи його з рук, потягла його з собою, сама позамикавши його покої й сама поклавши йому ключі до кишені.

А коли вийшли на подвірре отак у парі, побачив їх Деменюк, що ждав коло дверей. Бачучи радісне лице пані Олімпії й о. Нестора в новій реверенді, він зрозумів, що про переносини нема й мови, і мовчки пішов у сад.

¹⁾ розважитесь (поль.)

VIII.

В сальоні пані Олімпії говір, брязкіт вилок та ножів об тарілки, голосні вибухи сміху, то знов чути чиюсь голоснійшу промову, переривану окликами одобрення або заперечення.

Товариство зібралося трохи численнійше, ніж думав Адась. Крім Едзя Чапського, брата будучої Ада-севої нареченої та ще трьох молодих обивательчуків, з котрих один пан Тадей Розвадинський був товаришем Адася з віденського Терезіанум¹⁾, другий Альфонс Дзер-жикрай здобув саме в Відні докторат прав і готовився на політичну кар'єру, а третій пан Еміль Доленга, не скінчивши гімназії, проживав у багатого батька й тільки періодично приїжджав до Львова, щоб подихати міським повітрям, — приїхав іще молодий брат Едзя, що власне скінчив рільничу школу в Дублянах, далі пан Калясантій, відомий у обивательських колах тільки під сим іменем, котре в додатку навіть не було його власне, а мало характеризувати тільки його вірменське походження, мужчина статний, підсадкуватий, літ 35, добрий знавець коней і кінського спорту, котрий нараз почув охоту до письменництва й журналістики й отсе вже від року помагав кермувати опінією

¹⁾ Терезіанум — середня військова школа в Відні, в якій, за великі гроші, а то й на краєві кошти, вчилися панські діти.

в однім шляхетсько-демократичнім щоденнім письмі¹⁾. До сеї чисто шляхетської компанії пристав доволі несподівано ще один плебей, та такий, відомо, присутність котрого ані крихти не женувала²⁾ товариства. Се був один із лїпших львівських адвокатів, і хоч його родова назва Васонґ дуже ясно говорила про його хлопське походження, то про те з постави й вигляду він був найповнїйший елеґант і джентльмен, а з переконань чистої крови аристократ.

Панї Олімпія серед сього товариства почувала себе вповні щасливою і свобідною. Зразу її хазяйське серце трохи було защеміло на вид тих трьох фіякрів, котрими причвалали гості: вона бояла ся, чи вистане їй чим угостити їх як слід. Та се трівало тільки хвилину. Коротка розмова з Гапкою — і плян кампанії був уложений. Тепер гостина кінчила ся, й панї бачила, що її гості зовсім вдоволені. Той вид підніс іще, побільшив її радість, що плила з самого почуття близькості своїх людей, з почуття рівнорядної, благородної компанії. А до того ж її материнське серце радувало ся на вид Адася, котрий у тій компанії був зовсім свій чоловік, поводив ся з усіма як із рівними, а з деким навіть (н. пр., з Дублянцем і дром Васонґом) як старший і вищий, і у всіх, очевидно, мав пошану і щирю симпатію.

Тільки один о. Нестор серед сеї компанії, сидів як ворона між павами. Після першого представлення, при котрім усі гості за чергою подавали йому руку, дехто промовив до нього пару слів, а потім усі його покинули, він засїв собі в куток софи й там не то дрімав, не то над чимось думав, склавши руки на колїнах

¹⁾ газета, часопись (поль. pismo)

²⁾ бентежила (інтелігентське слово — з польського)

і ненастанно без голосу рухаючи безкровними губами. Пані Олімпія кілька разів підходила до нього, сідала при нїм, заговорювала то про се, то про те, — він відповідав їй чемно, але з місця не рушав ся, до компанії не мішав ся і в загальній розмові не брав участі.

— Що вже мені старому! — мовив він, махаючи рукою. — Що я їм таке можу сказати, чого вони ... тее то ... Прошу вельможної пані мною не турбувати ся ... Я вже собі ... так собі ... послухаю ... дуже цікаво ...

Та пані Олімпії хотіло ся, мабуть, чогось більше. Вона по якімось часі підійшла до нього з Едзем Чапським, котрому, мабуть, наговорила дещо про о. Нестора, та сей молодий джентльмен, очевидно, не мав великої охоти входити в якусь глибшу знайомість зі старим мовчазливим попом і, сказавши кілька банальних фраз про гарну околицю і стародавній сад при торецькому дворі, «*polescił się*»¹⁾, т. є., полетів до свого товариства.

Та про те присутність мовчазливого й ніби дрімаючого о. Нестора не псувала гармонії й доброго настрою товариства. Всі були в веселім настрою вже по приїзді, а, випивши по чарочці лікеру, щоб сполоскати дорожню куряву (хоча сим разом, їдучи з Адасевого фільварку, де вже вперед пообідали, до двора, не дуже то багато її й налигались²⁾), а потім по чашечці чорної кави, сиділи якийсь час у сальоні при відчинених вікнах та віддихали. Надворі стояла жара. Була третя година, пора, коли навіть у саду не легко найти добру тінь; у сальоні, де продувало крізь розчинені вікна і двері, було холоднїйше. Розмова зразу була трохи лїнива.

¹⁾ товариська фраза, яку перебрали й Українці в Галичині: відходячи, там кажуть: поручаю ся (пам'яті)

²⁾ наковтались

Гості більш курили, дехто гойдав ся у кріслі, опершись ліктями на поруччє та пускаючи клуби диму. Тільки пані Олімпія шниряла сюди й туди, то щось наказуючи прислузі, то звертаючи на щось увагу Адася, то поправляючи щось на столику або заводячи якусь розмову з сим або тим із товариства. В товаристві всі були їй знайомі, крім молодого Дублянця. Розумієть ся, що коло Едзя й Дублянця вона найбільш припадала як коло братів тої, з котрою й вона бажала бачити свого сина в парі, не менше самого Адася. Як віртуоз, перебираючи мов віднехотя пальцями по клявішах, уміє видобути з них завсїди гармонійні звуки, так і вона, снуючись поміж гістьми, оживлюючи своїм рухом, своєю присутністю ціле товариство, вмїла все-таки непостережено, завсїди в відповідній хвилині підходити до обох паничів Чапських, умїла кождому в делікатній і, здавалось, зовсім наївній, ненаміреній формі не то сказати, не то піддати таку думку, таке уявліннє про себе, про Адася, про їх вдачу, вподобання, маєтковий стан і т. д., які їй видавали ся для її мети відповідними і в їх очах найкориснішими. З молодим Дублянцем вона почала було говорити про тутешні врожаї, та, покмітивши, що його далеко більше інтересує полювання, прийнялась розписувати йому багатство дичини в лісі її сина та розповідати про ловецькі пригоди свого покійного мужа. Старший Чапський був більше практичний. Він проявляв, на думку своїх батьків, правдивий фінансовий геній, кінчив якусь вищу торговельну школу в Відні і служив тепер при однім львівським банку — не з потреби, а для вправи в банкових справах, хоча, відомо, побирав за се добру плату. Він інтересував ся всячиною: і економічним побутом селян та сусідних дідичів, і натуральним багатством землі, і домашніми

промислами, і відносинами кредитовими. З ним розмовляти було для пані Олімпії доволі трудно, тож вона звичайно старала ся переводити розмову з Едзем на інші теми, розпитуючи його зручно про їх фамілійні відносини. Панства Чапських вона колись знала, з його матіррю була навіть у приязни, та довгі роки не мала приємности з ними бачитись . . .

— Родинні нещастя . . . довголітня слабість графа небіщика . . . виховання сина . . . журба в веденню господарства, тай так проминули мої літа! — мовила вона, зітхаючи. — Ах, як я рада б побачити ще раз вашу маму! Що за красавиця була! А яке серце золоте! — додала щирим голосом пані Олімпія.

Едзьо сказав, що мама його з Люсею сими днями мають бути у Львові, то чому ж би й пані графиня не могла приїхати? Се ж зовсім недалеко, і, певно, не зробить пані ніякої ріжницї в господарстві! Пані Олімпія приняла сю відомість із великою радістю й дала слово, що «певно-певнісінько приїде, щоб уцілувати дорогу Мільцю й її прекрасну донечку».

— О, я чула, що донечка в маму вдала ся, що всіх чарує своєю красою, що проявляє незвичайні спосібности! Ні, вже хоч би там що, а я мушу поїхати, відновити таку дорогу для мене знайомість!

Пан Едвард, хоч економіст і фінансїст, був формально очарований тою сердешною щирістю й тою глибиною благородного чуття, яку проявила пані Олімпія.

Та звільна розмова в сальоні ставала ся живійшою, голоснійшою й загальнійшою. Два найстарші й найповажніші зпоміж присутних панів (розумієть ся, не числячи дра Васонґа, котрий у таких товариствах ніколи не виривав ся на чільну ролю й сій скромности у значній часті завдячував свою популярність у аристо-

кратичних сферах) звели розмову на сю дорогу: довкола них громадило ся звільна все більше цікавих, котрі инколи втручували і свої уваги, поки, вкінці, всі присутні в сальоні не прилучили ся до сього кружка. (Розумієть ся, крім о. Нестора, на котрого ніхто не звертав уваги й котрий сидів у своїм кутику, похитуючи головою та рухаючи губами й немов жуючи щось своїм беззубим ротом.)

— Я завсіди стою на народнім становищі!¹⁾ — з патосом та без пересадної гарячости голосив пан Калясантій, ходячи здовж по сальоні попід руку з дром Альфонсом Дзержикраєм. — Уважаю се за свій святий обовязок стояти на такому становищі. Поза народнім становищем, на ґрунті космополітизму, нема для нас спасенія. Пропадемо, щезнемо безслідно!

— Се дуже гарно з вашого боку, — мовив др. Альфонс, — і я думаю, що на тім пункті кожний думаючий чоловік із вами згодить ся. Та все-таки те народнє становище треба б трохи докладнійше пояснити. А то як же се? Адже й «Towarzystwo Demokratyczne» в р. 1846. голосило те саме, що стоїть на народнім становищі, а тайком організувало різню шляхти. Голословне кидання такого широкого терміну має в собі багато небезпечного, і се власне я вважаю хобою тої газети, при котрій ви працюєте.

— Смію запевнити пана доктора, що помиляєтесь. Я готов зараз завтра предложити вам скільки хочете номерів газети й показати в них статті, де докладно вияснюєть ся, як ми розуміємо народнє становище.

— Не смію твердити, щоб такого вияснення в вашій газеті не було — крий Боже! Мусить бути, що се я

¹⁾ у значінню: національним (narodowe)

такий недбалий читач, що не міг сього ніколи дочитати ся, — не без іронії мовив др. Альфонс.

— Я також мушу признати ся до того самого гріха!
— додав Едзьо Чапський.

Се до-живого діткнуло п. Калясантія; немов би хтось устроїв йому за пазуху пучок кропиви, так він кинув ся їй, тяжко сапаючи, сів охляп¹⁾ на мягкім кріслі.

— Ну, панове, — скрикнув він патетично, — се вже з вас якась сторонничість²⁾ говорить. Для того, що моя часопись (в патетичнім запалі він любив говорити «моя часопись», хоч не був її власником, ані редактором, а тільки звичайним співробітником, і слухачі його добре знали про те) має демократичну вивіску . . .

— Скажіть радше: демократизм на вивісці! — шпигонував Едзьо.

— Вивішений демократизм, — додав Дублянець.

— Прошу, панове! — поважно і з докором скрикнув п. Калясантій. — Я не дав вам причини до того, щоб ви жартували наді мною! Дуже прошу! Тут справа поважна. Для того, що моя часопись має демократичну вивіску, ви вважаєте себе у праві дивити ся на неї крізь партійні окуляри, не розбираючи ближче, яка властиво суть її провідних ідей. Скажу отверто — се не є властива дорога! Се не по-обивательськи³⁾. Се навіть непатріотично, бо, виступаючи проти такої газети, спиняєть ся zarazом хід тих ідей, котрі вона хоче ширити й котрі також я, мої панове, як мене всі тут знаєте, цілковито приймаю за свої.

¹⁾ швидко («охляп» значить власне: без сідла, та поет змішав це слово з дієсловом «хляпнути»)

²⁾ партійність (поль.); для того = через те (поль.)

³⁾ не по-панському, не по-дідачівському

— Отсе власне інтересно! Власне цікаво! — радісно скрикнув др. Альфонс, сідаючи також на кріслі насупроти Калясантія. — Отже раз маємо перед собою чоловіка, котрий сміло й явно говорить, що поділяє вповні ідеї й тенденції газети, — значить, зможе й, певно, схоче й нас усіх познайомити з тими ідеями, втаємничити нас у них, коли просте читання тих друкованих слів і речень, котрими день-у-день заповнена ся газета, зовсім до сього не вистачає.

— Пан доктор усе ще зволить іронізувати, — якось жалібно сказав п. Калясантій. — Я сим оружжєм не воюю й на іронію іронією не буду відповідати. Приступлю прямо до річі. Страшить вас демократизм моєї газети . . .

— Але ж не страшить! Чого нам його бояти ся?

— Ну, антипатичний вам, мовлячи загально. Адже ж так? Але кілько ж то разів ми вияснявали, що сей демократизм у нашім розумінню від демагогізму далекий, як небо від землі! Ми демократи, і думаємо, що при кінці XIX. віку кождий розумний і чесний чоловік мусить бути демократом.

— Спасибі за комплімент! — сказав їдко др. Альфонс, кланяючись Калясантієві. — Значить, як так, то я, що з гордістю називаю себе аристократом не тільки з уродження, але і з переконань, по вашому, буду нерозумним і нечесним чоловіком.

— Тільки терпцю, докторе! Тільки терпцю! Тільки порозуміймо ся! Вислухайте мене, а тоді робіть свої уваги. Коли я згадав про демократизм, то я згори зазначив, що його не слід мішати з демагогізмом. Здасть ся, непотрібно б і толкувати, а треба; бо в останніх часах у нас аж надто часто мішають одно з другим. Адже ж недавно ще в Варшаві появилась була

людова «демократична» газета, котра як свій основний постулат до суспільности ставила «podporządkowanie wszelkich interesów interesom chłopskim»¹⁾. Се значить — шляхта, міщани, патріотизм, література, наука — все набік! Хлоп іде! На престіл із хлопом! «Я не вмію ні читати, ні писати, а мене хочуть на польського круля обібрати!» Тямите сю казку? Отсе звало ся в нас демократизмом, правдивим, патентованим демократизмом, а, на ділі, се ж ніщо инше, як брутальний, простісінський демагогізм, охльократія з усею її огидою, прибрана в метафізичну фразу.

— Ну, однак! Пан Калясантій гостро виражаєть ся!²⁾ — замітив Едзьо.

— Слухай, Кайцю, — промовив Тадзьо, котрий досі мовчки сидів і курив сигаро за сигаром та прислухував ся в ріжні боки розмовам, — бачу певний регрес у твоїх манерах. Памятаєш, у віденським джокей-клубі ти инакше говорив. Ти був повний джентльмен. А тепер — fi donc! Впадаєш у патос! Гарячиш ся! Аргументуєш! Ні, як бачу, газетярська компанія сплебеїзувала тебе, ось що!

— Друзе мій, — відповів п. Калясантій, — твоя критика щира і з доброго серця пливе, але даруй, що я поки-що не зверну на неї уваги. Ясна річ, чоловік живе, то й мусить із різних печів хліб їсти. На все свій час. Був час на джокей-клуб, на турф, на перегони й кінські касина, — тепер прийшов час на що инше. І в тебе те саме буде.

— О, Тадик уже й тепер за чим иншим озираєть ся! — промовив пан Еміль. — Знаєте, він на-серіо

¹⁾ підчинити всі справи мужицьким справам

²⁾ висловлюєть ся (поль.)

підготовляє собі ґрунт для кандидовання до сойму з курії більших посіlostів у н—ськім повіті! І вже має шанси.

— А, ґратулюємо! ґратулюємо! — роздались оклики з усіх боків.

— Передчасно, други мої, передчасно! — з гумористичною повагою промовив Тадзьо.

— А знаєш, Тадик! Ідея! Адже між нами тут є аж чотирі твої будучі виборці. А в цілім окрузі, здається, всіх виборців 24. Значить, маєш тут перед собою шесту частину свого виборчого округа. Ну, що? Скористай із нагоди! Скаптуй¹⁾ нас для своєї кандидатури! Спропагуй нас для своїх ідей! Виложи перед нами своє політичне credo! Адже кандидатську промову вже маєш готову і, бодай, в головних зарисах умієш її на-пам'ять.

— Справді, ідея! Славно! — озвалися голоси. — Ну-ко, Тадик, вилітай із кандидатською промовою! Витовкмачуй своє profession de foi!

Тадзьо виступив на-середину й випрямився.

— Панове! Я не від того. Тільки застерігаюсь . . . Мілько не розуміє мене: я кандидатських промов не укладаю й не вчуся. Profession de foi — добре! Але коли foi — то foi. Віра, то віра. Коли вірите в те, в що я вірю, то вибирайте мене, а не вірите — воля ваша. Але аргументів від мене не жадайте. Віра не потребує аргументів. Хай дурні та обмежені голови бавлять ся аргументами. Між розумними людьми вони непотрібні. Руштовання непотрібне при готовій будівлі.

— Браво, Тадик, браво! Зачинаєш бути філософом! — скрикнув Адаць.

¹⁾ приєднай (поль.), придбай

— І то власне тоді, коли відкинув льогіку! — злобно додав пан Калясантій.

— *Mon profession de foi* коротке й ясне: я шляхтич, рільник¹⁾ і Поляк. Значить, політика моя мусить бути шляхетська, аграрна й польська. Чи маю вияснити, що заключається в кождім із тих постулатів?

— Можеш не мучити ся, — вкинув п. Калясантій. — Се ще в XVIII. віці вияснили Торговичани²⁾.

— Торговичани! — з сарказмом повторив Тадзьо. — То не джентльменський маневр, Кайцю! Назву сю окричали, кождий при сьому слові думає собі Бог зна що злого, зраду, продажність, підлоту . . . А за тим шумом пустого слова тратить ся властивий змісл річі. Чи Торговичани хотіли того самого, що я хочу, чи розуміли таксамо нашу справу, як я розумію, сього ані я не знаю, ані ти не знаєш, ані ніхто з нас не знає. А таким словом ти тільки положиш уяву слухачів і не даєш їх розумові нічоґісінько.

— Браво, Тадик! Бравіссімо! — загукали паничі.

— Але ж се безсумнівний парламентарний талант!

— Ов, Кайцю! Зрізав³⁾ тебе!

— О, здрібніла наша нація! — промовив Едзьо крізь ніс, персифлюючи вірменський виговір. — Пан Калясантій-дід, як їхав чвіркою, то носом браму відчиняв, а пан Калясантій-унук дає собі ніс натягати на старі літа!

— Ах, Едзьо! — трошки сердито промовив пан Калясантій. — Ти певно думаєш, що ти сказав щось дуже нове й дотепне.

¹⁾ у розумінню: маю землю!

²⁾ Це натяк на т. зв. торговицьку конфедерацію польських панів на прикінці існування Польщі в XVIII. в.

³⁾ оскандалив (поль.)

— О, зовсім ні! Але й старі дотепи можуть не раз добре характеризувати наше молоде покоління.

— Годі вам, годі! — почувли ся голоси. — Дайте скінчити Тадзеві!

— Мені ніщо й кінчити! — мовив Тадзьо, сідаючи. — Коли кажу: шляхетська політика, то розумію се не так, щоб шляхта мала всю політику визискувати на свою користь. Навпаки, хай користають і інші стани, але під одною умовою: тільки через шляхту! Тільки з рук шляхти мусять вони приймати всякі добрі встанови, всякі пільги, всякі користи. Тільки від шляхти повинні виходити всякі внески в тім дусі. Коли нешляхтич поставить якийсь внесок, що йде до загального добра, шляхта повинна або вбити його в зароді, відкинути а limine, або адоптувати, підняти на своїх руках, пустити у світ під своєю фірмою. Всі верстви повині привикнути до того, щоб уважати шляхту за свого опікуна, добродія, за одинокий політично дозрілий і сильний елемент, за одиноку силу, котра спосібна до дійсної, позитивної політичної роботи.

Знов роздали ся брава, тим разом уже зовсім неіронічні й нежартовливі, а др. Альфонс гаряче стиснув руку свого будучого товариша по політиці.

— Слухай, Тадзю! — сказав він. — Мій комплімент! Я досі не знав тебе.

— Надіюсь, що пізнаємось, — промовив Тадзьо, кланяючись і стискаючи його руку. — А коли я рільник і хочу вести політику аграрну, то що се значить? Чи се значить, щоб у нас міст зовсім не було? Фабрик не було? Промислу не було? Навпаки! Розвій міст і промислу і фабрик пожаданий для нас, але не пожадана перевага тих елементів. Я рільник, значить, я консерватист у справах політичних і суспільних. А консер-

ватист, се ще не значить: безоглядний прихильник status quo. Ні, тільки прихильник основ, основних принципів того ладу, в котрім шляхта є справді шляхтою, є чолом, є основою суспільности! Міста, промисел, фабрики — се супроти нас елементи революційні, а власне деструкційні і для того ми мусимо держати їх цупко в означених для них рямах, прикроювати їх розвій так, щоб він ішов рівнобіжно з нашими інтересами, але не підкопував їх.

— А як гадаєш, друже, — запитав нараз Калясан-тій, — що буде трудніше: чи винайденне формули для такої політики, чи квадратура кола?

— Зовсім ні! Зовсім се не таке трудне завдання! — спокійно відповів Тадзьо. — Тільки не треба кермувати ся ніякими доктринами, ніякими теоріями, а йти за фактами, опирати ся на фактах, вести політику реальну. Зрештою, що тут говорити? Власне таку, а не иншу політику диктує нам наша третя основна догма — польськість. Ми мусимо винайти формули такої політики, бо инакше нам грозить загибель як народові. Міста, промисел, фабрики — нехай і так, що в польських руках, а все-таки се сили космополітичні. Національність у них, то тільки зверхній полиск. Не містами, не фабриками, не конторами стоїть польськість, а шляхтою. В одній шляхті заховав ся й живе той дух польський — вольний, лицарський, трівкий і незнищимий, котрого не знищили ані розбори¹⁾, ані повстання, ані теорії демагогів, ані переслідування. Той дух виплодив польську літературу, польську штуку, але найсильнійше, найкраще він проявив себе в польській політиці XIX. віку.

¹⁾ розбори (поділи) Польщі

— Чудесно! Чудесно! — шептала пані Олімпія, котра, сидючи в фотелю під вікном, з великим вдоволенням слухала сеї промови.

— Ну, Тадик! — скрикнув Едзьо: — маєш наші голоси. Іди, нехай тебе Бог благословить!

— А я не можу зовсім згодити ся на твої дедукції, — промовив пан Калясантій.

— Наша нація завсіди протестує! — знову промовив крізь ніс Едзьо.

— А, розумію! Тадзьо перервав твою промову! Бідний Кайцьо! Ну, то се нічого не шкодить. Можеш тепер скінчити.

— А, може, забув, що мав сказати? — промовив Мілько.

— Перепрошую! Я ніколи нічого не забуваю. А що Тадзьо перервав мене, се навіть ліпше. Навіть ліпше для мене, бо зможу яркійше висказати свої погляди.

— Чи також кандидуєш із ним? — перебив др. Альфонс.

— Зовсім ні! Коли вияснюю свої погляди, то не для жадного інтересу, а для того, що їх маю! Що недармо жив на світі, а додумав ся до чогось, а се, мої панове, не кождий може про себе сказати.

— Очевидно, йому здаєть ся, що говорить до своїх товаришів редакційних! — злобно замітив Адась. — Поцтивий¹⁾ Кайцьо!

— Демократизм, мої панове, — докторальним тоном розпочав пан Калясантій, — се, на мою думку, скріплення, ублагороднення цілого народа. Так, демос, то не онтой хлоп лишень, не робітник лишень, не во-

¹⁾ уштивий (поль.), чесний (з легенькою іронією — дурненький)

донос лишень, не урядник¹⁾ лишень, — то весь загаль, увесь народ, крім хіба пануючої династії. А що в нас Поляків пануючої династії своєї нема, то можна сміло сказати, що ми наскрізь демократична нація, що ми всі демократи.

— Welche Wendung durch Gottes Fügung!²⁾ — здивувався наївно Дублянець, але пан Калясантій, не перериваючи своїх висновків, тягнув далі:

— Що наш демос не є одностайна, безформна маса, рівно вимішене тісто, з котрого хто які хоче, такі коники може ліпити, се чей же розумієть ся само собою. За нами тисячелітня історія, й вона не пройшла для нас дармо. Ми не є демос примітивний, ми висококультурна нація з розгалуженими, зріжничкованими національними й суспільними елементами. Наш демократизм поступовий, а не регресивний! Він не домагаєть ся від нас, щоб ми знівечили всі здобутки нашого 1000-літнього розвою, стовкмали в одну масу те, що зріжничкувало ся відповідно до різних функцій суспільно-політичних. Ні, наш демократизм не каже нам товкти в одній ступі і цвіт, і пень, і корінь нашого гарного національного дерева. Що цвіт — то цвіт, що пень — то пень, що корінь — то корінь. Демократизм каже нам обіймати все те з однаковою любовю, але без предилекцій, без ілюзій, що направимо будову дерева, коли обрубасмо з нього гіляки, потопчемо весь цвіт, обпалимо все листя.

— Якийсь ботанічний демократизм! — жартував Едзьо.

— То не ботаніка, пане Чапський, а тим менше — річ придатна до жартів, — відрізав пан Калясантій. —

¹⁾ урядовець

²⁾ Який зворот із божого заповідку!

Тут власне варто б подумати. Наш демократизм не перепиняє нам власне бачити управління серед польського народу шляхти як вельми важного, історично-конечного й суспільно зовсім живучого чинника. Що більше, наш демократизм каже нам прямо бачити у шляхті найважнійший, рішачий чинник польського народнього життя, основу польської суспільности. Бо, спитаюсь вас тільки, чим була б нині польська нація без шляхти? Хто знав би, хто тямив би про Польщу на світі, як би сини польської шляхти не зросили пів кулі земної своєю кровю, не перебігли вдовж і вшир усіх країв Європи, не заповнили всіх кутів світа своїми жалями, і скаргами, і піснями, і тугою, і надіями? Як би шляхта польська не рвалась раз-у-раз до відродження вітчизни, не конспірувала, не дипломатизувала, не гнила в Сибірі та в казематах, не руйнувала ся повстаннями й тисячними добровільними жертвами? Отсе наш демократизм, отсе правдивий, характерний польський демократизм!

— Дуже гарні слова, братіку, дуже гарні! — промовив Тадзьо, плещучи Калясантія по плечі, — та тільки, будь ласкав, скажи нам, чи всі твої товариші демократи почувають ся до тих самих думок?

— Всі чи не всі, але є й такі.

— То-то, що не тільки не всі, але можна сказати, що більша частина їх зовсім инакше думає.

— Дозволю собі сьому заперечити! — живо перебив пан Калясантій. — Власне останніми часами настав основний зворот у поглядах. Не тільки демократи, але навіть соціал-демократи, се насінне наскрізь космополітичне і зразу вороже польському патріотизмові, тепер чим раз більше рішучо стають у ряди польських патріотів. А се, мої панове, кольосальна перемога власне

нашої ідеї, нашого розуміння демократизму. Бо, на мою думку, се певне, що хто раз стане польським патріотом, той, думаючи льогічно, не може бути ворогом польської шляхти, а коли тільки раз почне її толерувати, то швидко мусить дійти до того, що признає їй чільне, кермівниче й основне становище в польським народі.

Тут демократично-шляхетські виводи пана Калясантія перервала поява Гапки й Гадини, котрі на обширних тадах несли чашки чаю, горнятка сметанки, цукор, булки, свіже масло і всякі прибори, потрібні для підвечірку. Не забуто і про рум та вино. Пані Олімпія зараз метнулась застелювати стіл і уставляти все в порядку. Гапка й Гадина прислугували їй. Зрештою, і самі гості без усяких церемоній і лишніх запросин самі приставляли собі крісла, сідали, де кому було до вподоби, брали собі, що кому смакувало. Се вже так віддавна тут було заведено: свобідне товариство, без церемоній, немов зовсім кавалерське: хоча тут була й дама, то вона також любила сю свободу й сама чула ся при ній свобідною.

Підчас підвечірку розмова не то що не втихла, але стала загальнійшою, живійшою, більше гамірливою, хоч розприсла на кілька купок. Пані Олімпія взяла під свою опіку о. Нестора, сама подала йому склянку чаю з вином, сама розкроїла булку, помазала її маслом, сама навіть принесла маленький із горіхового дерева столик, на котрім поставила все перед о. Нестором і пильно usługувала йому підчас підвечірку. При тім і сама підвечіркувала і вмiла се робити так зручно, що її майже материнська опіка над о. Нестором не так дуже впадала в очі, тим більш, що весь час пані Олімпія вела полушептом якусь живу розмову з о. Нестором. Вона розпитувала його, як йому подобав ся Едзьо й його брат,

а коли о. Нестор відповів їй ні те, ні се, почала широко оповідати йому про їх матір, про їх дім, їх багатство, про красоту й посаг панночки, що мала стати їй невісткою, не забуваючи додати й того, що, на її думку, дім її й Адасів фільварок на обох паничів зробили добре вражіння. О. Нестор слухав усе те байдужно, хитав головою та голосно сербав чай із чашки; видно було, що думки його не слідять за ходом слів пані Олімпії, а тривожна хмара, що час-від-часу набігала на його чоло, свідчила, що його уява, мов ластівка довкола гнізда, кружить і літає довкола його покоїку, де він лишив незамкнене вікно від саду й дещо непохованих цінних паперів та готових грошей.

Пані Олімпія бачила се дуже добре, але їй байдуже було про турботи о. Нестора; їй хотілось мати його тут, між гістьми, і задля того вона готова була знести й його незручність та безпомічність, і його неввагу. Плян її був дуже простий і натуральний. Вона хотіла показати своїм гостям у своїм домі скромну та тиху ідиллю, гармонійне життя матері з сином і зі старим духовним, що знав її чоловіка, і був потрохи другом її дому. Дехто з гостей, особливо др. Васонґ, знав, зрештою, що пані графиня доволі діяльно опікуєть ся о. Нестором, помагає йому льокувати його капітали і зводити рахунки; кілька таких справ, і, особливо, справа вкрадених і пропалих щадничих книжечок переходила через його руки, хоча, ясна річ, він не знав докладно суми маєтку о. Нестора й цінив його не більш, як на якихнебудь десять або п'ятнадцять тисяч. Знаючи добре маєткові відносини пані Олімпії й Адася, він підозрівав, що пані графиня тому панькаєть ся з тим «старим напів-ідіотом», що надієть ся чогось по його смерті, та, звісно, сі всі думки він ховав для себе, а коли молодий Дубля-

нець, замітивши таку делікатну дбалість пані за о. Нестора, завів про се розмову з дром Васонгом, той пустив ся перед ним гарячими словами величати щирість, доброту та великодушність пані Олімпії, котра, мовляв, причинює собі труда й заходу з сим старцем, головню, шануючи пам'ять свого чоловіка, котрий з о. Нестором був у великій приязни. А коли Дублянець згадав про маєток о. Нестора, про котрий десь щось зачув, др. Васонг із видом знавця сказав, що се мітольоґія, що маєток той зводить ся до кількох тисяч ґульденів — очевидна річ, що для пані графині, одної з заможніших обивательок у сьому повіті, сестри двох графів Лісовицьких, що числять ся до перших маґнатів у краю, з котрих один є від часу конституційної ери маршалком сусіднього повіту, послом до Сойму й до Ради Державної¹⁾ й шамбеляном цісарським²⁾, а другий — ну, се відомий мілліонер ґр. Станіслав Лісовицький, а сестра її є за паном Краснобродським, також багатим поміщиком, — значить, для пані графині сей мізерний капіталік бідного попа не може становити ніякої принади, ніякого мотиву до оказування йому такої доброти. Тільки вроджене благородство душі, вроджена ангельська доброта може піднести ся до того ступня саможертви.

— О, я знаю паню графиню досить давно й можу вам сказати, що се ідеальна жінчина! Правдивий тип старопольської матрони. Погляньте лишень, як скромно, ощадно вона живе! Котра пані в нас, маючи такі засоби, як вона, згодилась би так жити? І для чого? Одинок тільки з любови для сина, котрому хоче лишити батьківську фортуну повну, ненарушену, за-

¹⁾ сойм — у Львові, Державна Рада — у Відні

²⁾ тайний радник

ховану в цілості як дорогий клейнот! О, пане, я маю найглибше поважання для сеї жінщини!»

Молодий Дублянець приймав усі ті слова радісно, віруючим серцем. Мати поручила йому виразно розглянути самому, розвідати ближче відносини Адася й його матері, а оповідання дра Васонґа прямо зворушило його чутливе серце. Під впливом того оповідання він почав звільна перефарбовувати цілий образ, котрий утворив собі був про Торки з перших вражінь і деяких випадково зачутих оповідань, особливо, їдкою на язик пана Калясантія. Все почало тепер перефарбовувати ся на рожево: з бідности, котрої не міг не завважити панич, вирослий у достатку, ставала тепер умисна скромність і ощадність, з неладу — безпретенсіональність, з комедії — щирість і невимушена сердешність. Навіть та погана руїна на місці правдивого двора, оті опалені купи румовища, порослі кропивою та бузком, що раз-у-раз немов лице мерця зазирали крізь вікна до сальонику, видались йому тепер родовою, шановною реліквією.

Розставши ся з дром Васонґом, він вийшов із сальону на подвірре, а звідтам у сад, щоб у тіні дерев подихати свіжим, запахущим повітрям. Переходячи попри стайню, в котрій нині рано пані підслухала була розмову Гади́на з Параскою, він почув там також якийсь шелест у соломі й різький, не то болючий, не то ласкавий крик Параски. Молодеча цікавість заставила його заглянути до стайні, та в ту мить очі його якось przypadково обернули ся до супротивної офіцини, де находило ся помешканне о. Нестора. Молодий панич, звісно, не знав сього, і тим більше здивував ся, коли побачив, що в сїнях тої офіцини мигнула знайома йому фігура Адася й моментально сховала ся за дверми, котрі

швиденько замкнули ся. Сей вид остудив його цікавість щодо дівочого викрику у стайні, й він звільна, нерішучо пішов у сад, голосно скрипнувши хвірткою та брязнувши клямкою.

У салоні тимчасом скінчило ся пиття чаю, зі стола поспрятувано, гості одні курили, другі переглядали альбоми або сиділи на кріслах та канапах. Розмова йшла свобідна, різнобарвна й легка, поки пан Калясантій з Тадзем і дром Альфонсом знов не звели її на політичну тему.

— Все те дуже гарно, Кайцю, що ти нам говорив, — сказав Тадзю, звільна підячи слово по слові й пускаючи клуби диму з сигара, — як би не одна твоя хиба, дуже важна хиба!

— Яка? — скрикнув пан Калясантій.

— Доктринерство, любий мій, доктринерство. Пристрасть до пустих слів. Заслонювання практичних справ і відносин такими словами. Говориш: демократизм, а виявляєш погляди, проти котрих і ми нічого не маємо. При чім же тут демократизм, чи загалом якийнебудь «изм»? Говориш: народне становище, а потім додаєш: поступ, ХІХ. вік. По що тих фраз?

— Ну, Тадзю! Так дуже лишні вони не є, — промовив пан Калясантій.

— Не тільки лишні, але прямо шкідливі. Бо в них криється підхлібство для певних елементів, котрі супроти нас є прямо елементами перевороту. Бо, йдучи з такими словами в табор людей, котрі в них вірять, ти прямо робиш сам себе якимось Валенродом¹⁾, а се значить, демократизуєш сам себе.

¹⁾ зрадництво (це слово склало ся на основі головної ідеї Міккєвічевої поеми: «Конрад Валенрод», а власне погляду героя поеми, Валенрода, що, мовляв, «одинокю зброю невольника являєть ся зрада»)

— Ну, сього вже занадто!

— А я вповні годжу ся з Тадзем, — промовив Едзьо Чапський. — І я також хотів звернути твою увагу на деякі такі суперечности у твоїх поглядах. Ти нам тут говориш про поступ XIX. віку. Даруй, брате, але я мушу на той поступ дивити ся дуже скептично.

— Ну, се можна, та все таки треба признати . . .

— Нічого я не признаю! — різько мовив Едзьо. — Що маю признавати? Залізниці? Телеграфи? Машини? Коли мірилом поступу візьмемо те, що для чоловіка найвище, найцінніше — його особисте щастє і вдоволення, то я скажу, що XIX. вік виявляє не поступ, а регрес. Ніколи ріжниць і противенства між сильними й слабими, багатими й бідними, ситими й голодними, освіченими й темними не були такі страшні та болючі. Головно: болючі. Ми змякли, збабіли, зробили ся чуткими та нервовими, а наш вік із усіх боків валить на нас таке, що тільки дразнить наші нерви, загострює, а не гартує їх. І коли дехто скаже, що давнійші віки не були щасливійші, то я йому скажу, що грубо помиляється. Може, в них не було того, що б ми тепер назвали щастєм — се так, се признаю. Та було щось инше: було наївне розумінне щастя й наївна, дитяча віра в можливість, близькість того щастя. А отсього то саме в нас нема. Ми вигострили розум як бритву й поперед усього підрізували ним власну наївність і віру. Само поняттє щастя ми покраяли, пошматкували, роз'аналізували хемічно так, що з нього нічого не лишило ся. Ну, а тоді, ясна річ, прийшов розум і сказав: ніякого щастя нема й бути не може. Що чоловік його бажає? Е, се для дійсности не указ. Я можу бажати — сховати місяць до кишені, та що з того? От те бажання щастя з одного боку, невігасле, але ще скріплене, вирафіноване, загострене, а

з другого боку ота абсолютна невіра в можливість щастя, се й є той нутрішній розрив, котрим усі ми хоруємо. В першій половині сього віку Гайне сказав: *Der große Riß des Jahrhunderts ist durch mein Herz gegangen*¹⁾. Нині той розрив поглибив ся й захопив усі наші серця. Чи се знак поступу, знак поліпшення відносин? Ні, не можу сьому вірити!

— Тільки без патосу, любчику, тільки без патосу! — процідив звільна пан Тадей. — Чого ж гарячити ся? *Der große Riß des Jahrhunderts* не перепиняє тобі добре їсти, добре травити, пенсію одержувати й любити ся всіми дарами божими.

— Се все тільки зверхня маска щастя, але не щастє. Та й що то за щастє! І для такого щастя варто було людству тисячі літ працювати, мучитись, кров лити й терпіти! Спасибі за ласку!

Едзьо зробив зрезигновану і згідну міну. Потім оживив ся й почав ізнову спокійнійше.

— Або й наш мужик! Яке добро принесла йому ославлена цивілізаційна праця XIX. віку, лібералізм, знесенне панщини, рівноправність, конституція і всі оті глупі новочасні видумки? Чи в суті діла він скористав щонебудь? Думаю, що ніхто з вас не заперечить мені, коли скажу, що не то що не скористав, але дійшов прямо на край руїни. Мужик є елемент консервативний — не з предилекції, не з темноти, але з конечности. Він мусить бути консервативним або перестане бути самим собою. Сього вимагає сама природа його заняття, його соціальної функції. І що ж? Навіть найзавзятійші ліберали й соціалісти бачуть нині, що тільки в панщизнянім стані він властиво був тим, чим повинен бути.

¹⁾ Великий розрив століття пройшов крізь моє серце.

Вирвавши його з того стану, силою випхнувши його з батьківської опіки пана і пхнувши його в космополітичну товквітню конкуренції інтересів економічних і переворотивих ідей, панове ліберали випхнули його з границь його природи. Виперли ріку з її натурального ложища, а потому дивують ся, що частина її заливає поля, друга частина напуває багна та мочари, третя підриває дороги, а нема чому гнати млинів та носити кораблів. Хотіли зробити мужика поступовим, цивілізованим, рівноправним, і з жахом бачуть тепер, що з нього робить ся пролетарій або дрібний буржуа, лихвар або червоний революціонер, що він тратить релігійні основи з серця, тратить віру батьків, скидає батьківську одежу, цураєть ся своєї мови, своїх пісень, обрядів та звичаїв і масами, мов сарана, кидаєть ся бігти за море, до Росії, у світ за очі. Але ж се прями́сінькі наслідки ліберальної господарки, ліберальних ідей, і треба бути таким сліпорожденним та недогадливим, як панове ліберали й демократи всяких відтінків (він із притиском підніс те слово «всяких»), щоб сього не бачити.

Пан Калясантій почув шпильку.

— Так що ж, по твоему? — запитав він. — Чого треба для нашого мужика? Чи маємо завернути його назад у блаженну пристань панщини з усіми її добрودійствами?

— От бачиш, що ти вже зовсім перейшов на газетарський розум, брате Кайцю! — мовив Едзьо. — Коли я не можу засмакувати в лібералізмі, так, по твоему, я вже панщини хочу. Се ще не лью́гіка! Певно, воно б ліпше було для нашого мужика вернутись назад під крила свого природного опікуна, а навіть, із народнього погляду, ліпше б йому було не тратити своїх питомих старих прикмет для нових цивілізаційних набутоків нераз

дуже сумнівної вартости. Та що з того! Я знаю, що колеса історії назад не вертають ся, хоча рівночасно знаю й те, що вони нераз попадають у блудний безконечник і по довгім блуканню вертають назад на місце, відки вперед вийшли. Отже, на мою думку, й тепер вони котять ся в такім блуднім безконечнику, а наша річ, річ думаючих людей, політиків і праводавців — направити те зле, що досі від самого 1848. року, а почасти ще й перед тим, нарobili нерозумні доктринери, а то й прямо ворожі нам елементи. Адже ж і без завертання панщини праводавець має тисячі способів, щоб привернути шляхті ту натуральну опіку над мужиком, яка їй з природи і з історичної традиції належить ся!

— Ну, проти сього я нічого не маю, — промовив пан Калясантій, — і думаю, що саме се й є основа, провідна думка нашого автономічного праводавства, наскільки тісні рями того праводавства дозволяють тій думці уявити ся на ділі. І того будь певний, що власне ми, народові демократи, кождий крок на тій дорозі витасмо й будемо витати з найбільшою радістю й до його виконання завсіди готові помагати.

— Ну, признаю ся, що наскільки мене тішить твоя заява, настільки смутить те, що між демократами досі я мало стрічав людей, котрі б хотіли не то що поділяти, але хоча ближче зрозуміти сю думку.

— Для мене се зовсім ясне, — промовив др. Альфонс. — І не тільки ясне, а саме потішливе. Бо яка різниця між нашим демократом і консерватистом? Майже завсіди така, що консерватист — чоловік практичний, близький народа, репрезентант певних ясно означених інтересів, а демократ — доктринер, ідеолог, Prinzipienreiter, у котрого, замість знання діла, є ідеї, нахапані з книжок, замість розваги — запал, замість

інтересів загальних — широкі фрази. І то власне в них потішає мене, бо хто між ними щирий і розумний, той, приставлений до практичної роботи, швидче чи пізніше мусить вилічити ся з демократичної фразеології й перейти до нас. Саме існування таких демократів і оті їх метаморфози, се в моїх очах найкращий доказ безпідставности в нас демократизму в європейським значінню того слова.

— А конечности демократизму в тім значінню, як я його виклав, — тріумфально скрикнув пан Калясантій.

— Нехай тобі й так! — сміючись, згодив ся др. Альфонс.

Аристократ і демократ подали собі руки.

Загальне браво роздалось на вид сеї згоди. Всі весело заговорили, заходили по сальонї, бачучи такий щасливий кінець сього словесного турніра. Навіть скромний, а на дні душі скептичний др. Васонґ розігрів ся й попросив голосу. Усі замовкли, більша частина зібраних обступила бесідника.

— Я б не забирав голосу, — промовив він повагом, — бо до *meritum* розбираної тут справи не маю що так нового додати. Але мене склонює до сього иньша річ. Не тямлю вже, як се ми нині попали на сю політичну тему, та я дуже рад, що таку дразливу й важну тему обговорено тут так спокійно, обережно та зріло. І хто се говорив? Чи старці, посріблені сивизною, загартовані важкими досвідами життя? Ні, се молоді люде, репрезентанти світлої й благородної молодіжї, що ще тільки лагодять ся вступити на поле практичної діяльности. Без підхлібства, панове, без компліментів, але моє серце росте, коли слухаю ваших промов, вникаю в ваші думки. Не пережила свого віку, не скінчила своєї ролі та

верства, котра має таку молодіж! І щасливий народ, котрого провід та молодіж із часом мусить обняти! Вірте мені, панове, мені, що стикаю ся з ріжними верствами суспільними і з природи моєї професії мушу входити в найтайнійші скритки і пружини їх діяння, їх змагань і інтересів! Вірте мені, коли вам скажу, що зміж усіх верствів нашої суспільности все-таки найбільшу суму чесноти, інтелігенції, спосібности, благородного й нераз піднеслого способу думання я нахожжу в нашій шляхті. Не ідеалізую її, бачу її хиби, та хто ж на світі без хиб? Але я порівнюю суму її добрих прикмет із сумою хиб і бачу на боці перших величезну перевагу. Порівнюю суму її добрих прикмет зі сумою таких же прикмет у інших верствах, і бачу ще більшу перевагу. Тут сказане було слово, котре я з цілої душі мушу повторити, піднести й скріпити, я, хлопецький син: шляхта, то основа нашої суспільности, то її кріпкий пень, пишна корона, запахуючий цвіт і спільний плід. Без шляхти наша суспільність не існувала б, ми були б безсильною жертвою наїзду. Наші мужики й маломіщани, то тільки корінне — дуже потрібні й позиточні частини рослини, але все ж таки такі, котрі тільки у глибині землі, в тиші й темноті можуть відповідно сповняти свою суспільну функцію. Щоб крім шляхти підносить ся або силуєть ся підвестись у нас понад стан мужицький, се або та кора дерева, що криє собою його благородну серцевину й хоронить її перед ворожими впливами внішніх обставин, або попросту паразити. І нехай хто що хоче говорить про підкопанне, руїну, упадок, дегенерацію шляхти, я, опираючись на живім досвіді, запевнюю вас: неправда се! Не може се бути! Хоч ворожі обставини, ворожі впливи новочасного лібералізму й ка-

піталізму поробили декуди болючі щерби й виломи в тому нашому народньому клейноті, то душі його, суті його, його серцевини вони не рушили. Вона здорова й сильна і — надіймось! — швидко зможе залічити, вирівняти понесені шкоди. І головню: вона знає, повинна й мусить знати, всім еством чути, що вона є основою всеї суспільности, що в її руках, на її плечах спочиває вся будущина польського народа, і се мусить їй додати сили, витривалости й відваги до праці.

Ся промова талановитого адвоката викликала правдивий ентузіязм серед зібраних. Пані Олімпія перша гаряче стиснула його руку, всі інші почали цілувати ся з ним, хоча, ясна річ, не без певної протекційности, котрої др. Васонґ удавав, що не помічає.

Та нараз ся шумна, радісна сцена була перервана досить несподіваним, хоч, здавалось, досить натуральним способом. О. Нестор, про котрого, бачилось, усі цілковито забули, почав якось нервово і трівожно оглядати ся довкола себе, мацати руками, видавати якісь глухі носові звуки, далі встав і, шепчучи щось без голосу, поспішно направив ся до дверей.

— Куди ви, пан-отче? — ласкаво запитала пані Олімпія, підійшовши до нього й беручи його попід руку.

— Та . . . так собі . . . Прошу не безпокоїтись . . . Я тільки на хвилю . . . — і, добуваючи всіх сил, немов гнаний якоюсь внутрішньою силою, він вийшов із сальону.

Всім гостям зробило ся якось дуже ніяково. Їм було прикро за паню дому, а їй за гостей. Усі прийняли сю виходку старого попа за знак простацтва, притупленого почуття делікатности і браку доброго виховання. Пані Олімпія оглянула гостей, очима благаючи дарувати ста-

рому, німічному чоловікові сю не делікатність. По хвилевій мовчанці вона промовила, немов навязуючи до тої мовчазливої просьби.

— Бідний старий! Що вже діяти, треба від нього не одно знести. Але при тім золоте серце! Уявіть собі, панове: має невеличкий капіталець і думає зробити з нього фундацію для бідних. Я, ясна річ, піддержую в нім сю думку й надіюсь, що вона дійде до ладу. Не легка то річ. Знаєте, старий чоловік, а говорити з ним прямо про те, щоб зробив тестамент, якось не випадає. Ну, та я не трачу надії.

— Отсе вам, панове, новий примір того, що я говорив, — мовив далі др. Васонґ. — Се вже тільки такий близький знайомий пані графінї, як я, може вам сказати, скільки дійсної абнеґації, материнської печальности і щирости і справді обивательської¹⁾ далекоглядности живе під отсим дахом, уявляєть ся в тім зворушливім образі старого, знемоцілого пароха й обивательки, що, шануючи його приязнь до її покійного мужа, бере на себе труд — зовсім безкорисно обходити, доглядати й пильнувати його. І, прошу панів, сей образ, крім чисто людського значіння, має й иньшу, політичну вагу. Адже сей старий, німічний, здитинілий руський піп — чи ж то не вірний образ того руського питання, котре такою важкою раною ятрить ся в нашім народнім тілі? Дитиняча розумом, капризна, без виховання, без манер Русь ота все-таки має добрі, благородні задатки в душі; при добрій принуці, терпеливости й систематичнім проводі — вона може послужити для добра загалу. Та ось тут, панове, на примірі нашої шановної господині ви повинні вчити ся, як треба підходити до

¹⁾ в розумінню: громадянської, а власне: дідичівської

розв'язки сего дразливого питання. Нехай собі Русини капризують ся, нехай кидають ся, кричать про рівноправність, шумлять про свої ніби то кривди! Ми будьмо розумніші від них, думаймо за них, дбаймо за них, не выпускаймо їх зі своєї опіки, не переставаймо робити їм добро, а певно . . .

Не докінчив. Двері від сальону отворили ся з лоскотом, і в них показав ся о. Нестор — блідий як стіна, тремтячи, ледво живий зі страху. Він порушував ротом, махав руками, видно, хотів кричати, хотів щось страшене виявити, та не міг видобути голосу з горла. Пані Олімпія, що ввесь час його неприсутности була неспокоїна, то виходила до сіней, то заглядала в вікно, то щось шептала з Адасем, котрий власне задиханий прибіг відкись із саду, тепер прожогом кинула ся до нього з піднятими руками, так немов би хотіла заткати йому рот, якщо б він хотів крикнути.

— Бійте ся Бога, отче! — мовила вона з дійсною трівогою: — вам що таке? Що стало ся? Сідайте, ось тут! Господи, ви зовсім як самі не свої! На́те, напийте ся води!

О. Нестор нетерпеливо замахав руками, та про те сів і напив ся води. Його трівога трохи немов охолола, й він не крикнув, а тільки промовив майже шепотом до пані Олімпії, котра сіла при нім так, що заслонила його від гостей, що таким робом зовсім не могли чути їх розмови. По пані Олімпії видно було, що й вона не менше зворушена і стрівожена від о. Нестора.

— Ах, пані! — стогнав о. Нестор. — Нещасте! . . . Я . . . десь . . . загубив . . .

— Що? Що ви загубили?

— Ключ! Ключ!

— Який ключ?

— Від мого помешкання.

— Ключ від вашого помешкання? Адже ж, ідучи сюди, ви замкнули помешкання і взяли ключ зі собою?

— То то й є! І мені так здавалося, і я сидів спокійний. Аж нараз перед хвилиною мацаю до кишені: нема ключа. Щось мене мов пальцем ткнуло. Я пішов до свого помешкання . . .

— Але ж отче! — перебила його пані Олімпія, що, вся смертельно бліда й холодна, слухала його шептального оповідання, — що ви видумуєте! А дивіть лишень, онде на софі ваш ключ лежить!

— Що? Мій ключ? — скрикнув о. Нестор. — Не може бути! Я ж перед виходом шукав його докладно!

Пані Олімпія, замість відповіді, витягла ключ із кутика софи, де він був захований під подушку, певно, випавши о. Несторові з кишені під час сидіння, й подала його переляканому о. Несторові. Той узяв його тремкою рукою й довго дивився на нього, немов не вірячи власним очам.

— Не може бути! Не може бути! — шептав він. — Я ж добре шукав, а, головне, я бачив . . .

Та пані Олімпія вже не дослухувалась, що він бачив. У салоні йшла метушня. Адає пригадав гостям, що пора забирати ся на фільварок, де їх ждуть із вечерею, і всі повставали й почали прощати ся з господинею дому.

— А я, Адає, дякую тобі за вечерю, — мовив др. Васоні. — Не час мені гаятись. Діла! Мушу прямо відси поспішати до Львова.

— Га, не смію задержувати пана меценаса, знаючи, що в пана час дорогий, — з делікатною резигнацією мовив Адає.

— А, може, ще дехто з панів схоче поїхати зо

мною? — обернув ся др. Васонґ із запитом до товариства.

Оба брати Чапські зголосили ся бути його товаришами.

— Отсе й чудово! — мовив др. Васонґ. — Сядемо всі на одного фякра.

— О, не маєте потреби тіснити ся! — скрикнув Адасть, котрий уперед уже надармо просив обох Чапських, щоб лишили ся на вечерю, і котрого вони дуже перепросили, вимовляючись тим, що вже нині ніччю може приїхати їх мати, й дуже їй було б прикро, як би їх не застала у Львові. — Можете панове взяти два фякри. А котрі панове лишають ся, з тих частина, може, схоче пішки полем проспацерувати ся¹⁾ відси до фільварку. Се близенько, тепер уже холодніє, вітрець подихає від ліса — чудово тепер у полі.

— О, ми всі йдемо! Всі йдемо! — закричали гості.

— А по вечері я відвезу всіх гостей своїм повозом до Львова, — додав Адасть.

На тім і стало. Всі гості попрощали ся й вийшли. Адасть поцілував маму в руку й шепнув їй до вуха пару уриваних слів, а потім прожогом побіг на подвірре, щоби провадити гостей через подвірре в сад, відки йшла стежка на луку, далі на полеву дорогу, через місток, а опісля піднімала ся доволі круто, звиваючись тонесенькою гадюкою поперек буйного пшеничного лану, поперек другого лану з картоплею до фільварку.

Др. Васонґ лишив ся в сальоні останній, крутив ся, немов забув або згубив щось, а очима пильнував паню Олімпію й навіть украдкой²⁾ давав їй якісь знаки.

— Панове Чапські, — сказав він до обох паничів,

¹⁾ пройти ся, прогулятись

²⁾ крадьки (поль.)

що ждали його у дверях сальону, — прошу йти й сідати, я зараз виходжу. Я ще маю словечко.

Паничі, не дослухуючи, пішли до ф'якрів, що стояли близько виїздової брами й, не відпрягаючи коней, пасли їх по травниках. А др. Васонґ, лишивши ся з панею Олімпією сам у сальоні, наблизив ся до неї й почав полушептом:

— Прощу вельможної пані, я хотів . . .

— Пст . . . перепрошую! — шепнула пані й озирнула ся, шукаючи когось очима.

Очевидно, вона шукала о. Нестора, але його не було в сальоні.

— Ах! — промовила вона якось нетерпляче, а потім, обертаючись до дра Васонґа, говорила до нього: — Ну, прошу пана меценаса, чим можу служити?

— Перепрошую . . . Може, то неделікатно з мого боку . . . але я маю поручення, виразне поручення з виділу шляхетського казина представити вельможній пані справу пана графа Адама. Хоча він і повнолітній, та все-таки . . . виділ, уважаючи на його ім'я, на його знамениту сім'ю, не хотів поступати з ним відразу безоглядно . . . Знають вельможна пані, яка се неприємна історія . . .

Меценас мняв ся на місці, та пані Олімпія слухала його досить нетерпляче, очевидно, думка її занята була чимсь зовсім иньшим.

— Не знаю, коханий меценасе, чи добре розумію вас, про що тут ходить? — сказала вона, усміхом маскуючи свою нетерплячість.

— Думаю, що пан Адам сказав пані графині про той гоноровий довг, про ті три тисячі гульденів, з котрими він залягає. Реченець умовленої сплати вже минув.

Після регуляміну, виділ повинен був уже вивісити його імя на чорній таблиці, але я, знаючи, як неприємно було б се пані графіні і ще декому, просив, а навіть формально поручив ся . . .

— Спасибі вам, пане меценасе, щире спасибі! — промовила пані, стискаючи руку дра Васонґа. — Знаю вашу щирість і доброту. А щодо того довгу, будьте зовсім спокійні. Думаю, що Адась завтра сплатить його.

— Завтра? — здивував ся др. Васонґ, котрий знав добре грошеві клопоти графіні й Адася, який ще нині по дорозі, не знаючи про його делікатну місію, жалував ся перед ним, що не має грошей на жнива.

— Так, завтра! — коротко й рішуче промовила графіня. — Adieu, коханий меценасе! Щасливої дороги!

«І відки се вони думають до-завтра роздобути таку суму грошей?» — міркував др. Васонґ, сідаючи на фякра. — «Бо щоб сей старий скупиндряга так для неї розщедрив ся, се трудно допустити. Ну, та побачимо, побачимо!»

Ще гості не зовсім зникли з виду, ще в саду чути було гомін відходячих, а при брамі ще лагодили ся до їзди фякри, коли пані Олімпія від дра Васонґа прямо полетіла до офіцини, де жив о. Нестор. Вона відразу, як тільки відвернула ся від останнього гостя, зробила ся немов зовсім не та. Щез її маєстатичний спокій, щезла свобода й веселість. Лице облила блідість, тонкі губи розхилили ся і тремтіли нервово, по всім тілі пробігала якась холодна дрож. Страшенна нетерплячка гнала її, смертельна тривога, щоб сподівана буря не захопила ще відходячих гостей, щоб ся гарна гостина не скінчила ся скандалом. Вона формально бігла до дверей офіцини. І мала щастє. Ще хвилинка, і було б за пізно. В сінях офіцини вона лицем до лиця

зустріла ся, мало що чолом об чоло не вдарила ся, з о. Нестором. Сей був зовсім мов безумний, пищав, кричав, ламав руки, стогнав із глибини душі.

— Боже мій! Отче Нестор! Що вам таке? Що стало ся? — скрикнула пані Олімпія, ніби не хотячи, а проте твердо й рішучо загороджучи йому вихід на подвір'є.

— Пропав я! Пропав! — стогнав о. Нестор: — обікрали мене!

— Та хто? Як? Коли? — вся тремтячи, допитувалася пані.

— Ах, пустіть мене! Нехай кричу гвалт! Нехай збігають ся люде! Се не може бути! Кілька хвиль тому . . . В білий день . . . Адже ж се нечуване . . .

О. Нестор задихав ся, уривав слова, упадав під ваготою страшної новини так, що ледво держав ся на ногах.

Пані Олімпія, хоч сама, видимо, перелякана й до глибини душі збентежена сею новиною, взяла його за руки й лагідно впровадила знов до його покою, посадила на канапі й сама сіла насупроти нього. Тільки тоді почала говорити — лагідно, зтиха, розумно і спокійно, немов уколисуючи до сну переполошену нічним привидом дитину.

— Бійте ся Бога, отче! Не робіть скандалу! В вашім власнім інтересі так ліпше буде. Розкажіть докладно, що стало ся? Поміркуємо разом, що робити. Не бійте ся! Се ж не може бути, щоб так середодня в моїм домі . . .

— А отже видно, що може бути! — перебив її о. Нестор. — І як се стало ся, я й досі не розумію. Ще сидючи отам у вас, у салоні, я пригадав собі, що лишив

вікно незамкнене. Приперте з середини та не заще-
лене. Щось мов пхнуло мене. Дай, думаю, піду та
защеплю. Стереженого Бог стереже. Підходжу до по-
мешкання — двері, оті сінешні, защеplenі з середини.
Господи, се що значить? Я глянув на вікно свого
передпокою — заперте і з середини заслонене фі-
ранкою. Я тямлю добре, що коли ми обоє виходили, то
фіранка була відслонена. Я так і обімлів на ногах.
Поспішаю що-духу у фіртку, та в сад, та довкола офі-
цини, щоб заглянути крізь отсе вікно, але зза вугла
чую стук у моїм покою, брязкіт замка. Я до вікна —
воно також заперте зі середини й заслонене моєю ре-
верендою. Що-духу вертаю назад, приходжу до дверей
— заперті. Трібую їх — незамкнені. Входжу в сіни, до
дверей свого покою — замкнені. Я до кишені, за клю-
чем — нема ключа. Тоді я мов одурілий пішов до са-
льону, а там ви дали мені ключ. Що про се думати,
га? Чудо якесь, чи пряме злодійство? І чие?

— Отче коханий! Не спішіть ся посуджувати ні-
кого! — говорила пані Олімпія, котра з дрожжю в тілі
слухала сього оповідання. — Я нічогоісінько не знаю,
крім того, що по вашім приході побачила ключ на софі.
Ну, але що ж далі?

— Діставши від вас ключ, я зараз поспішив сюди.
На перший погляд усе було в порядку, замки цілі, все
на своєму місці, тільки ось тут у шухляді грошей
нема.

— А ви певно тут їх лишили?

— Тільки-що перед приїздом гостей я перечислив
їх і списав на карточці паперу. Хотів сховати, та ви
прийшли, й я лишив їх отут.

— І багато їх було?

— Пя . . . п'ять . . .

— Пядесять ринських?

— Е, де там! — скрикнув о. Нестор. — Пя... пя...

Його уста немов не годні були вимовити суму.

— Пять сот?

— Ні, пять тисяч! Ось глядіть! Ось картка! Картку лишив, цінні папери лишив, тільки готівку взяв.

— То ніхто иньший не зробив, як тільки Цвях! — по короткій роздумі спокійно й рішуче промовила пані Олімпія.

— Цвях?

О. Нестор механічно повторив се ім'я, але рівночасно витріщився на паню своїми поблеклими очима.

— Певнісінько він! Гапка ще рано сказала мені, що він був тут ранісінько й нахвалявся перед нею, що з вами порухується.

— І чому ж мені па . . . пані сього не сказали?

— Я вас не хотіла страшити. Зрештою, я казала Гадині пильнувати за ним. Ну, та хто такого злодія впильнує? Певно, підглянув, що вікно в вашім покою не защеПЛене тай скористав із нагоди.

— Але як же він міг замкнути сінешні двері зі середини?

— Ну, отче! Се вже мусіла бути ілюзія. Двері були тільки защеПЛені, а вам здавалося, що вони замкнені зі середини: в перестрахи ви не могли їх відразу отворити, а потому, певно, й не трібували вже.

О. Нестор знову видивився на неї довгим, дитинячо-безпомічним та довірливим поглядом. Здавалось, що він готов повірити словам пані Олімпії.

— Але вікно? Коли Цвях вліз ним до середини, то по що б його замикав зі середини?

— Ну, але тепер, як ви ввійшли, воно було замкнене з середини, чи ні?

— Не знаю. Прошу поглянути.

Пані Олімпія підійшла до вікна. Воно справді було заслонене якоюсь старою реверендою й зацеплене зі середини, та пані Олімпія одним зручним рухом відімкнула його й отворила до половини.

— От і бачите! — сказала вона, — я так і знала! Воно тепер отворене. Все тут ясне. Злодій вліз вікном, замкнув його за собою й заслонив, щоб ніхто з-надвору не бачив, що він робить у середині, а, упоравшись, виліз ізнову тим вікном і, розумієть ся, не міг уже замкнути його за собою.

— Але що ж то брязкало замками і скрипіло ключами власне тоді, коли я стояв отут коло вікна?

— І се може бути ваш привид. Хиба що злодій мав би другий ключ. Та се трудно допустити. Ну, та в усякім разі слухайте моєї ради. Я вам раджу як рідна сестра. Будьте тихо! Не робіть крику. Я, тимчасом, дам знати до віта, до жандармів і ще сеї ночі, сього вечора вони зненацька зроблять ревізію у Цвяха. Будьте певні, що завтра ваші гроші віднайдуть ся.

— Ах! Ве . . . ве . . . вельможна пані! Які ви ласкаві! Які ви добрі! Нехай вам Бог за . . . заплатить за . . .

— Годі, годі! — скромно мовила пані Олімпія. — Тільки будьте спокійні! А йду й зараз усе зроблю, що треба. Пять тисяч, се сума! Се великі гроші. Вони не сміють пропасти. Ну, прощавайте, отче! Господи, як мені прикро, що вас у моім домі таке нещастє стрінуло!

І вона вийшла. Тут же при сінешних дверях їй зустрів ся Гади́на, котрий не то підслухував у сінях

їх розмову, не то щось там запрятував на подвіррю просто дверей. Побачивши його, панї Олімпія окинула його таким лютим поглядом, немов би він зарізав її найлюбійшу дитину, а потім, відхиляючи двері до покою о. Нестора й підносячи голос так, щоб і Гади́на міг чути, вона кликнула:

— А замикайте ся добре, пан-отче! Майте ся на бачности! Добраніч, добраніч!

ІХ.

Вечоріло. Рожевий блиск залив увесь захід неба. Довкола стояла тиша. В торецькім дворі по відході гостей було пусто, глухо, тихо, мов у гробі. Тінь від офіцини звільна заливала подвірре. Десь-колись у вершках лип перекликали ся ворони.

Пані Олімпія ходила по саду. Її душа була збентежена, й вона шукала найгустійших закутків, найтемнішого сутінку, щоб бути самою. Та неспокій доганяв її й там, не давав їй сидіти анї стояти на місці, гнав її далі. Садівник, сидючи у своїй солом'яній будці під розлогою яблунею й пихкаючи люльку, слідив її очима, як вона мов мара мигалась то тут, то там по гущавині, входила чогось між корчі малини, між молоді вишні, що своїми тонкими гілками били її по лиці та хапали за волосся, то знов, чогось немов пильно шукаючи, між вулії, що становили колись славну торецьку пасіку, а тепер стояли без бджіл, зазірала під острішки, засувала руку в затвори, водила очима довкола, немов не тямлячи, що робить і чого шукає, перехрестив ся, сплюнув і шепнув сам до себе:

— Знов снуєть ся як манія!

Він уже від якогось часу покмітив оте «снованне» в пані й почував перед нею якийсь страх, тим більше,

що пані кілька разів переходила попри нього, навіть оглядала його будку, та про те, здавалось, не замічала його зовсім, або вважала якоюсь неживою колодою й ніколи не говорила до нього ані слова. Садівникові дивне було й те, що звичайно тільки вечерами нападало паню таке сновання, а в день, поза садом, вона була зовсім спокійна, тямуча й говірлива.

«Щось то в тім мусить бути!» — міркував собі садівник, водячи очима за панею, що у своїй чорній сукні, мов чорна хмара, без шуму та хруськоту тут і там мелькала поміж деревами, то виринаючи, то пропадаючи в вечірньому сумерку. — «Чи вона чогось шукає, чи то слабість яка в неї? Та як би шукала, то вже б раз найшла, або би ще кому казала шукати. Ні, мабуть, се така планіта на неї заходить. Адже кажуть, що є такі люде . . . Як на нього така планіта зайде, то все покине, жінку й дітей забуде і йде у світ, сам не знає чого й куди. Але диво, що завсіді в тім саду така планіта нападає. Певно, якась недобра душа наслала на неї.»

Пані, тимчасом, вийшла з густого молоднику. Вже роса падала. Її прунелеві¹⁾ черевики, ті самі, що мала на собі при гостях, зовсім промокли. Долішній край сукні також був мокрий і бив її вогким та холодним по ногах, та вона мов і не тямилася й не чула сього. Раз-у-раз озираючись, нипаючи, надслухуючи, вона пішла у глиб саду, між старі дерева, туди, де сад, вихилюючись ік півночі, розкидав ся по плоскогорі, злегка наклоненій до сіножаті. В верхках дерев почали соловії виводити свої трелі. З дупла старої липи крикнула сова. Легенький вітрець похитав гилками, — се було

¹⁾ шовкові, сукняні

мов останнє зітхання дня на сконї. Панї Олімпія стрепетнула ся й зупинилась на хвилю.

Про що вона думала? Коли б хто був став перед нею в тій хвилині, завдав їй таке питання, вона певно була б видивилась на нього зчудуваними очима та не найшла б відповіді. Вона ні про що не думала, і, хоч її мозок працював, її нерви не могли заспокоїтись. Мов у годиннику, в котрім поспуєть ся котвиця¹⁾, пружина без перешкоди починає розвивати ся, в середині йде шум, молотки починають прискорено бити, дзвоники дзвонять, колісця крутять ся, ваги з шумом посувають ся вниз, доки енергія механізму не вичерпаєть ся — от так було і в її душі у хвилях отих вечірніх, самотних прогульок по саду. Котвиця її волі, сильна й цїпка за-дня, нараз робила ся мов глиняна, тратила свою силу, пропадала зовсім, і в голові невдержно починали шуміти та пересувати ся без ладу, без звязку тисячні вражіння, думки, гарячкові образи уяви, привиди, виплоджені всіми гарячими та несповненими бажаннями, ошуканими надіями її життя. Вони плили бурливою, пестрою течією, нічого по собі не лишаючи, крім болю голови і прискореного биття серця. Надаремно думка силкувала ся ловити на лету сей або той образ, придивити ся йому, прослідити його звязок з иньшими. Нові хвилі того потока, що напливали, швидко поривали зі собою, затоплювали той один образ, на його місце насували десятки нових — сумних, веселих, ненависних, байдужних, заповнювали ними весь кругозір, затіснявали всю атмосферу на те тільки, щоб у найблизчій хвилі знову змінити все, затемнити старі, і наперед висунути нові картини.

¹⁾ якір

Була се дійсно якась слабість. Пані Олімпія зразу не звертала на неї уваги, тим більше, що симптоми її зразу були майже незначні. Але тепер напади сеї слабости з кожним разом дужчали, довшали. Вони заповідали ся завсіди якоюсь таємною трівогою; у груди починало неставати повітря, віддих робив ся частійший. Тоді пані ні за що не могла видержати в покою, не могла всидіти, ані встоятись на одному місці. Звичайно йшла в сад, і хоча сумерк та холод саду не спокоював її, то все-таки тут вона якось найлекше, незаметно для нікого могла перебути напад своєї нервової немочі, ходячи, «снуючись», як мовляв садівник, нераз годину або і дві поміж деревами.

Ось вона на хвилину зупинила ся на полянці. Знає, що довше хвилини не постоїть, що зараз мусить іти далі. Зирнула вверху; крізь густу сітку конарів¹⁾ і гіляк дерев видно шматок яркорожевого неба. Де-де прозирають зорі. Довга, рівна, тонка хмарка, мов гладко вичесане пасмо мягкого прядива, зависла якраз над її головою. Зирнула вниз: довкола понурою стїною стоять сумерки попід розлогими деревами, літають світляки мов золоті искорки. Та ні! Отут, у найтемнішому місці розяснюєть ся. Якесь бліде-бліде світло розливаєть ся. Се не світло, а висока жіноча постать, уся в білому, з розпущеним на плечах чорним волоссєм, з замкненими очима, йде звільна, мірно, з простягнутою наперед правою рукою. В лівій руці держить свічку — ні, світлячка, що мигоче тихим, зеленкуватим світлом. Мертва тиша довкола. Чути мірне, голосне, сонне сапанне постаті. А! Се Моджеєвська²⁾ в ролі леді Макбет! Ось вона присідає, збирає росу з трави, миє руки . . .

¹⁾ грубі гіляки

²⁾ відома свого часу польська драматична артистка

— Ще одна пляма! Ще ота одна пляма!

Пані Олімпія виразно, виразнісінько чує її сонний шепіт. Отут десь близько, над вухом, а, може, навіть у нутрі власного вуха. Вона не боїть ся, не дивується ся, знає, що се Моджеєвська, котру вона бачила в тій ролі недавно на львівській сцені, — а що вона робить у торецькім саду, відки вона тут узяла ся, про се нема часу думати.

— Спати! Спати! Спати! — шепче висока постать, розпливаючись у небутті, та в тій же хвилі пані Олімпія, поступивши пару кроків, бачить перед собою спальню, вбоге ліжко, мізерне стареньке покривало, зпід котрого виглядає сива, стареча голова з розхиленими синюватими губами, навислим над верхньою безвусою губою носом і глибоко запалими очима. Се отець Нестор, — пані Олімпія знає се; їй анї раз не страшно; анї не дивно. Вона йде далі — образ щезає.

— Жаль мені його! Такий був у сні похожий на мого батька!

Хто се сказав? Де се сказано? Не час думати. Млин над річкою. Величезне колесо обертаєть ся звільна без туркоту; вода паде, бризкає та розскакуєть ся міліонами перел, але без найменшого шуму. Внизу під греблею широкий ставок — тихий, ясний, глибокий-глибокий. Дно видно, місяць і зорі видно в воді, та поміж зорі лазять чорні раки, по місяцю бе хвостом велика, лінива риба. А над тою глибиною, на дошці, вбитій одним кінцем у греблю, сидить і гойдаєть ся якась людина — жінка — дівчина — русалка? Не час думати. Гойдаєть ся — ломить руки — рве коси на собі, знайоме якесь лице, та хто се? От — от пізнає, от — от, ще лиш раз глянути! Та ні, образ розпливаїть ся, блідне, щезає . . .

Ось чути шум кроків. Липовою алеєю йде звільна якась темна, жіноча постать. Нараз зупинила ся, стрепенула ся, хрестить ся й починає непевним та доволі різьким голосом співати:

*Gwiazdo morza, któraś Pana
Mlekiem swoim karmiła,
Tyś śmierci szczep, który szczepił
Adam w raju, skruszyła!¹⁾*

Пані Олімпія стоїть недалеко неї, схована в пітьмі, затаївши в собі дух. Се Гапка — чи дійсна, чи привид? Не час думати. Постать шугнула і щезла в напрямі к дворові. Певно, з села вернула, була у Цвяха, в Гердера, в Маланки. І вже уява рисує пані Олімпії нові картини: Цвяха й його жінки, що плаче з дітьми без хліба, і його молодости, коли він був отут у дворі, ніби слуга, ніби вихованець, панський козачок, поки страшна катастрофа нараз не змінила всього. Ось перед панею стає виразно старий панський двір, обширна панська спальня, багате ліжко, а на нім у пишних подушках живий труп, безпомічний як дитина, а злобний як чорт — її покійний чоловік, граф Торський. А при ліжку на стільчику отсей самий Цвях — та не отсей, а молодий, жвавий хлопець із хитрими, злодійкуватими очима, в панській ліберії, подає панові якесь лікарство. Вона бачить і себе саму — отут у противнім куті, за котарою, на ліжку, чує своє сонне сапаннє, та чує, що не спить, що пильно ловить вухом кожний шелест, кожний шепіт у кімнаті, що душею бачить кожний рух Цвяха, кожний жест, кожду найменшу зміну в лиці свого чоловіка.

¹⁾ Зоре моря, ти, що годувала Господа своїм молоком, ти знищила дерево смерти, яке зацепив у раї Адам.

— Здасть ся, вона спить уже! — шепче граф.

— Спить, — повторяє шепотом Цвях.

— Ну, говори, що бачив?

— Цілувались.

— Хто починав?

— Вона.

— Що говорили?

— Змовляли ся.

— На кого?

— На вас. Вона його натуркує. «Як засне» — каже,
— «ти прийди до мене, обое візьмемо по подушці, наложимо на нього, за пару хвиль буде готов».

— Та так і казала: буде готов?

— Тими самими словами! — з безстидною відвагою
бреше Цвях.

— Ну, що далі?

— Він не хотів: «по що мені?» Вона почала плакати:
«Ти мене не любиш! Він моє життя затроїв.»

— Затроїв, казала?

— Так. А він каже: «Прости йому! Нехай має з
Богом рахунок. Зроби се задля нашого сина!»

— Задля нашого, казав?

— Так! Задля нашого сина.

— А що ж далі?

— Вона знов про подушки. «Не бій ся нічого! Ніхто
не буде знати! Скажемо, що удар був, шлях трафив¹⁾.»

— Хитро! — шепче граф.

¹⁾ апоплексія (нім.), грець — вживається скрізь між народом
у Галичині

— Він ні-за-що не хотів. «Видасть ся» — каже. «І так йому не довго вже жити. Лікар казав.»

— Лікар казав?

— Еге, каже: «Лікар казав. Я вмисно лікаря розпитував. Казав, що леда¹⁾ сильнійше зворушення і може бути по нїм.»

— Он як! — шепче ледви чутно граф і кидаєть ся на ліжку. Потім тихо. Цвях ще щось шепче, потім нахиляєть ся над ним і промовляє в-пів-голоса:

— От тобі на! Справді, готовий! Я й не думав, щоби так швидко!

Її серце ще тепер, по стілько роках, стискає смертельна тривога при тих словах. Вона все чула, не спала; відразу зрозуміла, що тут стало ся щось страшенне. Тривога відняла їй усю силу, всю застанову. Вона не знає, що робити: чи вставати, кинутись до чоловіка, кликати на поміч, чи лежати і ждати ранку? Ждати? Спати — ні, лежати без сну всю ніч отут при трупі! Ні, се страшенно, вона сього не видержить! А зриватись, кричати — значить, зрадитись, що вона чула оту розмову, зрадитись перед Цвяхом! Та що се? Цвях щось пораєть ся коло вмерлого, бряжчить ключами, відмикає касу! Тривога камяною горою налягає на її груди! Вона силуєть ся встати, крикнути, вхопити за руки злодія, але не може ворухнути ся. Та ось Цвях замкнув касу, поклав ключі мертвому під подушку й на пальцях виїшов із покою. Щастє, що світла не погасив. Але що се? Світло змагаєть ся. Дим душить. Тріщить, гуде полум'я. Боже! Пані зриваєть ся — ліжка її мужа все в вогні. Серед диму й полум'я, мов у пекельному гнізді, на

¹⁾ як тільки, що лиш (пол. *lada*)

пекельній постелі лежить його труп — спокійний, злобно всміхнутий, з устами трохи розтуленими, немов би тільки що сказав: — Он як!

Крик, галас, гармідер: Тупіт кроків, брязк вікон, зойк дзвонів, біганина, безпорадність. А вогонь бухає та бухає! Вікнами і дверима виринаєть ся з кімнати, до сіней, на горище, на дах! Пекельне гніздо розрослоь, розширилось і вже не тріщить, не гуде, а реве, виє, під небо искрами сипле, вогняними язиками нічну пітьму лиже. Крик довкола, все село збігло ся, рятують, гомонять, заваджають. А серед усього того гомону, диму, реву, пекла, там, у самій середині, на його дні, в головнім гнізді пожару їй раз-у-раз увижаєть ся отой труп, неткнутий полум'ям, спокійний, з розхиленими та злобно перекривленими устами. Він неживий — вона чує се, та про те його очі отворені, горять ярким, пекельним блиском, горять безсмертною, ненаситною злобою і вперті в неї, повертають ся за нею. Куди вона рушить ся, куди повернеть ся, все і всюди вона бачить їх перед собою, чує на собі їх пекучий блиск, чує у глибині душі їх сверливий позирк. Тими очима труп не перестає говорити до неї, гризти її, мучити її.

— Еге, так ось ви як, пані графіне! Задушити мене збирались! Подушками, як Петра III.! Се ви від Катерини II. навчились, а? Забажали увільнити ся від мене? О, ні! Хотіли від живого увільнити ся, так ось вам за се! Маєте трупа, маєте мерця, від котрого ніколи не увільните ся! Котрого не скинете з себе, не відірвете від себе, не задушите, не отроїте, бо він у вас, у нутрі вашім, у душі вашій! Бажаю вам приємної забави з вашим товаришем і синком! Хе, хе, хе! Моя приємність буде — все і всюди дивити ся на вас отими очима, котрі вас так чарують, графіне — правда? Котрі

мають на вас невеличкий магічний вплив — хе, хе? Котрі трошки загострюють ваш апетит, розгрівають вашу кров — чи як ви кажете, вельможна пані графине, а?

Чи се в тій хвилі хто говорив? Чи з п'їтьми визи-рають іще й досі на неї оті страшенні очі, що давно-давно, довгі літа доводили її мало що не до божев'їлля? Пані Олімпія тільки тепер почула страшний холод у всім тілі, почула приплив смертельної тривоги в серці й, затуливши лице руками, зверещала як перелякана дитина, а потім, мов безумна, кинула ся тікати. Сама не знаючи, як і куди, вона по кількох скоках вирвала ся з темряви саду, вдарила ся о штахети, а потім, допавшись до хвіртки, відчинила її й вискочила на чисте поле, вся тремтячи й важко дишучи, таксамо як тоді, коли ніччю, на-пів зомліла, вирвала ся з пожару, що під собою похоронив трупа її чоловіка.

— Боже, се мама! — почула вона голос тут же обік себе. — А мамі що таке? Чого мама так скричала? Чи що страшне стало ся?

Вона стояла німа, без тями, важко дишучи, без-владна, немов розбита. Тільки по хвилині озирнула ся.

Перед нею стояв Адає, зачудуваними очима вди-вляючись у матір. А коли побачив, що вона пізнала його, підійшов до неї і взяв її за руку.

— Мама зовсім перестудила ся! У мами лихоманка! — промовив він із тінню докору в голосі.

— Нічого, синку, нічого! — шепнула пані Олімпія, тулячись до нього. — А в тебе що? Чому пішки при-ходиш? Ти задиханий? Ти біг сюди?

— Се пусте. Ходімо до покою, я все мамі скажу!

І звільна, тихо-тихо крадучись садом, обоє ввійшли в липову алею й по хвилині щезли в її пільмі.

А над ними високо догоряла на небі вечірня зоря. З річки доносив ся рехкіт жаб. Попід деревами шнирjali без шуму чорні лилики¹⁾, а соловії, заховані десь у темноті, виводили невтомно свої трелі.

¹⁾ кажани

Х.

Гадина добру годину лежав у стодолі на соломі. Хотів заснути, та не міг. Ждав на Параску, та вона не приходила. Почав було клясти її, та й перестав, бо чув, що йому не дуже й бажало ся тепер її бачити. Щось мов мулило його в нутрі, якась порожнеча, котрої не знав чим заповнити. Вийти б у село, до коршми, побалакати з парубками, пожартувати з дівками — та ні! Сама думка про товариство була йому тепер бридка та нелюба. Щось немов привязало його сьогодні до отсього подвір'я, він чогось ждав, чогось надіяв ся, хоч сам не знав чого. Та про те не міг відійти відси. Лежачи у стодолі на соломі, він крізь шпару¹⁾ у стіні глядів на подвір'я, на супротивлежну офіцину з кухнею, гостинним покоем і помешканнем о. Нестора. Думки його мов ворони довкола вершка дуплавої липи кружили та шибались ненастанно довкола того помешкання. Двірське ліниве життя дало йому закоштувати приємностей, яких не дає життя простого селянина, розпалило в ній бажання багатства, але не дало ані вміння здобувати добро чесною працею, ані не виробило в ньому настільки моральної сили, щоб він міг спротивити ся спокусам. Легким способом прийти до маєтку, покористувати ся чужим, загарбати те, коло чого сам не

¹⁾ щілину (поль.)

трудив ся, — отсе був його ідеал. Старий, слабосилий о. Нестор, власник величезного, як він собі міркував, маєтку, з котрого сам не вмів і не хотів користати, се була така натуральна, така навіть легальна, на його думку, жертва для його апетиту, що не обскубити її, дати собі вирвати з рук комусь другому — було б глупотою, гріхом.

Та про те Гади́на був не дуже сміливої вдачі. Природа й виховання зробили його швидче дрібним, кишенивим злодієм, ніж розбишакою широкої руки. Урвати потаємно, підстерегти, закрасти ся, потягти —, на се він був майстер, але вище поза такі дрібно-зłodійські штуки його фантазія не всмілювалась вибігати. Йому вдалось кілька разів підстерегти о. Нестора, як він ховав по кілька або й кількадесять гульденів денебудь у дупло дерева, між вулії або у шпару під стріхою, і потягти ті гроші. Розумієть ся, се не вдовoliло його, а тільки загостило його апетит, розширило бажання, і тепер він від кількох день тішив себе фантастичною надією, що йому вдасть ся підглянути таку хвилину, коли о. Нестор вийде зі свого покою й забуде ключ у дверях.

Вбігти хоч на хвилину до того заклЯтого покою при такій нагоді — здавало ся йому верхом щастя. О. Нестор так пильно замикав ся, так дуже вистерігав ся впускати когонебудь із прислуги до свого покою, що Гади́на про те тільки й думав, як би то він, діставши ся там, обома руками загібав гроші, котрі, бачилось йому, мусять там лежати зовсім наверху на столі, в шухлядах, трохи що не по підлозі. Двірська цивілізація встигла до-тла здеморалізувати його серце, але зовсім не побільшила, не розширила його інтелігенції.

Вже вечір. У стодолі зовсім темно, та й повітре за-

лите тінню дерев, слабо тільки освітлене догаряючим блиском вечірнього неба. Тихо довкола. Гадині зовсім ніяково зробило ся лежати самому у stodолі. Навіть боязько ялось. Він поспішно вийшов на подвірре. Щось тягло його нишпорити довкола помешкання о. Нестора, котре знадвору виглядало як цілковита пустка. Ані звука, ані голосу, ані сліду живої людини, тільки замкнені двері, позапирані й фіранками позаслонювані вікна манять до себе як загадка, як нерозкрита тайна. Ступаючи на пальцях, хоч довкола було зовсім пусто, Гади́на підійшов до хвіртки, що вела до саду й помаленьку відчинив її, дуже стараючись, щоб ані клямка не брязнула, ані дверці не скрипнули на старих, заржавілих завісах.

Та, входячи в сад, він майже лобом стукнув ся з садівником, що вмів також так нечутно шниряти й так як коли б дожидавав його за хвірткою.

— Ай! — скрикнув Гади́на, переляканий несподіваною появою садівника, та зараз отямив ся, пізнавши його. — То ви, садівнику?

— Та я.

— Що, може, є хто в саді?

— Ні, я так. Та от шукаю молотка. Ти не бачив його?

— Якого молотка?

— Та мого. Я тут мав свій молоток — треба то лату прибити, то що. Ще нині в полудне я мав його, лежав отут на вулію. А тепер я похопив ся, за ним — нема.

— Я не бачив. Та ви тут увесь день, то ви повинні би швидше бачити, хто тут був такий, що би міг його взяти.

— Та хто тут був? Я нікого не бачив. Недавно ось пані була. Ну, та чень би пані на мій молоток не ла-

комила ся. А, втім . . . Здасть ся, що як вона ось туди ходила, то його вже не було. Мусить¹⁾ так, що не було! Бо я сидів у буді й дивив ся сюди. Як би був тут молоток лежав, то я був би його побачив.

— Тут сьогодні Цвях вештав ся рано — ви його бачили?

— Ні, не бачив. Але рано я ще мав молоток.

— Е, хто знає, може, він і пізнійше був?

— Хиба б тоді, як я був на обіді.

— А ви гадаєте, що не міг бути? Та же він мече собою всюди, як дідько. Де його не посієш, там він уродить ся.

— Ну, та на що б йому молотка?

— О, не знаєте злодія? Занесе до коршми: бодай келішок²⁾ горілки — йому й то добро.

— А мені шкода! Господь би його побив! А, втім — по що я клену? Може, то й не він?

І садівник, побожний чоловік, перехрестив ся й, бубонячи молитву, потяг до своєї буди, лишаючи Гадину самого. Сей також уже й не думав про садівника. Його очі й думки обернули ся знов до помешкання о. Нестора. Йому забажало ся дуже обійти тихесенько поза вуглом і заглянути в те вікно, що виходило в сад не з передпокою, але з самого покою о. Нестора. Він уже знитив ся³⁾, скулив ся, щоб повзти поміж корчі малинику, що в тому місці притикали до стіни будинку, коли почув за собою різкий знайомий голос:

— А ти, злодію вогняний, куди нагострив ся лізти, га? Хочеш бідного садівника скривдити? А, щоб тобі руки покривило! Щоб тобі язик колом у роті став, як

¹⁾ здасть ся

²⁾ чарочку (поль.)

³⁾ знитив ся (скулив ся)

тільки тих крадених вишень покоштуєш! Мало ти ще їх накрив ся? Не досить тобі? А щоб тебе раз розперло та розсадило!

Гадина випростував ся й надармо, махаючи руками, силкував ся втихомирити Гапку. Далі мало-що не крикнув, щоб перервати невдержні потоки її красномовства:

— Та вітряче теркітливий! Стій! Чого розтеркотала ся? Чи то я сова, чи кіт, щоб я вночі на вишні йшов? От іще одуріла жінка! Я власне балакав з садівником, то він просив мене, щоб я сею стороною обійшов сад, чи не закрив ся та не сховав ся де тут який непотрібний пташок.

— Ой, брешеш, Гадино, брешеш! Так брешеш, аж тобі зпід носа курить ся, — мовила Гапка, та вже ласкавійшим голосом.

— Не віриш, то йди сама запитай садівника! — сміло мовив Гадина.

— Та хіба це моє діло! — обурилась Гапка. — Хоче садівник із тобою змову мати, то як собі хоче. Хоче псом доробити ся, а вовком овець допильнувати ся — його воля. Не моє просо, не мої воробці, не буду виганяти! Ну, йди, йди на зломану голову, куди єси намірив ся! Вже я маю в Бозі надію, що тої гиляки, на котрій маєш повиснути, ніяким світом не минеш! Сам на неї наскочиш! Самохіть голову в зашморг устроиш!

Тим братолюбним пророцтвом Гапка попрощала Гадину й пішла через хвіртку на подвірре.

— Дай Боже й тобі! Дай Боже й тобі те саме, що другим зичиш!¹⁾ — крикнув їй у слід Гадина, пасучи очима крізь шпару в паркані, куди вона піде.

¹⁾ бажаєш (поль. *życzyć*)

Гапка направилаь було до кухні, але, бачучи, що там темно й нема нікого, потюпала далі, до покоїв пані Олімпії. Гадина знав, що, не заставши пані в покою, Гапка сяде на порозі й буде ждати на неї; від садівника чув, що пані перед хвилию була в саду; значить, певно, через сад вийшла в поле, на сїножать, де вона любить пераз проходжувати ся до пізньої ночі. Значить — пора добра. Тепер чень ніхто не перешкодить. А Гадині страх хотіло ся коли не підглянути, то, бодай, підслухати, що дієть ся тепер у покою о. Нестора. Чи спить він, чи ще ходить по покою, чи сидить та гроші рахує? І він, скуливши ся у-двоє, поповз корчами та високою травою до рога офіцини, потім попід стїну до другого рога, обійшов його й тихесенько-тихесенько, мов кицька по бантині, поповз до вікна.

Вікно було заперте й заслонене, та все-таки крізь заслону видно було, що в покою світить ся. Значить, о. Нестор ще не спав. Цікавість Гадини загостила ся в-двоє. Що то він робить? Він устав, нахилив ся до стїни, приляг вухом до рями вікна і слухав. Довгу хвилию не чути було нічогоїсїнько. Здавалось, що в покою нема живої душі. Та от почув ся шелест перевертаних карток, далі стук чогось о стіл, немов у кого випала з рук оправлена книжка. Зітханне, приглушене воркотанне. Знов шелест. Гуркіт відесуваного крісла — і нараз, мов грім, що раптом перериває нічну тишу, почуло ся сильне стукання до дверей передпокою. О. Нестор аж скрикнув:

— Ой, Господи! А се що таке?

Стукання повторило ся, ще сильнійше. Потім почув ся голос:

— Прошу єгомостя! Прошу єгомостя!

О. Нестор встав і зробив кілька кроків. По стуку

чобіт Гади́на пізнав, що він був іще обу́тий, значить, ще не роздя́гав ся.

— Хто . . . хто там? — видимо з трудом ви́добраючи з груди́ голос, за́питува́в о. Не́стор.

— Та я, Де́менюк. Про́шу отвори́ти. Я тільки на хви́лину.

О. Не́стор пішо́в одчи́няти двері́. В передпо́кою було́, мабу́ть, те́мно, бо за хви́лю о. Не́стор ура́з із Де́меню́ком верну́в ся до по́кою.

— Що́ там у тебе́, Гна́те? Ти чо́гось пере́страшений!

— Бо́юсь, є́гомо́сть, чи́ яке неща́сте не ста́ло ся.

— А́бо що́ таке?

— Ма́ланки де́сь не́ма.

— Я́к то не́ма?

— Ві́д полу́дня, я́к з ва́ми говори́ла, а по́тім ви́йшла з до́му, та́к і про́пала.

— Ну, Гна́те, що́ ти говори́ш? Де́ могла́ пропа́сти? Пе́вно, де́сь у се́лі, в я́кої посе́стри.

— Не́ма, є́гомо́сть. Я оббі́гав ма́ло не́ пі́в се́ла, Ма́ксим та́кож бі́гає ці́лий ве́чір — ні́хто її́ в се́лі не́ бачи́в.

— Ну, то́, мо́же, до́ мі́ста пі́шла — а́дже во́на ча́сом у не́ді́лю хо́дить до́ мі́ста!

— Та́к, але́ за́всі́ди ка́же: та́м і та́м і́ду, то́ді й то́ді при́йду. А́ нині́, ні́кому ні́чого не́ сказа́вши, зі́брала́ ся та́й пі́шла.

— Я́к зі́брала́ ся?

— Та́ вла́стиво́ й не́ зби́рала́ ся. В чи́м у ха́ті бу́ла, в ти́м і пі́шла. Ко́вали́ха ка́же, що́ з ха́ти ви́йшла в го́род, а з го́рода че́рез пере́лаз на сте́жку. Та́м ві́д ни́х дві́ сте́жки є́: одна́ за́гумі́нками в се́ло, а дру́га в по́ле. От́же не́ зна́ти, ко́трою во́на пі́шла. Ти́лько в се́лі ні́хто її́ не́ бачи́в.

— Га, то, може, де в полі ходить.

— Та що ж би вона в полі робила цілий день? Чому б досі не вертала? Тай ще одно, єгомость! Нині неділя, всюди по полі люде снують ся, хтось би таки був її видів.

— Ну, ну, Гнате, нема тут іще чого так дуже боятися. Адже не між вовки пішла! Може, де в лісі на ягодах засиділа ся. Ще ж не пізня година. Хто знає, може, вона вже в тій хвилі дома є.

— Господь би з єгомостя говорив! — трохи успокоєний, мовив Деменюк, — та я про те боюсь! Одного боюсь.

— Чого, Гнате?

— Щоб вона на фільварок не зайшла.

— На фільварок? Що ж би то було таке страшне?

— Ой, єгомость! Боюсь я того панича! Воліла б моя дитина нині вмерти — хоч вона одна в мене, й ви знаєте, як її люблю, — ніж би мав отой панич над нею насміятися ся!

— Ну, що ви, Гнате! Бог з вами! Адже Маланка не дитина!

— Ой, дитина, єгомость! Добра серцем, не знає людської злости, одурити її нетяжко. Але не дай Господи чи то паничеви, чи комунебудь зробити їй кривду!

Голос Деменюка був здержаний, але Гади́на почув, як йому від тих слів мороз пробіг поза плечі. З уст Деменюка він таких слів ніколи ще не чув.

— Ну, бійте ся Бога, Гнате! Що се ви? Чи подоба вам таке говорити? Не бійте ся, Бог ласкав! Вашій Маланці нічого не станеть ся!

— Дай то Боже! Але моє серце щось мов кліщами стискає. Біжу зараз до коваля, а коли її ще нема, то біжу на фільварок.

— На фільварок? — здивував ся о. Нестор. — А я б думав, що вам нема чого там бігти.

— Як то нема чого? Адже ж коли її досі нема дома, то вона певно там.

— Зовсім не певно, Гнате! А ліпше ви лишіть ся ось тут, переночуйте сю ніч зо мною!

— З єгомостем? — здивував ся Деменюк.

— Знаєте, Гнате, — мовив о. Нестор трохи тихійше, — я таки надумав ся зараз завтра вибрати ся зовсім відси.

— До Гердера?

— Хоч би й до Гердера. Ні за що тут довше не лишу ся. Знаєте — тут голос його ще більше понизив ся так, що Гади́на ледви міг його дочути, — сьогодні мене знов обікрали.

— Обікрали! — скрикнув Деменюк і вдарив ся об поли руками.

— Тихо, Гнате! Силою витягла мене пані до себе, до гостей, і поки я там сидів, тут якийсь злодій у мене порядкував.

— І багато вам забрав?

— Паперів не рушав, тільки готових грошей, що міг найти наборзі, то забрав. Зо пять тисяч заха́рапчив.

— Пять тисяч! Господи! — знов не вдержав ся і скрикнув Деменюк.

— Майже всю готівку, яку я мав, — якось слізливо-жалібно промовив о. Нестор.

— Але як же дістав ся сюди? — питав Деменюк. — Ви, певно, лишили двері незамкнені?

— Ні, Гнате! Двері я замкнув. Ключ був при мені.

— Значить, злодій замок розбив?

— Ні, коли я прийшов, двері були замкнені. Я мацнув до кишені — ключа при мені нема. Я вернув ся до

покою, а ключ із моєї кишені випав був і лежав на софі, засунений у кут. Тоді я відімкнув pokій і побачив, що грошей нема.

— То, може, вікном уліз?

— І пані се каже. Та подумай лише, Гнате: котрим? Отсим від саду не вліз, бо закратоване.

— Е, такі то й крати! Невеличкий хлопець, отакий як Гадина, може влізти ся.

— А ще до того мені здається, що було защеПЛене зі середини. Правда, пані потому казала, що воно відщеплене, але мені здається, що вона сама його відщепила. А тамтим вікном від подвір'я також не вліз.

— А що ж каже пані?

— Вона від першої хвилі на Цвяха звернула.

— На Цвяха?

— Так. Каже, що то ніхто другий не зробив, тільки Цвях.

— А коли то так могло стати ся?

— Десь між шестою й семою годиною.

— Ну, єгомость, як так, то я можу, запевнити вас, що Цвях сего не зробив.

— Запевнити? А ви відки се знаєте?

— Від самого віта. Цвях нині по полудні ввесь час був у коршмі, впив ся, як штік¹⁾, розпочав бійку так, що віт казав його заперти до гарешту на цілу добу. Він, певно, й досі там сидить Ні, Цвях сего певно не зробив.

О. Нестор довгу хвилю мовчав, мабуть, силкуючись розпутати оту скрутну загадку, що темною хмарою виринала перед ним. Потім зітхнув важко, мабуть, почувачи свою безсильність, і промовив:

¹⁾ німецьке слово „Stock“ (пень) зукраїнщене, ще й із «іканням»

— Та вже хто там зробив, то зробив, а я бою ся . . .

— О, тепер єгомость можуть бути безпечні! — сказав Деменюк. — Той, що се зробив, нешвидко поважить ся другий раз до вас заглянути.

— Так ви думаєте?

— Сего я певний. Замкніть ся добре й не бійте ся нічого. Я ще на хвилину побіжу до Гердера, звідаю, чи є Маланка. Коли є, то верну ся зараз до вас.

— Добре, Гнате, добре! Вертай ся, бо мені самому чогось так моторошно, так страшно . . .

— Ні, ні, будьте безпечні! — поспішно казав Деменюк і вийшов із покою.

О. Нестор потюпав за ним. Гади́на чув, як він двічі оберну́в ключ у замку й опісля верну́в ся назад до свого покою. Ще хвилину стояв Гади́на під вікном і слухав, як о. Нестор, ще раз важко зітхнувши, почав роздягати ся. У Гади́ни щось стисло за серце після тої підслуханої розмови. Щось немов важке розчаровання і про́чутте біди заворушилось у його душі. О. Нестора обікрали! Хтось зручнійший від нього поспішив ся, захарапчив усю готівку! Таки «захарапчив»! Пять тисяч! Яка страшенна сума! І що найгірше, для нього нічого вже не лишило ся! Завтра о. Нестор іде геть зо двора, значить, на будуще також нема надії! От тобі й на! От тобі ті блискучі вигляди, котрими він хвалив ся перед Параскою! Та се ще не все лихо. Отой проклятий Деменюк так собі, з доброго дива, кинув уже підозрінне на нього. А ну ж не найдуть правдивого злодія, — готові, справді, його чепити ся! В Гади́ни не на жарти мурашки забігали поза плечима. Хоч невинний у нинішній крадіжі, він усе-таки чув ся настільки винним супроти о. Нестора, що — чув се добре — як запитають, то не буде могти спокійно говорити. Вид жандарма від-

малку наповняв його несказаною трівогою, а що ж тоді, коли такий жандарм підійде до нього, з блискучим піррем на чакові¹⁾, з карабіном і багнетом; коли почне накладати йому кайдани так тісно, щоб аж кров зпоза нігтів виступила. Гадина був дуже чуткий на біль, страшенно бояв ся бійки і знав наперед, що під самою загрозою бійки вискаже все, що знає й чого не знає.

Серед таких важких та невеселих дум він виліз ізнов із корчів у сад, добрав ся напомуцьки до хвіртки й вийшов на подвір'є. Та тут ізнов він майже лобом стукнув ся о щось м'яке й трохи не скрикнув із переляку, коли те м'яке порушилось і обернуло ся до нього лицем. Була се пані Олімпія, котра, очевидно, стояла притулена до паркана плечима до хвіртки.

— Хто тут? — запитала пані голосно, та з притиском.

— Я, — ледво вишептав Гадина.

— Що за я?

— Гадина.

— Чого волочиш ся? Чому спати не йдеш? — грізно, але знов таки не надто голосно говорила пані.
— Не бій ся, завтра до роботи годі тебе добудити ся!

— Та йду вже, йду, — буркнув Гадина й направив ся до кухні.

— А памятай собі, — мовила в слід йому пані, — завтра рано, скоро встанеш, викоси мені всі оті бур'яни тут перед вікном і довкола малинника! Кілько разів маю тобі се говорити?

Гадина мав охоту сказати їй, що вона ще ніколи досі не казала йому сього, але змовчав. Розказ пані у звязку з тими словами, які чув під вікном від о. Нестора, по-

¹⁾ [парадний] картуз, фуражка

разив його в саме серце. Що се нараз прийшло пані до голови? По що власне завтра викошувати той бурян? Коли задля малин, то, косивши бурян, тепер нічого малинам не допоможеш, бо вони вже майже відійшли, а надто під вікном о. Нестора малин зовсім нема. Гадина довго перевертав ся на своїм тапчані в кухоннім присінку й не міг заснути. Він прислухував ся пильно до нічних шелестів, та, крім щебету соловіїв, крику сови та різького, перериваного й незрозумілого балакання крізь сон Гапки, що спала в кухні під вікном, не міг нічого розібрати. Параска спала в пані.

У присінку було гаряче, мов у парні. Гадина не міг заснути, перевертав ся з боку на бік. Він не думав ні про що, не прислухував ся вже, дрімав, а про те від-часу-до-часу перевертав ся на своїй твердій постелі. Вражінне внішнього світа ще доходили до нього, але пів-сонний дух не міг уже прив'язувати їх до певного місця, держати в ладі. Гряниця між сном і дійсною правдою помалу-малу затирає ся чим раз більше. Увага спала зовсім, а свідомість безучасно, механічно реєструвала нові вражіння, що ще прибували. Ось брязнув стиха ключ, повертаючись у замку, скрипнули злегка двері — одні — другі, здаєть ся, й треті й четверті. Ось чути тихі-тихі кроки, немов хтось дуже обережно ходить босо або в тихолазах по підлозі. Шах — шах — шах — і тихо. Потім знов шах — шах — шах — і нема. Де се? Чи то над ним, чи під ним, чи обік? Щось немов мелькнуло в його голові: певно, гість якийсь ночує в гостиннім покою, що притикає до присінка, але думка безсильна була прослідити, чи се правда, чи ні. Шах — шах — шах — і тихо. Шу — шу — шу, гу — гу — гу . . . Якись шепти, якийсь ледво чутний гомін. А потім десь глибоко під землю довге, протяжне, жалібне

стогнання: о — о — ох! о — о — ох! Знов тихо. Знов стогнання, потім глухий стук, немов хтось упав із поду на тік, але десь далеко-далеко. Потім знов шах — шах — шах. Знов тихо. Потім довгий, різкий свист десь далеко-далеко. Фі — і — і — і! Чи то залізниця їде? Залізниця далеко, сюди не чути. Фі—і—і—і!

Се було останнє напів-замітне вражіннє, котре опісля, по кількох днях, міг собі пригадати Гади́на. При тому свисті, що тягнув ся, як йому здавалось, страшенно довго, рівно, тонко, мов мідяний дріт — таке вражіннє, вражіннє блискучого, прямого, безконечно довго мідяного дрота, завішеного в повітрі, в нього лишило ся після того свисту — він заснув зовсім і не чув уже нічого більше.

XI.

На фільварку в Адася панувало велике оживленне. В кухні горить вогонь, варять і смажать, слуги та служниці бігають то за дровами, то за водою, то до шпихліра¹⁾, то до пивниці. В панських покоях світло, гамір. Там сидять гості, дожидаючи вечері. Повернувши з підвечірку в пані графині, вони ще поки було видно, оглядали фільварок, заходили до ліса, любувалися з горбка заходом сонця, а тепер власне вернулися до покоїв, курили цигара й пили вино. Розмова йшла сим разом зовсім на иньші теми, ніж у пані графині. В товаристві були самі кавалери,²⁾ тай ще одної компанії, люде молоді, котрих публичні справи у ґрунті річі обходили дуже мало й для котрих вони були тільки вигідними шаблями, по котрих доходить ся до гонорів, впливів, протекцій, значіння. То ж тут, у своєму тісному кружку, вони не потребували ставати на котурни і драпувати ся в тоґи людських трібунів, — тут кождий виявляв без ніякої жєнади³⁾ свої властиві чуття й погляди. Розумієть ся, пан Калясантій був героєм розмови. Ще підчас проходу він висипав перед товариством цілі міхи своєї мудрости про раси коней, про штуку продавання ліса на зруб, про те, як треба обхо-

¹⁾ гамазей, зсип збіжжя (Speicher)

²⁾ нежонаті, парубки

³⁾ не вяжучись

дити ся з хлопами, щоб удержати їх у послусі й залежності, і тепер власне кінчив свої глаголання на сю тему.

— Бо властиво про що ходить? Цивілізація — се квітник. Мужики — се гній, добрий тільки на те, щоб його соками кормили ся, на його плечах виростили пишними квітками репрезентанти цивілізації. Коли вони спротивлять ся сьому призначенню, захочуть і собі ж бути квітками — о, pardon, тоді не тільки для нас не стане ґрунту, але весь край станеть ся пустинею.

— Вони се самі знають, Кайцю, — мовив пан Еміль. — У них і приповідка така є: «коли кождий схоче паном бути, то хто буде свині пасти?»

Тадзьо, тим часом, у другому покою, взявши під руку Адася, ходив із ним геть і назад і розмовляв притишеним голосом.

— Адась, тобі чогось нестас? Ти чогось маркїтний?

— Я? — напів здивованим, напів тривожним голосом відмовив Адась. — Анї менї снить ся.

— Не крути! Переді мною не скриєш ся. Я ціле поплудне обсервую тебе. Ну, скажи, забракло монети? Не бій ся, се людська річ. У мене знайдеш на тім пункті повне співчуттє.

— Співчуттє? . . .

Адась знов видивив ся на Тадзя, хотїв сказати, що він не потребує грошей, але далї поміркував щось і, силкуючи ся на спокійний тон, додав:

— Е, що там, дрібниця! Моментально хибло менї, ну, та я . . . Сьогодні їду з вами до Львова, то вже там якось . . . А, властиво, знаєш, не менї, а мамі потрібно.

— Ну, а довг у касинї?

— Чорт би їх побрав із казино! Заплачу, що маю робити.

— Ну, а кілька ж тобі треба? Знаєш, я тепер трохи при грошах, що в мене не є звичайна річ. Та боюсь, що як будуть у мене, то швидко їх не стане, то міг би я на короткий час тобі вигодити.

— О, спасибі тобі! — гаряче промовив Адаць, стискаючи його руку. — Мені так двісті гульденів вистало б наразі вповні. А за тиждень або два — на коли тобі треба буде?

— Думаю, що не швидше, як за два тижні.

— От і гарно. За два тижні служу тобі.

Тадзьо виняв із портмонетки 200 гульденів десятками й дав Адацеві, потім вернув ся до товариства. Адаць, тимчасом, вийшов до сіней, заглянув до кухні і крикнув, щоби квапили ся з вечерею, потім обійшов подвір'я, де, крім одного львівського ф'якра, стояла злагоджена до дороги його таки бричка. Коні ще стояли у стайні і хрупали привялу конюшину.

Адаць вернув ся до своїх гостей. Вони починали нудитись. Пан Калясантій силкував ся забавляти їх, показуючи, як робить ся вольти¹⁾ з картами, та оповідаючи різні картярські пригоди, але його оповідання не дуже займали товариство. Тадзьо, насупившись, ходив по покою, пан Альфонс сидів у фотелю й кутив цигаро за цигаром, а пан Еміль оглядав Адацеві стрільби²⁾ й пістолети.

Подали вкінці вечерю, й гумор молодих людей зараз підняв ся на цілу октаву. Розмова оживила ся, почались жарти і сміхи, навіть Адаць повеселійшав, хоч що-хвилі якось боязько позирав довкола, немов дожидаючи от-

¹⁾ штучки деяких грачів, щоб швидким рухом рук, замість однієї якоїсь карти, покласти другу

²⁾ рушниці

от якоїсь неприємної вісти. Після вечері внесли цілу батарею пляшок, і Адась, попросивши Тадзя, щоб на кілька хвилин заступив місце господаря, перепросив гостей, що на хвиличку вийде, бо має одно пильне діло. Гості навіть не дуже звернули увагу на його вихід.

Пють паничі, забавляють ся. Шумить виновголовах, лунає їх голосний спів, із кожною хвилиною живійші, голоснійші стають їх розмови. Дим від цигар синявими клубами стоїть під стелею, два Адасеві лякеї раз-у-раз відкорковують пляшки та наливають чарки.

— Як же ж ви тут живете в тій пустині? — обзиваєть ся пан Калясантій до одного з лякеїв. — Від села далеко, служниці якісь старі баби, — невже так без молодих дівчат обходитесь?

— Радимо собі, як можемо, прошу ясновельможного пана, — відповів лякей, усміхаючись широкою усмішкою.

— Ну, як же собі радите? Ану скажи!

— А що! Тут попри фільварок стежка в ліс — і на гриби й на ягоди . . .

— Ага, а ви немов на рогачці¹⁾ стоїте й мито збираєте від молодих дівчат.

— Ясновельможний пан, як бачу, розуміють сю річ.

— Ха — ха — ха! — голосно регочеть ся пан Калясантій. — Ще я б, братку, не розумів! Го, го! Ну, але стій — ось порожний келішок. Налий собі вина й випий! Зараз!

Лякей не дав собі сього два рази казати.

— Ну, а панич ваш, пан Адась, — допитував пан Калясантій, — він любить так . . . за дівчатами? . . .

¹⁾ Рогачка, чи рогатка — царина (шльомбон), її ставлять на нових дорогах (мурованих, мощених), щоб за зібране мито покрити кошти дороги.

— Сього я не знаю, прошу ясновельможного пана. Се не моя річ.

— Го, го, братку! Так мені не викрутиш ся. Не твоя річ? А як пан Адає каже: «Мацьку» — чи як тебе кличуть?

— Антін.

— «Антоне, я хочу, щоб нині та й та дівчина до мене прийшла.»

— У нас того нема, прошу ясновельможного пана. Не такий нарід.

— Он як! Не добрий нарід, кажеш? Не послухає?

— Ні.

— О, то кепсько. Але я тому не вірю, щоб пан Адає так таки . . .

— Ну, Кайцю, — перервав сю індагацію¹⁾ Тадзьо, — досить того. Я заступаю місце господаря й не дозволю, щоб поза його очима ти компромітував його перед його домашніми.

— Тадику! — зовсім уже підпилий, балакав пан Калясантій. — Що тут за компромітація? Людська річ! Адже ж я певний, що наш дорогий, коханий, поцтивий Адає і тут таксамо, як у Львові, не живе монахом, а оті його старі служниці побільшують моє підозрінне. От тим то я, як старий практик, рад би знати, як він собі радить.

— Із сього тобі не буде ніякої користи, — флегматично сказав пан Альфонс.

— Хто знає! Я міркую, що він і тепер пішов десь на якесь rendez-vous з якоюнебудь Дафною або Хлоєю.

— Се дуже може бути, — задумчиво сказав пан

¹⁾ таке випитування як у суді (щоб одержати відповідь, якої кому треба)

Альфонс. — А, справді, резолютний хлопець. Нас лишив і навіть не сказав, куди й по що йде!

— Отсе то хвалю! — не то проговорив, не то прокричав пан Калясантій. — В таких справах треба бути резолютним. По-вояцьки або по-шляхетськи. Шах-мах, і діло готове! Випиймо, тимчасом, за Адасеве здоров'я! Niech żyje nam!

Всі встали з місць, підняли чарки й півп'яними голосами проспівали: Niech żyje nam! Але спів їх на половині такту ввірвав ся. В сусіднім покою, в котрім була Адасева спальня, щось заворушилось, почув ся якийсь шелест, якесь буркотання мов людини, розбудженої з глибокого сну, а потім гомін кроків і голосне стукання до дверей.

— А се що? — скрикнули нараз усі гості.

Стукання повторило ся. Лякеї стояли зачудувані, чи перелякані, й жаден із них не поворухнувся. Перший пан Еміль підбіг до дверей, до котрих із другого боку стукано. Двері були замкнені, і ключ винятий.

— Де ключ від дверей? — запитав Еміль одного з лякеїв.

— Не знаю, прошу пана.

— Що значить: не знаю? Руш ся, знайди, а не балакай дурниці!

Лякеї кинули ся сюди-туди і принесли кілька ключів, з котрих один придав ся до тих дверей.

— От цікаво, хто там такий схований! — мовив пан Альфонс, від стола позираючи до дверей.

В отворених дверях спальні показала ся висока, струнка стать сільської дівчини. Напів-сонними, напів-здивованими очима, очевидно, ще не розуміючи гаразд, де вона, дівчина дивила ся на паничів, що, побачивши її, всі збігли ся й цікаво приглядались їй.

— Ге, ге, ге, — скрикнув весело пан Калясантій.
— От яка німфа стереже тут Адасевих пенатів!

— От який монах наш шановний господар! — замітив із усміхом пан Еміль.

— Одно мусите, панове, признати, що смак у нього несогірший, і що ся красавиця, справді, варта, щоб нею заопікувати ся, — розсудливо промовив пан Альфонс.

Дівчина, тимчасом, усе ще стояла на порозі спальні, мов без тями поводячи очима довкола й не мовлячи ані слова. Тадзьо обернув ся до одного з лякеїв.

— Слухай, — запитав його півголосом, — ти знаєш сю дівчину?

— Знаю, прошу ясного пана.

— Хто вона?

— Та тут із села, Маланка зветь ся. Служить . . .

— А, служниця! Ну, а панич із нею . . . теє то?

— Ні, прошу ясного пана. Я її тут ніколи не видав.

— Ніколи не видав? А нині?

— І нині я не бачив, коли й як вона сюди ввійшла.

— Як то ти не знав, що вона тут є?

— Ні, не знав.

— Ось що! А се що таке? Яким же способом вона сюди дістала ся?

— Не знаю, прошу ясного пана.

Тадзьо підійшов до Маланки і взяв її за руку. Вона не супротивляла ся, а тільки обернула на нього свої палкі, чорні очі, в котрих видно було якесь безсильне напруження, немов би мозок її, убезвладнений чимось, надармо силкував ся розрухатись і дійти до ладу з тим, що його окружало.

— Слухай, дівчино, — мовив Тадзьо, — скажи нам, що ти тут робиш? Відки ти сюди дістала ся?

Маланка все ще вдивляла ся в панича. Та дотик його руки був немов першим товчком, що ввів мозок її в нормальний рух. Вона почала приходити до себе, почала розуміти, де вона. Та се протвереження не було для неї приємне. Бачучи себе в панськім покою, при горючих лямпах і серед купки тих цікавих, напівп'яних панів, вона страшенно перелякала ся. Вона зрозуміла, що проспала весь день до вечера, що запізнила ся додому, та тільки одного не розуміла, як се стало ся, що вона після обіду і склянки вина, котрим похачував її Адась, могла так твердо заснути, чого се голова в неї болить так страшенно, і в роті чути такий поганий смак, і як се стало ся, що, замість Адася, вона опинила ся в товаристві отсих панів, а Адася десь зовсім нема.

— Ой, Господи! — скрикнула вона й вирвала свою руку з руки Тадзя. — Що ж се я наробила! Я вже давно мусіла бути дома!

І вона зробила такий рух, немов би хотіла проміж панами пройти до дверей.

— Е, ні, серденько, так не можна, — крикнув Тадзьо. — Ти мусиш нам сказати, що ти тут робиш?

— Я? Я нічого . . . Я спала, — промовила Маланка.

— Спала, спала. Але відки ти тут узяла ся? Як ти ввійшла, що тебе ніхто зі слуг не бачив?

— Я з паничем . . . Я ж не сама . . .

— А, так ти з паничем! — скрикнув пан Калясантій. — Він тебе сам запровадив, чи ти добровільно прийшла?

Маланка видивила ся на нього.

— Ну, скажи, ти його дуже любиш, га? Чи ти тільки так до нього прийшла, в гостину?

— Ти часто так приходиш сюди?

— Ну, а як панича нема, то, може, б ти і з нами погостила ся? Така гарна дівчина, нам буде дуже приємно.

— Ну, Маланю, справді! — промовив Тадзьо. — Поки твій панич прийде, сядь собі ось тут із нами, напий ся вина! Гей, ти, хлопе, дай сюди келішки з вином!

— Нам усім! Нам усім! — крикнув пан Калясантій. — Усі випемо на здоров'я гарної Малані, чи ти справді так називаєш ся, га? Гарне ім'я!

— Ну, Маланю, на́, не бій ся нас! — приговорював пан Еміль, подаючи їй келішок із вином. — Панич зараз прийде, а ми його гості. Ну, чого ж ти так стоїш? На́, бери й пий!

— Пустіть мене! — скрикнула нараз Маланка і прожогом кинула ся наперед, відсуваючи своїми крепкими руками набік улазливих паничів. Пан Еміль похитнувся й розлив вино на підлогу, а на пана Калясантия наскочила Маланка так сильно, що він відскочив аж до стіни й вилив на себе все вино не тільки з келішка, але і з пляшки, котру держав у лівій руці.

— Ах, ти худобо неотесана! — скрикнув він, із сентиментального слізливого тону відразу впадаючи в грубіянський, — а ти що робиш? Ми до тебе делікатно, а ти труचाєш ся? Що ти собі думаєш, що ти на толоці зі своїми парубками?

І він, не думаючи довго, замахнувся і вдарив її в лице. Маланка, котру в її розгоні зупинили лякеї, зойкнула тихо і рвала ся знов, щоб вибігти з покою.

— Держіть її! — кричав розлючений пан Калясан-

тій. — Вона, мабуть, злодійка, покрала щось із панського покою.

— Сам ти злодій! — уся, обливши ся полум'ям, відповіла йому Маланка. — Пустіть мене! Чого ви хочете? Господи! Додай мені сили!

І вона, добуваючи всіх сил, пхнула одного з лякеїв до стіни так міцно, що той покотив ся на підлогу, а сама кинула ся до дверей, волочучи за собою другого. Та пан Калясантій, Тадзьо й Еміль заскочили їй дорогу.

— Ні, стій! Тепер не втечеш, — мовив до неї лагідно, але рішучо Тадзьо, — ми не можемо тебе пустити, поки панич не прийде. Слуги говорять, що не бачили, як ти сюди входила, а панича бачили. Значить, се не може бути правда, щоб ти з паничем увійшла.

— Пустіть мене! Пустіть мене! — зі слізьми в очах, важко дишучи, благала Маланка.

В ту мить лякей, що був упав на підлогу, зірвавши ся, прискочив до неї і зі злости вдарив її кулаком у карк.

— Ти негіднице! — скрикнув він. — Ти ще тут будеш шарпати ся? Чекай, ми тебе зв'яжемо й жандармам віддамо. Вони з тобою инакшу справу зроблять. Будеш ти не тої співати.

Ся погроза була для Маланки мов удар обуха в тімя. Вона змалку страшенно бояла ся жандармів і дотепер не могла ніколи на них глядіти без страху. Тож почувши, що її хочуть віддати жандармам, вона відразу пригадала собі всі ті страхіття, які їй розповідали про жандармів. Їй мигнули в уяві кайдани, ланцюги, карабіни з насадженими багнетами: ось її, оковану, ведуть селом, усі біжать на неї дивити ся, всі з неї глузують, матері показують її дітям, а діти шепчуть, говорять, а далі кричать, верещать за нею: «зло-

дійка, злодійка!» І вона зовсім стратила застанову, пам'ять, розвагу. Дикий страх довів її майже до безумства. Вона почала кидатись, шарпатись, рвати ся, в-одно повторяючи:

— Пустіть мене! Пустіть мене! Я не злодійка!

Почала ся коротка, та шалена боротьба. П'ять мужчин (бо пан Альфонс мовчки, з філософічним супокоем придивляв ся тій сцені) кілька мінут моцувало ся з одною дівчиною. Вона вдарила одного лякея в лице так, що йому бризнула кров із носа, потім штовхнула у груди лицарського пана Калясантія, відірвала Тадзеві рукав від сурдута, а пана Еміля копнула ногою так сильно, що той зі зойком повалив ся на крісло. Та, вкінці, вдало ся її перемогти. Один лякей ухопив її за праву руку й закрутив їй на хребет так сильно, що аж кість хруснула, й Маланка з голосним окриком упала на коліна.

— Ти гадюко! Ти безпутнице! — люто кричав пан Калясантій, хапаючи її за коси і пригинаючи її голову вниз. — Чекай лишень, ми тобі покажемо, як із нами бороти ся! Гей, хлопці, вяжіть їй руки!

Лякеї моментально скрутили їй руки на плечах.

— Ведіть її сюди! — командував далі проповідник шляхетського демократизму, показуючи двері спальні. Лякеї пхнули Маланку до спальні, в котрій було темно, й тільки зі сусідного покою доходив туди скісний стовп світла.

— Обшукайте її, чи чого не вкрала, — командував він дальше й, засвітивши у спальні свічку, примкнув двері від покою.

По хвилі розляг ся зі спальні голосний крик Маланки — такий голосний та розпучливий, що всі інші панове в покою аж іздрігнули ся.

— Кайцю, не роби дурниць! — скрикнув, не рушаючи ся з місця пан Альфонс.

— Ну, що ви скажете про таку відьму? — гнівно говорив Тадзьо, оглядаючи свій розфалатаний рукав. — Адже її, справді, варто провчити.

Пан Еміль усе ще сидів на фотелю, держачи ся обома руками за живіт і загризаючи губи з болю.

— Ох! Та я б її роздер! Я б її . . . Адже се звір якийсь, не дівка!

У спальні крик утих, тільки чути було глухе шептання, тихі прокляття пана Калясантія та важке сапання Маланки. Паничі в покою замовкли і прислухували ся, їх лютість помалу втишувала ся, вертала ся холоднійша розвага, і в серці в кожного робило ся якось несмачно, а далі чим раз більше бридко й погано. Усі почули, що на їх очах, при їх допоміж і співучасті стало ся ось тут щось таке дике та несуразне, таке погане та огидне, що може важкою плямою впасти на ціле їх життя, одним замахом розбити всі їх пляни й надії, що вони, пред хвилиною ще весела і безжурна компанія, отсе неждано-негадано перебули одну з рішучих, фатальних і страшних хвиль свого життя. І як се стало ся? З чого се пішло? По що, для чого се так вийшло? Фатальна хвиля була така коротка, незвичайна, ні з чим не звязана, нічим не покмітована, що розум не вмів у першій хвилі впоратись із її вражіннями, не вмів дійти до якогонебудь ладу. Всі вони сиділи, понурі і пригноблені, навіть пан Альфонс стратив філософічний спокій і, кинувши в кут недопалене цигаро, крикнув голосно, обернений до дверей спальні:

— Кайцю! Скажу тобі рішучо, що ти крайня худобина!

В ту мить із лускотом отворили ся двері покою, що

вели з передпокою, і в них показала ся постать старого, сивоголового мужика, без капелюха, з розвіяним довгим волоссєм, босого, в короткім суконнім лейбику. Лице його було образом тривоги й перестрашу.

Се був старий Деменюк.

— Моя дитина! Моя дочка! Де моя дочка? — скрикнув він впадаючи до покою. — Де вона? Я чув її крик — ще онтам, за городом бувши, я чув, як вона кричала: «Татку! Татку! Ратуйте!» Скажіть, панове, де вона? Де ви її поділи?

В тій хвилі зі спальні роздало ся страшенне, пронизливе стогнання, мов чоловіка, що конає у страшних муках, а при тім має щільно затканий рот і не може кричати. Деменюк, мов ранений звір, кинув ся туди, отворив двері і, бачучи, що там діється, заревів мов скажений так, що паничам здавало ся, немов увесь фільварок захитав ся у своїх основах від сього нелюдського крику.

Потім голосний стук, немов би хто кинув міх жита з поду на землю, і глухий зойк пана Калясантія — потім довга тиша, переривана тільки якимсь шелестом, якимсь шепотом та важким хлипаннєм. Паничі сиділи мовчки на своїх місцях, тільки пан Альфонс неспостережено вийшов на подвірре й велів чим швидше запрягати коні, потім отворили ся двері спальні й вийшов старий Деменюк, піддержуючи Маланку. Вона була смертельно бліда, її прекрасна голова безсильно звисала на батькове рамя, а руки обіймали батькову шию. Не кажучи ані слова, обое вийшли геть із покою, і за хвилю були за обрубом¹⁾ фільварку, мов дві безтілесні тіни потонули в сумерці тихої, теплої літньої ночі. Ще

¹⁾ межею (поль. *obręb*)

пару мінут пройшло, і гості, не дочекавши ся Адася, посідали на фякра й на Адаसेву бричку й веліли візникам їхати як мога швидко.

В покою, де недавно перед тим відбули ся всі оті потрясаючі сцени, ще світило ся, лякеї мовчки робили порядок після недавньої сутолоки, коли нараз мовчки ввійшов до покою Адась. Він був задиханий, мокрий від роси й також блідий як стіна. Та лякеї сього не завважили, бо й самі були збентежені і тремтіли на саму думку про те, до якого діла були помічниками.

— Що тут стало ся? — запитав Адась, озираючись довкола.

— Ні . . . нічого . . . про . . . прошу ясно . . . ного пана, — пробулькотів один лякей.

— Вони поїхали?

— Так.

— Чому на мене не чекали? Що се значить ся? Відки тут такий непорядок? Ай!

Адась скрикнув се останнє слово, немов би нараз наступив на гостре скло, і воно вбилося йому глибоко в босу ногу . . . Він побачив свою спальню отворену, ліжко збентежене, свічку засвічену, крісло перевернене . . .

— Що тут стало ся? Хлопці, говоріть зараз! Що тут було?

— Та . . . та . . . та нічого . . . Що ж би . . . мало . . .

Адась прискочив до одного з них мов у нападї скаженої лютости, вхопив його за груди й, потрясши ним, безсильним зо страху, мов горсткою, крикнув йому над вухом:

— Мерзений! Зараз мені скажи, що тут було, а ні, то смерть твоя!

Лякей, увесь тремтячи й ледви видушуючи з горла слово по слові, оповів коротко, що стало ся. Оповідання се неначе сокирою підтяло Адася.

— Ідїть спати! — сказав він лякеям, а сам по їх відході замкнув за ними двері. Потім сїв при столі на фотелю, де ще недавно сидів пан Альфонс. Сїв і впер очі у світло лямпи, прислонене рожевим абажуром. Тонучи поглядом у тій світло-рожевій плямі, він сидів без думки, без руху, але й без сну, аж поки пляма не почала бліднути-бліднути, поки лїтнє сонце золотим колесом не викотило ся з пурпурової мряки й не за-зирнуло крізь вікно до його покою.

XII.

Та ми ще вернемось до тайн і чарів тої ночі.

Розливши ся безбережним морем понад землю й позапалювавши на небі незлічимі свічечки на те тільки, щоб тим виразнійше показати, яка вона темна та глибока та густа, ніч пустилась на чари. Дмухнула по лугах і порічинах і покрила їх густими, сивими туманами пари, що стояли непорушно, мов незлічимі полки, готові в далекий поход. Широчезною долонею погладила по ланах і полях, і колосисті лани жита і пшениці похилили ся з легким шелестом під тою долонею. Потім піднесли ся вгору, випростували ся і стали тихо, непорушно, насторожившись, немов заперли в собі дух і слухають, що далі буде. Потім та стара чарівниця виняла з мішечка жменю золотого піску й кинула його в простір: розсипали ся золоті зернятка й почали літати довкола, бережко, звільна пробираючись крізь густі тіни та стовпи мряки, крутячись над млаковинами, підносячись угору, то знов зупиняючись на хвилинку на одному місці; се палахкотіли часті на торських багновинах блудні вогники. Деякі з них, гуляючи понад сїножатами, забігали аж у панський сад, що густою темною масою бовванів на склоні, та тільки смілійші зважувались вверчувати ся глибше в ту темну гущавину на те тільки, щоб по кількох хвилях у ній

згаснути. Та ніч сим не вдовольнила ся. Вона почала з великого мішка пригорщами брати грубий кришталевий горох і розсипати його по землі. Тихо-тихо падав горох на трави, на листки, на квітки, чіпляючись го-стрих їх кінчиків, сточуючись у глибину їх барвистих чашечок, роздроблюючись на дрібнесенькі перли на шовкових волосочках, що встелювали листе деяких ро-стин, тут і там важко, чутно спадаючи з високого де-рева вниз і вдаряючись о широку плахту лопуха.

Висипавши весь запас гороху-роси, стара чарів-ниця стрепенула ся — і по всій природі пройшла тиха дрож. Понесло холодом — ніжним та таким дошкульним, що, здаєть ся, й старі дуби та липи почули його і стрепенули своїми коронами так, що з них тисячі перел посипали ся вниз. Замовкли соловії в гущавинах, вітер притаїв ся так, що чути було тихе капання роси, немов із соток очей мірно та ненастанно капали незримі сльози. Десь-не-десь пролетів чорний жук, брєнячи протяжно та мелянхолійно, мов далекий відгомін якоїсь журливої думки. І здавалось, що вся природа сти-пилась, замерла на момент в якімсь німім ожиданню.

А! Ось воно! Тихо-тихо скрипнула хвіртка, що вела з двора до саду, і, бережко ступаючи, якась поява шмиг-нула крізь неї, і, мов вюн у болоті, моментально потонула в темряві, що заповнювала сад. Потонула й немов зовсім пропала, розвіялась без шелесту, без сліду так, що садівник, котрий у своїй будці прикинув ся було при скрипі хвіртки, надаремно напружив слух, щоб почути бодай найменший шелест у саду. Він ждав добру хвилю, але, не чуючи нічого й чуючи надто хропінне пса, що спав тут же обік будки, заснув і собі ж. Тільки після яких десяти мінут темна поява, притаєна в пітьмі на яких десять кроків від будки, тихенько поповзла

далі, мов гадюка пробираючись крізь корчі й високі лопухи. Виповзши зі саду, чорна поява випрямила ся, відітхнула, стрепенула ся, щоб стрясти зі себе грубі краплі роси, що понависали в неї на волосся, на лиці, на руках і на одежі, й бігцем пустила ся далі стежкою поперек сіножати. Одним духом перебігла аж до містка, перекиненого через торецьку річку, та тут зупинила ся, виняла зпід поли свого вбрання якийсь звиток чорного шмаття, напوماцьки найшла коло містка здоровий камінь, вложила його в середину того звитка й, міцно скрутивши звиток, замахнула ся, щоб кинути його в воду. Та ні! Вона, мабуть, пригадала собі, що коло моста вода мілка й, подумавши хвилинку, пустила ся бігти вниз попри річку, бродячи по пояс у високій, мокрій траві. Пробігши так зо двісті кроків аж до місця, де річка закручувала ся і творила глибоку, корчами оброслу калабаню, нічна поява швидко вкинула там свій пакунок і що-духу побігла далі. Бігла якийсь час долі річкою, потім перескочила її в вузькому місці і скрутила під гору до фільварку, на ниву, засаджену картоплею. Якийсь час вона бігла бороздою, потім зупинила ся, присіла, слухала. Що се таке? Серед ниви немов щось ворухить ся? Чи то дикий кабан картоплю рие? Та ні, дикий кабан був би чорний, а се біле. Нічна поява почала тихо, помалу сунутись далі. Друга біла поява, випростувалась на хвильку — се була жінка, селянка, з мотикою в руці.

— Бестія! — буркнула чорна поява. — Ось де зайшла картоплю красти.

Та чорна поява не кинулась на злодійку, не гукала, не полохала її, але тихесенько, хильцем, майже повзком пробирала ся далі, раз-у-раз трівожно озираючись. Ось біла поява знову схилила ся — чути її сапаннє й

удари мотики о суху землю — ось пронеслось її глибоке зітханне — якісь слова, чи то молитва, чи прокляття — та нараз, що се? З недалекого гостинця донеслись нові голоси. Дуднять поспішні кроки по твердо втоптаній стежці, чути важке, розриваюче душу ридання, а далі слова:

— Таточку! Таточку! Пустіть мене! Я не хочу жити! Я собі смерть заподію!

Се тонкий, дівочий голос говорить. А в відповідь йому старечий, розбитий голос:

— Дитино моя! Бог з тобою! Що ти говориш? Здайся на Бога! Він бачив твою кривду, він її пометить.

Чорна поява мов прикипіла до місця, слухала, не ворухнувшись, слухала довго ще, хоч дівчина, що ридала й її старий батько були вже далеко. І жінка, що крала картоплю, також чепіла, скулившись, поки вони пройшли. Та не було їй сьогодні щастя. Ледво пройшли ті двоє, коли се заскрипіла брама в фільварку, роздав ся тупіт кінських копит, і по хвилі дві брички заторохтіли гостинцем. Жінка знову схилила ся вниз, прилягла в борозду, та чорна поява, чуючи той туркіт, випрямила ся й, не вважаючи на свою дотеперішню бережкість, пустилась бігти в напрямі до гостинця, замахала руками і скрикнула що-сили:

— Гей, гей!

— Ой, Господи! Пропала я! — скрикнула в тій хвилі жінка, що крала картоплю й, покинувши мішок і мотику, пустила ся тікати долі нивою. Та крик чорної появи не зупинив тих, що їхали гостинцем. Брички поторохтіли до Торок, а коли жінка по якійсь хвилі обернула ся, чи чорна поява біжить за нею, не бачила вже нікого на полі. Вся тремтячи зо страху і стужі — вона була в одній сорочці і вся промочена росою — вона

стояла ще якийсь час на місці, мов остовпіла, ловлячи вухом далекий туркіт бричок по селі, ще дальше гавкання собаки й ті неясні шелести літньої ночі, що видає сонна природа. Ось туркіт на хвилю затих, а замість нього роздав ся голосний протяжний свист:

— Фіііі! Фі—фі—фіііі!

Тихо. Потім знов затуркотіли брички, та вже щораз тихійше, дальше, невиразнійше, поки туркіт їх не злив ся з тими неясними шелестами літньої ночі, що видає сонна природа. Тоді жінка важко зітхнула, перехрестила ся і звільна, бережко почала повзти назад на те місце, де покинула свій мішок із картоплею й мотику. Чорна поява не забрала нічого, все лежало на своєму місці. Та жінка вже не всмілювала ся копати. Вона поспішно вхопила мішок, завдала його собі на плечі, взяла мотику і знов поповзла як мога швидче долі нивою аж до самого її кінця. Дійшовши до кінця, вона, не входячи на сіножать, півперек загонів, засаджених картоплею, дійшла аж до гостинця і, тріваючи озираючись та важко дишучи під вагою мішка, поспішала до села. Дійшовши до кінця села, вона знов зійшла з гостинця, щоб не йти серединою села, де її могла побачити селова варта. Вона з трудом перелізла через рів і попід паркан, що обгороджував обісте коваля Гердера, стежкою поповзла на загумінки. Зупинила ся на хвилину, а далі заглянула крізь шпару в паркані. В Гердера ще світило ся, чути було якийсь гомін. Та ось пси загавкали, і жінка з картоплями не дожидала, поки вони вибіжать на стежку, але що-духу поповзла далі, хрестячись та шепчучи отчеш.

Ось вона зупинила ся і скрутила в бік на вузьку стежечку, що вела до перелазу; ось, стогнучи, почала

перелізати через перелаз, не скидаючи мішка з плечей, коли се разом по тій же стежці, тільки з противного боку надбігла якась друга постать, задихана, перелякана, мов якимись незримими страховищами гнана, і прожогом кинулась до того самого перелазу, так нагло, що вдарилась о мішок із бараболями, що був на плечах у жінки.

— Йой, а се що? — скрикнула перелякана постать, зупиняючись.

— Господи! А се що? — в тій самій хвилі скрикнула жінка й пустила мішок, котрий так і гепнув під ноги переляканій постаті.

— Се ти, Марто? — мовила перелякана постать.

— Ой, Господи! Та це Цвях! — скрикнула жінка.
— Що з тобою? Де був?

— Се відки бульба? — запитав Цвях, не відповідаючи на її питання, а беручи мішок собі на плечі.

— Коло фільварку накопала. Що було діяти? Чень же з голоду не будемо мерти. Але говори, куди тебе носить? Адже казали, що тебе віт до арешту замкнув.

— Та замкнув, дводушник, щоб йому мову замкнуло. Набили мене в коршмі, ще й до арешту замкнули в додатку. Ну, та що мені їх арешт! Я виважив одну дошку в підлозі й виліз. Але то байка. То пусте. А от що я тепер бачив — ой, Господи, жінко! Що я тепер бачив! . . .

Він уже переліз був через перелаз. Згадавши про те, що він бачив перед хвилию, він увесь затремтів, скулився і притулився до жінки, мов перепуджена дитина. Голос його, перед хвилию мало що не крикливий, тепер знизився до ледви чутного шепту.

— Ну, що ти таке бачив? Чого трясешся?

— Ой, жінко! Страшно подумати! Ходім до хати, я тут не можу . . .

— Та що таке? Говори бо!

— Ні, ні, ні! Ходім до хати. Знаєш, я був у дворі . . .

— Все тебе чогось до двора носить! Ей, чоловіче, чоловіче! Напитаєш ти собі знов якої біди в тім дворі! . . .

— Та ні, ти лишень послухай! Адже я таке бачив! . . . Господи, та ти б на місці вмерла, як би ти таке побачила. Ще досі дроз по мені проходить, як про се погадаю. Ходім, ходім до хати! Живо, щоб нас тут хто не побачив!

І Цвях шугнув передом, а за ним поспішала його жінка, раз-у-раз хрестячи ся та шепчучи молитву.

Хата Цвяхів стояла на кінці довгого й вузького як кишка города, в котрім були всього чотирі широкі грядки. Хата була старенька, під соломою, занедбана й давно небілена. Перед нею від гостинця стояли дві головаті та дупленасті верби, що служили разом за стовпи, до котрих прикріплені були ворота. В хаті не світило ся. Діти спали. Цвях і Цвяшиха посідали на призьбі.

— Ну, говори, що там таке ти бачив? — запитала Марта.

Цвях нахилив ся до неї, обняв її голову лівою рукою, прихилив до себе й почав щось швидко, задихаючись та путаючись, шептати.

— Ой, Господи! Та не може бути! Ой, Мати Божа! — скрикувала Марта час від часу, слухаючи його оповідання. — Бій ся Бога, чоловіче! Се не може бути! Ти п'яний! Тобі приснило ся!

— Щоб мене свята земля не носила, коли хоч о-тіцічко¹⁾ брешу! — кляв ся Цвях.

— І ти бачив усе? На власні очі?

— Кажу ж тобі, що бачив!

— Господи, Господи! Що ж се таке? Що з того буде?

— Або я знаю!

Марта заломала руки, глянувши на нього.

— А я знаю! Ой, знаю, чоловіче, що буде! Все на тебе звалять! Всьому ти будеш винен! За все ти відповідати меш!

— Що? Я? — скрикнув Цвях, мов ужалений. — Ну, що ти говориш? Як же се може бути, коли я нічого не винен?

— А от побачиш! Згадаєш моє слово! Ой, Господи! Що ж мені тоді робитоньки!

— Але, жінко! Чого ти журиш ся? Коли се не може бути. Адже я бачив . . .

— Воліли б тобі очі повилазити, щоб ти і світа божого не бачив, от що! — скрикнула жінка. — Волів ти каменем сидіти в тім арешті, де тебе посадили! Та гов! Тебе бачив хто, як ти тікав із арешту?

— Та хто мав мене бачити? Як би побачили, то гадаєш, що були б мене пустили?

— А ти міг би вернути там назад так, щоб також ніхто не побачив?

— Чому ні? Можу.

— Ну, то знаєш що? Я тобі раджу, і прошу тебе, милим Богом тебе закликаю: іди заразівсьенько там і влізь

¹⁾ трошечки (тільки, тіцько)

до арешту, ляж і спи аж до самого рана. А рано я прийду до тебе, принесу тобі їсти, то щоб я застала ще тебе, що спиш, розумієш?

Цвях подумав хвилинку, а далі, зірвавши ся з місця, сказав поспішно:

— Розумію! Добре ти мені радиш. Добраніч!

І, не кажучи нічого більше, він скулив ся удвоє й побіг огородом знов туди, відки перед хвилию прийшов. А жінка, посидівши ще хвилию на призьбі і прошептавши молитву, пішла до хати й, не передягаючись, у мокрій сорочці, лягла спати на дошках, застелених клаптем соломи і грубою веретою. Та вона довго не могла заснути, обертала ся з боку на бік, раз-у-раз січучи зубами, важко зітхаючи та шепчучи молитви.

А стара чарівниця ніч бачила все те, чула все те, бачила й чула ще далеко більше. Не новина їй людські злочини, людські терпіння, людська тривога, та про те вона любить такі сцени, розсипає всі свої багаті чари, щоб додати таким сценам як-найбільше дикої поезії, дошкульного жаху. Вона любить дразнити людей, підбуджувати їх фантазію й заповнювати її тисячними вровними страхіттями, більшими і страшнішими від дійсної дійсности. Вона, як добрий режисер, дбає не тільки про зміст штуки, але також про декорації й костюми. І поки отут, у тому тихому, темному куточку землі мовчазливі, перелякані, напів свідомі актори відграють страшну, криваву драму й роблять усе, що треба, щоб її завязкою підготовити незнану їй розвязку, чарівниця-ніч тисячами таємних очей слідить за кожним їх кроком, зазирає їм у очі, в руки, в пазуху, в саму глибину душі, шепче їм до вуха таємничі шепти, незрозумілі, а такі страшні, що їх кров від них ледом стинаєть ся,

воля чуєть ся немічною, вся душа мов тростина від вітру хилить ся за подувом таємного фаталізму. Питьма довкола. Свічка меркоче мов життє, що догасає. Глибокі стогнання проносять ся мов десь ізпід землі й потрясають не тільки душею людською, але, здаєть ся, й основами всеї природи. Гарячково бігають актори кривавої драми, нишпорять за чимось, носять щось, шепчуть щось, міркують, радять ся, а все без звязку, без пляну, мов у помішанню, мов під обухом. А коли зирнуть нараз поза себе, в той бік, де б їм зовсім не треба глядіти, то бачуть притулене до темного вікна бліде, перелякане, знайоме огидне лице несподіваного, непожаного свідка. Мертва хвиля мертвого перестрашу. Тихі шепти. Ще один позирк — страшенного лиця нема при вікні. Надвір! — Нема нікого, не чути нічого! Се був привид, була мара, був жарт, страшливий жарт старої чарівниці ночі.

— Гі, гі, гі! Гу—у—у! — роздаєть ся нараз проразливий регіт тут же над їх вухами. Їх серця завмирають, кров збігаєть ся до серця, тіло холодне. Та по хвилині груди підносять ся звільна, вертає притомність і застанава.

Се сова, що має гніздо в дуплі старої липи. Се новий жарт старої чарівниці ночі.

— Патиком, патиком, патиком! Там тріс, там тріс! Турррр! Ці, ці, ці, куїть!

Се соловейко щебече — примовляє на вишеньці, під самим вікном кімнати, з котрої від-часу-до-часу доходить до нього глухе стогнання та харчання. Дрібна пташина не розуміє, що значать ті дикі тони, щебече-заливаєть ся, величає чудову літню ніч і мерехкотливі зорі й запахущі липи і рожеві та білі квіти, що дрімають, і оті легенькі хмарки, що залетіли далеко-далеко на схід

і там уже починають наливати ся ледво помітним зеленкувато-пурпуровим відтінком, першим признаком неблизького ще сходу сонця. Від сеї хвилі всі чари ночі безсильні; сон найсильнійше притулює до своїх грудей землю й її грішних та бідних дітей, наводить бодай хвилюваний супокій на їх душу, поки ранок розбудить їх до нового життя, до нових турбот, до нової праці й нового страждання . . .

XIII.

Велично сходило сонце над торецькою рівниною. Була якась така тиша, така врочиста повага на землі і в повітрі, щось таке невидиме, несхопливе та чутке й могуче тремтіло в природі, мов німа тривога перед приходом грізного судді. Чуло ся щось мов глибоке, насилу здавлюване зітхання; тривога сірою мрякою повзла низом-низом, захапувала щораз більше простору, холодом віяла супроти пречистого, безхмарого неба, немов силкувалась і там здобути собі місце. А сонце звільна, велично й супокійно виринали у своїм маєстаті. Правда, перед ним розливалось пурпурове море, криваве озеро; воно невдержно котило ся зі сходу чим раз вище, залило пів неба й виявляло тривожній, безсильній, грішній землі почервоніле від гніву лице грізного месника. Та ось східний край того кривавого саява почав наливати ся золотом, жевріти розпаленою плятиною, немов якесь величезне горнило. І нараз із сього горнила виринуло осліпливо-якре, грізне, нестерпуще для людського ока соняшне лице. Швидко й мітко воно зирнуло на землю. Для нього не було на ній тайни, воно знало її наскрізь, віддавна, — адже вона кість від кости й тіло від тіла його; воно знало її наскрізь ще відтоді, коли вона, підхоплена безумним світовим вированням, ще ледво згустівши з космічних газів, розжарена, відірвала ся від його величнього тіла й мов молоде, не-

розумне ягнятко, брикаючи та вируючи, покотила ся в темний і холодний простір, щоб якусь хвилину — кількасот мільйонів літ — пожити на волі, окреме від своєї могутньої матері, хоч і в тісній залежності від неї.

Від тої хвилі минув чималий шмат часу; тодішня невинна, бриклива овечка встигла вже значно охолоти та підтоптати ся, розвела собі чимало всякого «дробу», що нишпорить по ній, чогось шукає, щось собі думає, до чогось квапить ся, бєть ся та товчить ся між собою, родить ся й гине, мов рясні бульки на воді в дощеву днину. Велично й мавстатично дивить ся сонце на сю дивовижу, котру воно ж і допомгло виплодити. Воно любить її, интересуєть ся нею, як дитина забавкою, і приглядаєть ся тим день-у-день новим і вічно старим переминам із таким зацікавленням, як ми часом змінам дивоглядних фігур у калейдоскопі.

Але нині сонце вставало в недобрім гуморі. Воно чуло, що щось недобре скоїлось на землі, і скоро тільки раз зирнуло на землю, на торецький двір, у вікно офіцини, то в тій же хвилі мало охоту відвернути ся, і з дороком люблячої та строгої матері буркнуло до дочки-землі:

— Ага! Ти вже знов!

Земля мовчала понуро, силкуючись покрити своє лице холодною паморокою, але се їй не вдавало ся. Сонце, побачивши її змагання, наморщило промінясті брови і крикнуло:

— Гей, мої золоті проміні! Далі наперед! Січїть отсю млу! Колїть її! Прошибайте наскрізь! Не дайте їй своїм серпанком заслонювати правду! Не дайте їй допомагати заховати зле діло! Все виясняйте, все виводїть на світ божий! Нехай не дармо люде звуть мене

праведним сонцем! Хочу бути праведним і не по неправді з-укриття¹⁾ панувати над світом!

І вже мряка почала рвати ся, шматкувати ся на лиці землі, мов старий, пошарпаний серпанок. Глибоке зітханне стижу й болю підняло груди землі, затремтіло в цілій природі, стрепенуло всякого живого душею. Потягло чимсь прикрим, душним, мов запах теплої крові. На сонних налягли важкі змори, діти заплакали в колисках, а хто прокинув ся, той із тривогою озирав ся довкола, не знаючи, що стало ся на світі, далі хрестив ся й шептав:

— Дух святий при нас і при хаті!

В торецькому дворі всі ще спали. Хоч починав ся робучий день, та тут ніхто не спішив ся ні до якої роботи. Навіть пахтяр, прокинувши ся на хвилину й підвівши голову, хоч бачив, що сонце сходить, у знесилі опустив знов голову на тверду, сіном напхану подушку і в одній хвилі заснув, мов камінь у воді потонув. Пастух спав також, мов забитий; не його діло було самому будити ся; він знав і привик уже до того, що його господар-пахтяр мусить уперед сам збудити ся й подоїти коров, а тоді, певно, і його збудить, а для нього кожда проспана хвилина була дорожча від золота. А дворакам нікуди було спішити ся, вони могли спати, доки їх пані не закликала.

Та про те важка, душна атмосфера, що засіла над торецьким двором сього ранку, швидко вділила ся й людям. Насамперед захопила звірів. Пес садівника, що спав коло буди, нараз зачав жалібно вити. Голос його мов тупим, заржавілим ножем різав сонну поранкову тишу, просверлював слух тих, що спали у дворі по

¹⁾ заховавшись (поль. z ukrycia)

ріжних закамарках, і всюди будив якесь прочуттє лиха. Садівник, почувши то виттє, зірвав ся на рівні ноги й, вихиливши голову з буди, закликав пса:

— Цу, цу, Босий! На ту, на!

Пес сумно якось зирнув на свого хазяїна і, знов піднявши морду догори, обернений до офіцини, завив з цілого могучого горла, та так страшно, що садівника щось аж за серце стисло. Він підняв ся зі свого леговища й вийшов зовсім із буди.

— Цу, цу, Босий! — промовляв він до пса. — А тобі що таке? Чого ти виєш?

Розумний звір підбіг до свого господаря й почав лащити ся до нього. Він замовк, але кілька разів поглянув на двірську офіцину, шерсть на його хребті починала їжити ся, й він, видимо, силкував ся, щоб знов не розняти морди й не завити з цілої переляканої душі.

— Диво якесь! Що йому таке? — воркотів сам до себе садівник. — Чи не стало ся тут щонебудь нечисте, борони Господи!

І він, вийшовши на стежку, почав роззирати ся по саду, та, не бачучи нічого незвичайного і продрогши від раннього холоду та рясної роси, закликав пса зі собою й подав ся назад до своєї буди.

— Ну, ну, Босий! — мовив він до пса, гладячи його по голові та стараючись заспокоїти його, — не бій ся нічого! Лежи тихо, не полохай людей зі сну!

Босий глядів своїми вірними очима хазяїнові в лице, немов старав ся порозуміти його бесїду. А бачучи, що хазяїн його лізе під мішок, що служив йому за покривало, і лягає ще спати, він і собі ж, найшовши вигідне місце в кутику на соломі, звинув ся в каблук і,

обкрутивши ся так зо два рази, ляг, положивши голову на задніх лабах, і заснув.

Та спокій уже не вернув ся у двір. Правда, соловії сьогодні не тьохкали до схід сонця, тільки воробці в листю дерев цвіркали та пищали мов на дощ. Та ось корови в стайні почали непокоїтись: їх здивувало те, що їх хазяїн так довго не приходить доїти їх; вони знали, що ось тут за стінкою стайні лежить купа привялої, вчора накошеної конюшини, котру приготовлено для них до припусту; запах її долітав до них крізь проруб у стінї, вони витягали голови в той бік, а далі одна з них заревла звільна, протяжно, тужливо. Бачучи, що на сей голос ніхто не входить до стайні, вона заревла удруге, а за нею підняли голос і другі. Поніс ся той голос по подвіррю, розбудив у кухні Гапку, а в крайнім покоїку пахтяра, котрий відразу зірвав ся на рівні ноги, зирнув на сонце, що власне почало золотити вікно його цюпки¹⁾, й воркотячи щось із просоння, приняв ся термосити пастуха, кричачи йому над вухом:

— Ну, вставай, лежню. Вставай! Корови ревуть, а ти вилежуєш ся!

І Гапка в кухні пробудила ся від сього реву. Вона протерла очі, шепнула «Jezus, Marja» й, підвівши голову й бачучи, що вже «день як бик», проворкотіла:

— А щоб вас витерло, лежибоки прокляті! Бідна худібка реве на припонї, а вони вилежують ся якоїс сатани! І де той непочесний пахтяр, щоб йому світа божого не видіти!

І, знявши ся з постелі, вона налила собі води в миску, почала мити ся, а опісля, чешучись, завела на ввесь голос:

¹⁾ малесенька кімнатка

*Ustyszałam słiczny głos,
Jak Maryja woła nas:
„Pójdźcie do mnie, moje dzieci,
Wzywam was, ach, wzywam was!”¹⁾*

І в стайні почало ся життє. На підрі над стайнею на купі соломи прокинув ся Гади́на. Відки він тут узяв ся, заснувши вчора в комі́рці обі́к кухні? Се діло лишилось невиясненим, хоча до вияснення загадки могло причинитись те, що недалеко від Гадини, вся зарита в соломі лежала Параска, котра сеї ночі не спала коло пані. До тайн минулої ночі належало й те, як вони найшлись обоє й яким способом дістались на підрю. Прокинувшись від реву корови, Гади́на протер очі, сів і хвильку пригадував, де він і що з ним дієть ся. Крізь діри в да́сі зазірало до нього денне світло; воно швидко протверезило Гадину й вияснило йому його положеннє. Він схопив ся на ноги, оглянув ся довкола і, зуздрівши одну ногу Парасчину, що висунула ся з соломи, скочив до Параски, розгріб солому й, термоясячи її за плече, скрикнув із переляком у голосі:

— Параско! Щоб тобі добра не було! Параско! Вже сонце зійшло! Всі у дворі побудили ся, а ми спимо! Вставай зараз і біжи до пані, а то догадаєть ся. Тоді пропали ми! Ну, живо, спіши! Я біжу наперед, щоб нас хто не побачив разом!

І, не чекаючи відповіди розіспаної Параски, він зіскочив із підрі на солому, що лежала на поді, а відси вихилив голову на подвірре, озираючи ся, чи хто його не бачить. Переконавши ся, що на подвіррю пусто, він, схилений як кіт, прошмигнув у на́противні двері й,

¹⁾ Я почувла чудовий голос, як Марія кличе нас: «Ходіть до мене, мої дітки, я кличу вас, я кличу вас!»

незамічений ніким, пробіг у свою комірку, де, немов нічого й не бувало, почав збирати ся, свистати і співати, очевидно, стараючись, щоб його почула Гапка в кухні. По хвилі він і сам увійшов до кухні й почав мити ся. Гапка вже вичесала ся й заходила ся розпалювати під кухню.

— Ти також, дармоїде, не маєш що робити та висипляєш ся до полудня, га! — буркнула вона до Гадини.

— Ну, вже й до полудня! Не бій ся, ще пороблю ту роботу, що маю завдану, а як буде треба, то ще найду час і на те, щоб тобі крижі висмарувати, як тебе почнуть кольки колоти.

— А кололо б тебе, щоб тобі всі дохторі ради дати не могли, ти пєся віро якась, а! — люто скрикнула Гапка. — Ну, чи бачите, люде добрі, — кричала вона обертаючи ся до дверей, в котрі ніякі добрі люде й не думали входити, — от ся блощиця ось як до мене говорить. Та я тобі всі кости поламаю, ти басурмане! Я тобі окропом очі випарю!

— Ну, ну, вже й розтеркотала ся, — лагіднійше промовив Гадина, обтерши ся рушником і розчісуючи своє патлате волоссе, в котрім іще сторчали стебла солами. — Я ж тобі нічого злого не сказав! А, сказавши правду, яке в тебе право наганяти мене до роботи? Чи ти мій наставник який, чи окоман?¹⁾ Ясна пані сама тебе за то не просить.

— Але мене серце болить, як бачу таких дармоїдів. Я собі тут кого кухні руки мозолю, щоб вам наварити жерти, а ви хоч би щонебудь робили! Чи стиду не маєте, чи Бога ані крихти не боїтесь — бігме, не знаю.

¹⁾ економ

— Але не бій ся, все те буде вам пораховано! О, дубельт¹⁾ вам се порахуєть ся, кожда кришка, котру ви задармо зіжрете!

— Ну, ну, почала вже! От дай кавалок хліба, побачиш, як я зараз цупко робити му. Ти думаєш, що я вже такий лежаний хліб! А я, небого Гапко, як захочу, то і двох закасую. Правда, на чужім робити, чорт знає кому й по що, мені не хочеть ся. Тай кому б се хотіло ся. Але нехай по я на своє стану! . . .

— Ого-го! Там то ти лису гору перевернеш. Вже я бачила таких робітників. На язик крепкі були й та-кож так розмахувались, що коби їм на своє. А стали на своїм, то ой, ой, ой, як тонко почали співати. Так любо курей пасти гонили, що аж ну!

— О, я не такий, Гапко! Бігме, не такий. У мене курка буде мати в хаті що їсти. Ади, вчора ясна пані казала мені он ту траву під поповим вікном викосити. Досить я ще досі натще, але щоб тобі показати, що я потраплю й натще своє діло зробити, то я як-стій беру за косу, і побачиш, що поки ще тут бульбу²⁾ зва-риш, я своє діло зроблю.

— Таке то й діло велике! Але я певна, що й того ти не зробиш! Щось би велике в лісі здохло, як би ти се зробив.

— Ану побачиш! — скрикнув Гадина й вибіг із кухні.

Пані Олімпія спала як убита. Перший раз від дов-гого часу сеї ночі спала твердо, спокійно. Перший раз не мучили її ніякі змори, не почувала страху, не про-

¹⁾ подвійно (нім. doppelt)

²⁾ картоплю

кидала ся, не кричала крізь сон. Лежала горілиць, розкинувши руки, віддихала глибоко й рівно напіврозкритим ротом, при чім губи її від-часу-до-часу легко порушували ся, немов шептали якісь таємні, ні для кого нечутні слова. В позамиканій спальні було гаряче, аж душно, але ся духота не будила її. Вона не прокинулась ані тоді, коли пес завив, ані коли корова заревіла, ані коли спів Гапки лунав по подвіррю, ані коли Гадина клепав і набивав косу, ані коли пахтяр попід її вікна туркотів візком, їдучи з молоком до Львова, ані коли пастух зараз за ним гнав корови на пашу, гейкаючи та лускаючи з батога. Давнійше спів соловія будив її зо сну, скрип хвіртки, лускіт батога або якийнебудь иньший далекий гомін або близький шелест; нині все те немов не доторкалось до неї, не порушувало її нервів. Вона спала смачно, твердо, спокійно, мов дитина по купелі, мов чоловік, що по довшій важкій слабости прийшов до здоровля і вперве заснув покріпляючим, здоровим сном.

Та ось залопотіло щось у сїнях перед дверима спальні; хтось, входячи, поспішно в сутінку спіткнув ся о масницю, котрою підперті були двері й, копнувши її ногою, попхнув так, що вона з лускотом покотила ся набік. Пані Олімпія й від сього гуркоту не збудила ся. Ось чиясь рука несміло, звільна почала відхиляти двері спальні; заскрипіли двері на заржавілих завісах — пані Олімпія ані не ворухнеть ся, спить собі преспокійно. Ось увійшла до спальні Параска — смертельно бліда, перелякана, вся тремтить, важко дихає; видно, страшне щось висить на її поблідлих, широко розхилених устах. Підходить до пані, бере її за руку — пані Олімпія спить; не прокидаєть ся. Параска підносить панину руку і знов опускає її, не відважуєть ся торгнути; підносить

іще раз і ще раз опускає — пані Олімпія не чує сього, лежить мов нежива та дихає рівно і спокійно в тихому, глибокому, здоровому сні.

— Прошу ясної пані! Прошу ясної пані! — задиhaючись, шепче Параска, нахилена над панею Олімпією, та тільки тоді, коли добре торгнула її за руку, пані розкрила очі і здивованим, сонним поглядом зирнула на неї, не рушаючи ся з місця.

— Се ти, Параско? — промовила пані звільна. — Що то, вже рано? Але то я чудово спала!

— Прошу ясної пані! Прошу вставати! Там таке . . .

— А що там таке? Що стало ся?

— Ой, прошу ясної пані! Нещастє! Страшне нещастє!

— Нещастє? — все ще спокійно, мов не вірячи або не розуміючи сього слова, мовила пані. — Що за нещастє?

— Ой! Страшне нещастє! Єґомостя вбито!

— Єґомостя? Котрого єґомостя?

— Таже нашого, старого.

— Що, о. Нестора? — скрикнула пані, немов аж тепер зрозуміла, про що ходить, і, сплеснувши в долоні, сіла на ліжку. — Бій ся Бога, Параско, що ти кажеш? То не може бути!

— Правду кажу, прошу ясної пані! Прошу піти подивити ся! Я зирнула лиш іздалека, то мало не вмерла зо страху. Такий страшний лежить, увесь у крові!

— Господи! Що за нещастє! Що за нещастє! — шептала пані й почала вся тремтіти мов у лихоманці. —

Що се може значити? Адже се страшенна річ! Адже се до віри не подібне!

Отак розмовляючи, тремтячи та зітхаючи, вона встала, вмила ся і, впорядкувавши прихапцем волоссе та убравши ся по-буденному при помочі Параски, вона вийшла зі спальні й, ледво переводячи ноги, поспішала до офіцини.

XIV.

Сінешні двері тої офіцини, де було помешканне о. Нестора, були широко отворені. Крізь двері видно було людей, що стояли у присінку; се були: Гапка, садівник і Гадина. Сей останній, вибравши ся косити траву під вікном о. Нестора, побачив, що не тільки сінешні двері офіцини були незамкнені, але й другі двері, що вели до покоїв о. Нестора, були наростіж отворені, а, зазирнувши до середини, побачив, яке нещастє стало ся з о. Нестором і наробив крику.

Пані Олімпія хитким, непевним кроком наблизилася до групи, що стояла у дверях помешкання о. Нестора й не сміла ввійти до-середини. Люде розступили ся мовчки перед нею. Всі були бліді й перелякані.

— Та що тут стало ся? — зломаним голосом запимала пані Олімпія.

— Нещастє, — відповів садівник, — єгомость убиті! Адіть, онде лежать.

І він показав у півтемну просторінь. Від сінешних дверей видно було все в передпокою; двері з передпокою до покою також були відчинені, а насеред покою, близь ліжка видно було непорушну, темну масу. Тільки привикнувши до сутінка, що панував у покою (вікна в покою і в передпокою були позаслонювані), можна було розпізнати стать чоловіка, що лежав горілиць, розкине-

ний на землі, обернений головою до порога, в калюжі крови.

— Господи! — скрикнула пані, зирнувши до-середини й перехрестила ся. — Відверни й заступи від такого!

Всі мовчали, а пані Олімпія чула, що всіх очі з якоюсь бездушною цікавістю, з якимись глухими підозріннями та докорами звернені були на неї. Під перехресним вогнем тих німих поглядів вона почула себе дуже ніяково, та у глибині її душі кричало щось:

«Не дай ся! Покажись сильною, спокійною! Не дайся!»

— Треба зараз післати до жандармів, — буркнув садівник. — Тут, очевидна річ, що якийсь кримінал став ся.

Сі слова були для пані Олімпії мов перший вистріл, що розпочинає битву, мов острога для коня. В її очах блиснула енергія. Неспокій пропав, вона випрямилась.

— Очевидна річ, кажете? А ви були в-середині, в покою?

— Та ні, ніхто не був, — відповіла Гапка. — Страшно, а, може, й не належить ся¹⁾ . . . або я знаю.

— Хоч по віта треба послати, — доповів її думку садівник. — Самим ніяк не слід приступати до вбитого.

— Та хто ще знає, може, він і не вбитий? — промовила пані.

Всі видивили ся на неї. Такий здогад нікому з них і в голову не прийшов від першої хвилі, коли побачили о. Нестора на підлозі, простертого у кровяній калюжі. І тепер ніхто з них не вірив сьому, та про

¹⁾ не слід

те всі ахнули з несподіванки. Пані не давала їм часу отямити ся.

— Ходіть лишень! Погляньмо ближше! Адже чоловік! Хто знає, чи є по що кликати віта й жандармів. А коли треба буде, то, ясна річ, покличемо.

Сі останні слова, висказані спокійно й рішуче, трохи направили неприємне вражіння, яке з початку зробили слова пані Олімпії на всіх присутніх. Звільна, обережно, ненастанно озираючись довкола, всі пішли наперед. У передпокою не добачили нічого підозреного. До покою ввійшла перша пані Олімпія, та вона, як здавало ся садівникові, уникала якось дивити ся на о. Нестора, а тільки, обійшовши його здалека, почала пильно роздивляти ся по покою.

— Тут усе в порядку, — промовила вона. — Не видно, щоб якінебудь злодії . . .

Та тут перервав її слова голосний окрик Гапки:

— Прошу ясної пані! Єгомость живі! Єгомость іще дихають!

— Господи! — скрикнула пані, та таким якимось голосом, відмінним від дотеперішнього, не то радісним, не то смертельно переляканим, що всім мов ножем у груди кольнуло.

Гапка, тимчасом, припала до о. Нестора. Приклякнвши на коліна, вона піднесла його голову з землі. Лице о. Нестора було страшенно бліде, чоло й волосся все у крові, сорочка на груди також крівава. Він дихав, але очі його були замкнені, немов у глибокому сні. Зрештою, він був роздягнений, тільки в сорочці і штанах; ліжко було зімняте, але на ньому не видно було слідів крові; видно, що катастрофа стряслась над ним у-ночі, коли він уже спав, але не в ліжку.

— Води, Параско! Води подай! — крикнула Гапка,

котра славилась у селі тим, що вміла «давати раду» у випадках наглої й тяжкої слабости.

— А я би радив зараз післати по віта й жандарів, — мовив садівник, роззираючись по покою й передпокою. — Охте вікно в передпокою отворене, туди міг увійти лихий чоловік, пек би йому було!

— Але ж хорого чоловіка треба рятувати! — скрикнула Гапка і при помочі Параски почала обмивати голову о. Нестора і тверезити його.

Пані, тимчасом, стояла мов остовпіла, не сміючи зирнути на те, що її служниці робили з о. Нестором. Тільки слова садівника знов укололи її мов шило.

— Ану, переконайте ся, чи справді вікно відчинене! — промовила вона, видимо силкуючись бути спокійною.

Садівник приступив до вікна, відсунув стору й попхнув вікно, щоб його відчинити. Показало ся, що вікно не відчиняєть ся. Долішнього скобля бракувало, але верхній був засунений і держав.

— Бачите, що вікно замкнене, — промовила сумовито, але з певним тріумфом у голосі пані Олімпія.

В тій хвилі о. Нестор відкрив очі, а з його груди роздало ся глибоке, протяжне, болюче стогнання:

— Оооо! Оооо!

— Живий! Живий! — знов, мов перелякана, скрикнула пані Олімпія. Вона поспробувала глянути на нього, але зараз же відвернула ся, мов від виду гадюки.

— Ох, не можу бачити крові! Не можу бачити ран! — скрикнула вона.

— Най ясна пані будуть спокійні, — мовила Гапка, котра тим часом промила чоло й лисину о. Нестора. — Тут ран великих нема, тільки отсей один синяк, із

котрого потекла кров. Від того єгомость чень не згинуть.

— А на грудях відки кров? — запитав Гадина. — Ади, сорочка вся кровава.

Гапка розіп'яла сорочку на о. Несторі, але рани на грудях не було ніякої. Кров на сорочці походила, очевидно, з тої самої рани на голові.

Гапчині слова справді впокоїли паню Олімпію. Коли рану промито, пані остаточно здужала пересилувати себе й поглянула зблизька на о. Нестора. Тепер він зовсім не був такий страшний, як перед хвилию. Блідий мов труп, непритомний іще, він про те дихав правильно, стогнав міцно, зовсім не харчав, як той, що конав. Рана на горішній частині чола, трохи з лівого боку, була велика, майже як долоня, вся синя, аж чорна, напухла, і тільки з одного боку, на протягу якого півтора цаля¹⁾, шкіра трісла, і з розсілини плила ще й досі кров. Приглянувшись уважно, пані Олімпія спокійно й рішучо промовила:

— От іще люде! Якого страху мені завдали! Розбійники! Убитий! Бог знає, що видумали! А то простісінька річ: о. Нестор у-ночі впав із ліжка тай о щось тверде вдарив ся головою. Се з ним уже пару разів трапляло ся, тільки що досі ніколи так не розкалічив ся. Ну, та се ще нічого такого страшного. Кілька день полежить тай буде здоров. А ви вже зараз і віта і жандарів! Тьфу! Доктора — хиба що доктора треба буде спровадити, тай то не конче. Рана зовсім не небезпечна. Потовк ся трохи, закрівавив ся, але то нічого.

— Але прошу ясної пані поглянути, кільки тут

¹⁾ цаль — колишня міра, ширина великого пальця, дванацять цалів ішло на стопу

крови з нього зійшло. І молодого б се ослабило, а то ж старий чоловік. Доктора конче потрібно, — промовив садівник, котрого рішучі слова пані Олімпії почали було заспокоювати, а котрому про те власне чуттє шептало, що тут щось та не так.

— Прощу ясної пані, єгомость досі ніколи вночі не падали з ліжка. Вони сплять спокійно. Тай о що таке тут могли б ударити ся? — неосторожно вмішав ся Гадина.

— І що ти тут мішаєш ся? — офуркнула ся пані Олімпія. — Чого тебе тут потрібно? Волиш іти до своєї роботи, ніж тут очі витріщати та дурниці говорити!

— Та я так лишень . . . я нічого, — пробулькотів Гадина, змішаний не стілько словами, скілько громовим поглядом, яким кинула на нього пані Олімпія, й котрий він добре знав. Для того, не гаючись довше і заспокоївши свою цікавість, він вийшов із покою, взяв косу, що стояла сперта о стіну знадвору й, обійшовши хвірткою через сад до огородця перед вікном офіцини, прийняв ся завзято викошувати високий бурян, що заповнював той огородець зеленню, цвітами та запахом свіжої ростиности.

В покою, тимчасом, служниці порались коло о. Нестора. Пані Олімпія, раз підхопивши думку про те, що о. Нестор, чи то в неспокійному сні, чи в якійнебудь слабости кидаючись на ліжку, випав з ліжка вниз головою і вдарив ся о щось тверде, хоч би о деревляну ніжку ліжка, або о хлопця до ззування чобіт, держалась тої думки твердо, повторяла її на різні лади, немов би старала ся вмовити в себе і в усіх окружающих певність і віру, що саме так було, пригода тратила всякий сензаційний, кримінальний характер, ставала ся звичайним нещасливим випадком, в котрому ніхто не

винен, із котрим нема що й носити ся. Сей погляд силою мимовільної сугестії швидко вділив ся не тільки Гапці й Парасці, але навіть недовірливому садівникові, котрий якийсь час іще щось воркотів, пильно придивляв ся то до кантів¹⁾ ніжки, то до «хлопця», о котрий о. Нестор звичайно ззував зі себе чоботи без ніякої чужої помочі, і остаточно, напів-переконаний, здвигнув плечима й похитав головою.

— Га, та, може, воно й так було. Або я можу знати. Коли ясна пані кажуть, що се вже не перший раз він так спадає з ліжка . . .

— А вже ж, а вже ж! Я се найліпше знаю, бо звичайно рано заходжу до нього. Він сам мені не раз се говорив! — поспішно мовила пані.

— Та то так! За випадок не тяжко, а ще такому старому чоловікови. А в покою, кажуть ясна пані, нічого не бракує? Не видно, щоб тут хто що господарював?

— Адже самі бачите, що все в порядку. Шафи позамикані, комода заперта. Як би злодії були, то, певно, не таку б замішанину лишили. Шукали б грошей, ну, а знаєте, як чужі люде грошей шукають, та ще в-ночі, то не дуже про те дбають, щоб усе в порядку лишити.

— Та то правда, — мовив садівник, чим раз сильніше переконуючись про правду слів пані Олімпії. — Тільки ось що, прошу ясної пані, Як ми сюди прийшли, то двері були поотворювані.

— Як то поотворювані? — здивувалась пані Олімпія.

— Гадина сказав, — умішала ся в розмову Параска,

¹⁾ грань.

— що забираючись косити траву в городці, поспотрив¹⁾ отсі сїнешні двері. Так якось припадком поспотрив — двері незамкнені. Отворив їх, заглянув до сїней, а двері до передпокою й до покою єгомоств обоє наростїж повідчинювані. «Відразу» — каже — «мене переполох обгорнув, бо о. Нестор звичайно дуже старанно на ніч замикав ся».

— Ну, ну, ну! Замикав ся! Се вже він бреше! Часом замикав ся, то правда. Але часом — звичайно, старий, слабовитий, непам'ятливий, тай забуде замкнути. Чи раз я сама заставала рано двері його передпокою незамкнені, хоч він іще спав!

— Я також пару разів заставала двері незамкнені! — потвердила Гапка, все ще пораючись коло о. Нестора, котрий, помимо всяких старань, не приходив до себе, а тільки стогнав і важко дихав.

— Ну, дівчата, — мовила панї Олімпія, — треба конче щось робити з ним! Гей, дядьку! Поможіть нам підняти його та покласти на ліжко! Не можна ж хорого так лишити на підлозі.

— А я думаю, прошу ясної панї, чи не добре б було змити йому груди і плечі зимною водою, може, так борше прийшов би до себе? — мовила Гапка.

— Добре, добре! Ну-ко, піддержіть його! Здіймайте з нього оту сорочку! Так! Ось вода!

І всі четверо, не виключаючи й панї Олімпії, почали мити й натирати о. Нестора. Свіжа, холодна вода справді підбадьорила хорого. Він підвів голову, в очах заблищав вогник свідомости. Стогнання зробили ся живійші, голоснійші, та зпоміж них почали проривати ся невиразні, вривані слова.

¹⁾ попробував, налапав

— Ой! Бо... лить! Ой... як же тя... жень... ко! Голова! Де мо... о... я голова? Хто ме... е... е... е... ні голо... о... ву взяв? О... ооо!

— Маячить! Нещасний! Видно, в голові біль тяжкий чує! Ану, Параско! Живо ліжко постели! Перенесемо його на ліжко!

— А сорочку чи сю саму на нього надінемо? — питала Гапка.

— Е, ні! Я зараз вийму чисту з комоди! Хиба ж можна хорого в такій закровавленій сорочці класти? Доктор приїде, люде поприходять — де ж се можна, щоб пан-отець так лежали.

І вона, не гаючись, виняла з комоди білу сорочку й наділа її на о. Нестора, котрого опісля три жінки при допомозі садівника поклали на ліжко. Пані Олімпія сама поправила йому подушку, підложила яська¹⁾ так, щоб хорому було як-найвигіднійше.

— Я радив би до голови оковити прикладати, — мовив садівник. — Се на такі рани дуже помагає.

— Не бійте ся, ми се й без вас знаємо, — відповіла Гапка, котра почала знов порати ся коло пораненої голови о. Нестора, перемиваючи закрівавлений рушник та губку. О. Нестор при найлекшій дотику до його голови стогнав страшенно, судорожно хапав ся пальцями за подушку, за груди, за що міг, і тратив притомність. Очевидно, біль був страшенний. Та коли Гапка поперемивала все, а пані Олімпія зі свого покою принесла у пляшечці оковиту, котрою намочено губку і приложено до рани, він швидко успокоїв ся, і здавалось, що заснув.

— Не треба йому надто докучати. Вступім ся від

¹⁾ маленька подушечка під голови

нього, лишім його у спокою. Як трошечки проспиться, то сон покріпить його, — говорила спокійно, лагідно пані Олімпія, мов мати, дбаючи про спокій хорої дитини.

Перший садівник послухав її слів і, вклонивши ся їй, пішов до свого діла.

— А ти, Параско, візьми собі води й вимий тут підлогу, — промовила пані з тим самим спокоєм. — Адже ж не випадає, щоб отака калюжа крови тут лишила ся. Вимий добре й піском посип. Нині літо, швидко висохне, а хорому се не пошкодить.

— Слухаю ясної пані! — промовила Параска і, вхопивши коновку, побігла за водою.

Розпорядившись отак, пані аж легше відітхнула.

— Ой, Господи! — мовила вона, обертаючись до Гапки. — Та й перелякали ж мене! Я вже думала, чи справді тут яке забійство не стало ся! Вся помертвіла! Бо подумати лишень, як би, не дай Боже, справді щось таке стало ся на моім обістю та ще з єгомостем! Господи! Та ж я не пережила б того стиду, того людського поговору! Та Богу дякувати, що сим разом відвернув від мене нещастє! А як думаєш, Гапко, він дійде швидко до притомности? — перервала нараз свої сердечні виливи і, приступаючи близько до Гапки, з якимось острахом вдивляла ся у бліде, старече, напів-трупяче лице О. Нестора.

— Не знаю, прошу ясної пані, — мовила Гапка, також вдивляючись в О. Нестора. — Щось мені та його рана не подобаєть ся. Вона, мабуть, тяжка, тяжша, ніж мені зразу здавало ся.

— Тяжка? Як то тяжка?

— Боюсь, що то не тільки шкіра прорвала ся, але під нею й кістка проломана.

— Що ти говориш, Гапко! Де ж то може бути?

— Не знаю напевно. Але коли я доторкнула ся зраненого місця, то здавало ся, що кістка подаєть ся під пальцем.

— Але ж, Гапко! Як би кістка була проломана — адже там під нею мозок — то він би вже не жив!

— Ні, прошу пані! Буде живий. Се ще не конче, щоб відразу вмер. Але мені таки здаєть ся, що мозок у нього нарушений, то вже Бог знає, чи і прийде він до себе.

— Ну, Гапко! Не загадуй про таке! — промовила пані немов із докором, але з таким якимось відтінком бадьорости в голосі, що бистрійший від Гапки слухач був би підмітив якусь таємну радість при таких ореченню¹⁾.

Власне прийшла Параска з водою, й пані зараз змінила тему розмови.

— Ну, Гапко, ходімо лагодити деяке сніданнє. А ти, Параско, будь тут, а як би хорий прокинув ся, то покличеш або мене, або Гапку.

— Тут конче треба, щоб хтось раз-у-раз при хорім сидів. І то хтось тямущий, — мовила Гапка.

— Ну, так маємо . . . Господи! А я загуталась²⁾ тай про головне й забула! А ще, сюди йдучи, думала про нього. Гапко! Що се значить ся, що Деменюка нема? Де Деменюк?

— Не знаю, прошу пані! Я від учора з вечера його не бачила.

— Як то, і не ночував дома?

— Не знаю, я його не бачила анї в-ночі, анї нині рано.

¹⁾ вислів погляду, присуд (поль. *orzeczenie*)

²⁾ загавилась, занялась тим, що довкола

Отак розмовляючи, вони обі вийшли з офіцини на подвірре. Пані Олімпія зирнула в городець перед вікном, де Гади́на вже докошував бурян.

— Слухай, Гади́но, — обізва́лась пані, — ти не бачив де Деменю́ка? Коло є́гомостя треба б ко́мусь раз-у-раз сидіти. Я не все маю час, Параска ще менше, а Деменю́к був би до сього найліпший.

— Я бачив Деменю́ка, але не нині, а ще вчора в-ночі, — мовив Гади́на.

— В-ночі? В якім часі?

— Не знаю. Вже було темно. Ага, та саме перед тим, як ясна пані мене здибали на подвіррю.

— Де ж ти його бачив?

— А тут.

— Де тут?

— У помешканню є́гомостя. Є́гомосьть розмовляли з ним досить довго, а потім він пішов геть. Казав, що йде до коваля Гердера.

— Як же ж ти се бачив? Як чув?

— Я ходив по саду ... садівник мене просив обійти, чи хто де не закрав ся... дивлю ся з тамтого боку, в вікні в о. Нестора світло. Я підійшов під вікно й бачив ...

— Що ж ти бачив? що? — поспішно питала пані.

Поза її плечима пішов мороз, по лиці розлила ся смертельна блідість, на чоло почав виступати холодний піт. Гади́на не бачив сього. Він стояв із косою в руці й похилив лице вниз, бачучи по невчасі¹⁾, що непотрібно вирвав ся з сим оповіданням, котре може наробити йому біди.

— Ну, говори, говори, що ти бачив? — налягала пані.

¹⁾ не у свій час, невчасно (поль.)

— Та нічого особливого! — відбіріхував ся Гади́на.
— Те, що кажу, те й бачив. Застукав хтось до дверей, о. Нестор запитав: «Хто там?» Відповідає: «Я, Деменюк». О. Нестор відчинив. Увійшов Деменюк, оба почали розмовляти . . .

— Про що?

— Або я знаю, про що? Я не міг чути. Те тільки я чув, що Деменюк сказав: «Іду до Гердера».

— І вийшов?

— Та вийшов.

— Ти бачив, як вийшов?

— Бачити не бачив, але чув, як о. Нестор замкнув за ним двері.

— Замкнув?

— Замкнув.

— На замок?

— Здаєть ся, на замок. Я чув, як ключ ценькнув у замок.

— Ну, а потому що було?

— Я не знаю. Я пішов геть, пішов спати.

— А де ти спав?

— Та ось тут, у своїй комірці.

Пані Олімпія перевела сей перший протокол із Гадиною в чотирі очі, спершись руками на плоті городця; за плотом, віддалений кілька кроків, стояв Гади́на з косою в руках. Гапка зараз із помешкання о. Нестора пішла до кухні, а Параска мила підлогу в покою о. Нестора. Пані й Гади́на говорили швидко, притишеним голосом, хоч довкола не було нікого, хто б їх міг підслухати, бо садівник зі своїм псом власне обходив сад і находив ся досить далеко від них.

— Ну, — мовила пані, трохи заспокоєна словами Гадини, — надіюсь, що Деменюк швидко прийде! До-

кошуй сей бурян і знеси його до стайні, а потому прийдеш до мене до покою, то я тобі скажу, що маєш далі робити.

І вона пішла півперек подвірря до свого помешкання . . . Але тут немов щось спинило її на порозі. Якийсь неспокій затріпав ся в її душі. У грудях зробило ся так тісно, що їй формально було страшно ввійти між чотирі стіни свого непривітного помешкання. І вона пішла далі, до руїн старого двора, вигоном до вулиці, а в її голові вертіла ся все одна думка:

«Бестія сей Гади́на! Він щось знає, та не хоче сказати! Він щось бачив, щось чув більше, ніж говорить! Ну, та вже я видобуду се від нього! Він мені мусить усе виспівати! Тільки помалу, зручно, обережно, не перехапуючись! Господи! Як же ж ся півгодина мене змучила! Та се ще нічого. Що то далі буде?»

В тій хвилі очі її, склонені вниз, мимохіть якось піднялись угору, визирнули на вулицю. І в тій же хвилі ноги під нею заделькотіли, у грудях сперло дух, немов би й серце перестало бити ся; холодний піт виступив по всьому тілі. Пані помертвіла, стала на місці мов укопана, а в очах її потемніло. Найстрашніший привид не був би так перелякав її, як те, що вона тепер побачила, хоч се була дуже проста, звичайна, натуральна річ. Вулицею долі селом ішов жандарм, звичайний патрулевий жандарм, у чаку з когутячим піррем, у мундурі і з карабіном. Побачивши паню дідичку, він засалютував¹⁾ їй, та, на диво — і се власне зробило на паню таке могуче вражіння — не минав двора, а скрутив із дороги й почав іти прямо до пані Олімпії.

¹⁾ привітав, приклавши пальці до чака (під козирок)

XV.

Жандарм був знайомий пані Олімпії з видження ¹⁾. Досі вона чула себе так далекою задля свого соціального положення від людей того рода, що хоч не раз бачила в селі постенфірера ²⁾ Шеремету, хоч він кілька разів бував навіть у неї у дворі задля різних справ, вона дуже мало звертала на нього уваги. Жандарм та жандарм, — а що він за чоловік, добрий, чи злий, спосібний, чи неспосібний, і до чого власне спосібний, а до чого ні — сим вона й не думала інтересувати ся. То ж не диво, що тепер, коли Шеремета почав наближати ся до неї, й, коли вона інстинктивно почула в душі, що з сим чоловіком прийдесть ся їй видержати першу й, може, рішучу боротьбу, вона видивилась на нього так, немов би перший раз у життю його бачила, сконцентрувала в очах усю силу свого духа, всю свою пронизливість і догадливість, вироблену вихованнем, досвідом, знанням вищого світа й освітою, щоб відгадати, проникнути душу, думки й намір сього плебея, одягненого в мундур, від котрого чути було запах препарованого спірту, яким були чищені гудзики його мундура.

¹⁾ з обличчя (поль. z widzenia)

²⁾ начальник жандармського поста (нім.), старший десятник

Постенфірер Шеремета був високий, статний мужчина, з чорними довгими вусами, довгим простим носом, чорними лискучими очима, з широкими румянцями на здоровому лиці, осмаленому сонцем. Постать його так і дихала здоров'ям, силою й енергією, а в очах світився простий розум, вигострений службою. Тільки тепер уперше пані Олімпія запримітила, що сей жандарм був дуже вродливий мужчина, і що будь на ній, замість жандармського мундура — батистова сорочка й тонке дороге вбрання, будь він не жандарм, а якийнебудь вельможний граф або барон, він робив би «фурор», за ним пропадали б дами, він був би «звізду», львом товариства. Ся увага якось так, мимовільно, Бог зна відки, мигнула в голові пані Олімпії, мабуть, із привички до таких «естетичних» оцінок кожного, хто перший раз звертав на себе її увагу. Та тепер їй було не до естетики, і для того зараз у найближчій хвилі вона почала пильнійше слідити його лице, щоб змірити, змірковати обсяг його інтелігенції, котра даної хвилі могла стати ся найстрашнішим її ворогом у разі, як би оказала ся великою, а найліпшим її союзником у разі, як би була мала і слабосила. А поперед усього їй важно було домірковати ся, чого се він повертає до двора? Чи він знає, що тут стало ся? Від кого й яким способом міг про те дізнати ся? Якої тактики держатись їй супроти нього? Вулиця перед двором була широка, а вигін, що вів попри згарища старого двора на подвір'є, був також доволі довгий так що, доки жандарм, ступаючи без поспіху мірними, широкими кроками, наблизив ся до пані, вона мала час прийти трохи до себе після наглого перестрашу першої хвилі. Вона стала при самім кінці вигона, тут, де він доходив до подвір'я, так що жандарм, розмовляючи тут із нею, міг бачити подвір'є, але не бачив докладно

тої офіщини, де стало ся «нещастє», й загалом не міг зміркувати, що діяло ся у глибині подвір'я. Пані Олімпія зовсім льогічно міркувала, що коли жандарм знає вже, що тут стало ся, то піде прямо на місце, а коли не знає, то лучче буде не підпускати його близько, щоб без потреби ні про що не дізнав ся. Інстинкт самоохорони говорив їй, що за всяку ціну треба старати ся виграти час, протягти відкриттє й розголошеннє «нещастя», що стало ся в її дворі.

Наблизивши ся, жандарм іще раз засалютував перед панею й зупинив ся в такім віддаленню, якого вимагало ушанованнє для пані графині.

— Дуже перепрошую ясновельможну паню, — мовив він плавно, рівно, кладучи ліву руку на шийку від кольби свого карабіна, — що смію так вчасною порою трівожити. Я вчинив се тільки для того, що побачив ясновельможну паню на подвір'ю.

«Значить, не знає ще нічого! В якійсь иньшій справі приходить!» — подумала пані Олімпія, набираючи нової відваги. До жандарма вона не говорила нічого, а тільки з виразом напів-строгим, напів-чемно-питайним дивилась йому в лице.

— Тут учора в ясновельможної пані й у молодого пана дідича на фільварку були гості зі Львова, — казав жандарм.

— Так, були.

— А не могли б мені ясновельможна пані сказати, чи вони всі вже відїхали, чи, може, дехто лишив ся?

— Не знаю напевно. В мене нема нікого, а в Адася на фільварку, може, хто й є. Чи панові потрібно чого від них?

— Ні, ні! — поспішно промовив жандарм.

— Можете піти на фільварок і там розвідатись, — мовила далі пані з певним ущипливим відтінком у голосі.

— О, ні! Чого там! Я тільки . . . тут невеличка формальність . . . Може, ясновельможна пані були б ласкаві сказати мені . . . Тут між гістьми один пан був, його другі панове кликали «Кайцьо». Яке його властиве ім'я і прізвище?

— Кайцьо . . . Кайцьо — повторяла пані Олімпія, немов пригадаючи, хто то такий міг бути, й на ділі вона міркувала: «Що се значить? Чого він потребує? Видно, що хитра якась бестія, здалека заходить так, що й не знати, до чого прямує? По що йому сього Кайця? Адже ж не думаю, щоб він його, справді, на щось потребував. Видно, що хоче зайти мене з майки¹⁾). Ну, та чекай, зо мною ти не так легко справиш ся, як тобі здаєть ся.» І додала голосно:

— Перепрошую вас, пане постенфірер, але в мене така пам'ять до назв . . . Розумієть ся, Кайцьо, то пан Калясантій . . . знайомий мого сина . . . чудесний чоловік . . . був, був учора, . . . але як він на прізвище називаєть ся, бігме, не тямлю. Я в товариствах рідко буваю і з тими панами видаю ся хіба тоді, коли зволять до мене загостити, то де вже мені знати їх назви? . . .

Пані балакала свobodно, стараючись, щоб її слова виглядали так, немов би плили зі щирого серця. Жан-дарм стояв перед нею, покiрно слухав тих слів, при-такував головою, та коли пані скінчила, він знов зачав своїм звичайним смирним, та твердим голосом:

— Дуже перепрошую ясновельможну паню, але до-зволю собі запитати ще одно. Для мене було б важно . . .

¹⁾ підійти

то є, не так то дуже й важно, а так потрібно знати, де б я міг найти того пана Калясантія? Чи то який пан із сусідства, з села, чи, може, зі Львова?

— І сього не можу вам сказати. Здаєть ся, що приїхав учора зі Львова з Адасем, але то розумієть ся, що десь на селі має маєтність. Мій Адась із кимнебудь не буде товаришувати.

— Розумію! Розумію! Я й не думаю нічого подібного. Пан ґраф Адам відомий у цілій околиці як зразок молодого благородного чоловіка. А щодо пана Калясантія . . . як то ясновельможна пані його назвала на прізвище?

— Я ніяк його не назвала, — строго промовила пані, виявляючи тим, що ся розмова починає її нудити. — Я вам сказала, що не тямлю його назви.

— Ах, правда, правда! Перепрошую, дуже перепрошую! Так от про пана Калясантія ясновельможна пані кажуть, що він обиватель.

— Так думаю. Напевно сього не знаю, але думаю по тім, як він чудесно розумієть ся на конях, на полюванні, на ґрунтах, на лісах і на всякого рода господарстві. О, то дуже світлий чоловік. А в товаристві який милий!

Говорячи се, пані Олімпія чула, як у душі її ворухить ся злість і підступає до серця. Чого сей жандарм причепив ся до неї і пристає з тим Калясантієм? Чи вона для нього якесь бюро інформаційне? Та ще гірше, ніж на жандарма, пані зла була на себе. Замість відпалити жандармові коротко й досадно, щоб йому відійшла охота нудити її, вона стоїть ось тут і являєть ся перед ним чемною, говорить із ним як за якийсь обов'язок і пускаєть ся перед ним у такі інтимности, котрих

би й зовсім не слід було виговорювати перед чоловіком, так дуже низшим від неї соціально, а що найгірше, що всі її зусилля оказатись супроти сього жандарма гордою, гнівною, або недоступною, падуть на землю, мов птахи без крил, що її злоба проти жандарма — безсильна, що вона не може — таки фізично не може — не строїти супроти нього привітного лиця, не говорити лагідно й обширно про річі, про котрі він не питає й не потребує знати. В душі її ворушило ся безмірно прикре та завстидливе чуття власної безвладности, подібної до безвладности воза, що, раз попавши на похилу площу, сам власним тягаром безупинно котить ся вниз.

— Допускаю, допускаю, що все се так, — мовив жандарм, — та про те . . . Може бути, що се тільки людська злоба . . . Я, власне, рад би переконати ся . . . Але тут, прошу ясновельможної пані, до нас на того пана Калясантія прийшло донесення. Досить неприємна річ . . .

— Що таке? Донесення на пана Калясантія?

— А так. Дуже мені прикро було чути се, а головно для того, що донесення доторкало хвиливого гостя ясновельможної пані графині й пана молодого графа . . .

— Але в чому річ? Що таке стало ся?

— Нічого особливого! — мовив жандарм. — Я думаю, що або проста сплітка буде, або якась дрібна формальність. Ясновельможна пані зволить дарувати, що не можу висловитись докладнійше, але що ж, моя служба не дозволяє. Як би тут був молодий пан граф, то я не сумніваю ся, що він вияснив би нам сю справу в одній хвилі, й не треба було б ніяких дальших заходів.

— Дуже жаль, що Адася тут нема. Він певно на фільварку, бо не думаю, щоб учора в-ночі з гістьми поїхав до Львова.

— Або що? Може, мав намір і він їхати? — з острахом запитав жандарм.

— А так, намір був, але я думаю, що Адась не поїхав. Дуже був утомлений вчорашнім днем.

В тій хвилі з глибини подвір'я надійшов Гади́на, держачи в руках якісь сподні¹⁾ і з переляканим видом кличучи:

— Прошу ясної пані! Прошу ясної пані!

Пані Олі́мпія озирнула ся й окинула його громовим поглядом.

— Дай мені спокій! — сказала сердито. — Бачиш, що я занята.

Гади́на й сам якось зацукав ся, побачивши жандарма, та про те вважав потрібним іще раз окликнути паню.

— Я тільки хотів сказати . . .

— От іще туманище! — скрикнула пані, обертаючи ся знов до нього й чуючи приплив холодної тривоги. Щось немов шептало їй, що те, що мав сказати Гади́на, могло б відразу обернути справу в якийсь инший бік і наробити їй багато клопотів. І, збираючи докупи всі сили свого духа, вона сказала до Гади́ни, силкуючись вимовити се як-найспокійні́йше й найбайдужні́йше:

— Я за хвиличку буду готова. Іди до мого передпокою й зажди, коли щось маєш мені сказати, а тут мені не докучай!

Гади́на обернув ся й пішов.

— Видять пан, — мовила пані з відтінком жалю

¹⁾ штани (поль.)

над своєю власною долею, — отаке моє раз-у-раз! Такі всі тумани, з найменшою дрібницею до мене йдуть. Тут роздерло ся, тут чогось бракує, тут се зробити, там те, — ніколи жадне власним розумом не розбере, а все до мене! За всім до мене!

— Видно, що ясновельможна пані так їх призвичаїли, що всі до пані, як діти до матері. Видно, що мають довірре до ясної пані, знають, що ясна пані справді про все дбає, у все входить.

Пані Олімпія з усміхом приняла сей комплімент.

— Се може бути, що я і призвичаїла їх до того, собі на лихо. Та все-таки я воліла б, щоб кожде хоч трохи подумало власною головою, заки з усякою дрібницею до мене лізти. А то инколи, знаєте — невелике наше господарство, а про те голова ходором ходить, коли отак із усіх боків до тебе одно за сим, друге за тим, третє знов за чим иншим. А кождому дай, кождому порадь, кождому скажи, виясни, витолкуй, й уявіть собі, найчастійше все надармо! Кожде про те зробить по-свому, перепутає, попсоє тай годі. Ой, доля наша з тими людьми!

Жандарм слухав сих нарікань із очевидним вдоволенням. Чи йому підхлібляло те, що така вельможна пані, графиня, промовляє до нього так, як до рівного, чи йому з якої иншої причини пожадані¹⁾ були ті інформації, досить — він слухав і якось не квапив ся відходити.

— Ну, та я розбалакала ся, — мовила нарешті пані Олімпія, — а панові, певне, ніколи.

— Ні, навпаки! Я дуже рад. Я ще хотів ясновельможну паню запитати за одну річ.

¹⁾ потрібні, бажані (pożąbane поль.)

— Ну, прошу, — далеко привітнійше, ніж ізпочатку мовила пані Олімпія, котра рада вже була позбутися сього грізного свідка зі свого обістя.

— Перепрошую дуже, що ще раз вернуся до вчорашнього, але чи не могли б ясна пані сказати мені, хто ще тут був учора з гостей з паном молодим графом?

— Хто був? Йй-Богу, так мені тяжко спам'ятати назви. Та от — а! Був доктор Васонґ, адвокат львівський, потому . . .

— Дякую ясновельможній пані! — мовив жандарм, кланяючись. — Мені досить! Мені аби одного, Др. Васонґ — о, се знаний адвокат, знаменитий адвокат! Се чудесно! Дякую ясновельможній пані! Цілую руці!

І жандарм, салютуючи, обернувшись по-військовому, а пані Олімпія стояла на місці, провожаючи його очима. Йй якось аж не хотілося вірити, щоб жандарм справді пішов геть, щоб ся грізна хмара сим разом зовсім минула її дім. Вона так і ждала, що ось-ось жандарм зупиниться, вернеться назад і почне розмову про щось инше. Наскільки з початку своєї розмови з ним вона зупинилася на тій думці, що він нічого не знає, настільки потім його довга гутанка й та охота, з якою він слухав її балакання, зродили в її душі наново підозріння, що щось у тім є, що щось він знає, чогось догадується. Але ні, жандарм пішов униз селом, не зупиняючись і не вертаючись. Пані слідила за ним очима, аж доки він зовсім не щез йй із очей. Тільки тоді вона зітхнула глибоко й, обернувшись, звільна пішла до свого покою.

У снігах ждав на неї Гади́на.

— Ну, що тобі таке? Чого ти прилетів, язик висолопивши? Що там таке сталося, що за тобою мов собаки гнали? — накинула ся пані на Гадину з докорами.

— Та, може, то й нічого, прошу ясної пані, — відповів Гади́на, все ще держа́чи сподні́ в руці́, — але́ я думав . . .

— То то й є, що ти все думаєш, а ніколи нічого путнього не робиш. А як що придумаєш, то таке, що хоч на лопаті вивози!

— Та я лише задля отсих споднів, — лепотів Гади́на, збитий зпанти́лику. — Мені здавало́ ся . . .

— Ну, що тобі здавало́ ся, тумане? Що мене якісь сподні́ обходять? І видиш, що я з чужим чоловіком розмовляю, а ти до мене з якимись споднями лізеш! Тьфу! Десь такого й придумати годі́, як ти зо мною робиш!

— Але прошу ясної пані! Прочу вислухати! Се є́гомостеві́ сподні́, ті, що вони́ вчора на собі́ мали! — мовив Гади́на.

— Ну, так що з того?

— А я отсе найшов їх у стодолі́ під купою со́ломи, геть у споду́ запхані́.

— Що? У стодолі́? А вони́ відки́ там узяли́ ся?

— Ото ж то власне́ я не знаю. Тут щось є́!

— Тьфу! Десь ані́ хвилі́ не можна́ бути́ без клопоту́! А ти говорив кому́ про се?

— Та ні́, не говорив ні́кому.

— Ну, то добре! Візьми́ ж ті́ сподні́ й занеси́ їх до є́гомостевого́ покою́ й не кажи́ ні́чого ні́кому. Може, тут і справді́ щось не́добре стало́ ся. Але́ треба з тим бере́жко. Не́ма по́ що розтру́блювати. А що є́гомость? Як йому́?

— Здає́ть ся, лі́пше. Пробудив́ ся. Там де́сь Га́пка коло́ него.

— Ну, ну, зараз і я йду́. Так знає́ш що, — мовила пані́, нагадавши́ щось́ нове́. — Да́й мені́ ті́ сподні́, а я

їх сама занесу. А ти, тимчасом, як стоїш, зараз бігай на фільварок до панича. Отуди біжи лукою й кажи паничеві . . . Або ні, не кажи нічого, тільки передай отсю карточку!

І пані поспішно виняла зі свого нічного столика візитовий білет, написала на нім кілька слів, заліпила його в маленьку коверту й передала Гадині, котрий зараз же побіг із ним через сад та луку на фільварок.

— А живо! — крикнула у слід йому пані, поспішаючи до о. Нестора.

Та поки ще дійшла до офіцини, назустріч їй поспішно вийшов садівник із саду, з камізелькою в руці.

— Прошу ясної пані, — мовив він, наближаючись.
— Прошу поглянути, що я знайшов у саду!

— Камізелька, — звільна цідила пані, з нехиттю оглядаючи її, — так що же з того?

— Чи ясна пані не знають, чия се річ?

— Що знов? Відки я маю знати? — обурилась пані.

— А мені здаєть ся, що то єгомостева.

— Єгомостева! Де ж вона була?

— Я найшов її в саду, отам у корчах під плотом.

— Що знов за лихо! Відки вона там узяла ся? — скрикнула пані.

— Не знаю, прошу ясної пані. Та здаєть ся, що тут щось погане стало ся. Самовільно вона там не забігла, а мусів її хтось закинути.

— Та хто б там кидав тай по що?

— Ну, єгомость самі певне її не кинули. Адить, нова камізелька, зовсім добра. Здаєть ся, вчора ще мали її на собі.

— Може, ваш пес якнебудь ухопив та в корчі затягнув?

Ся догадка гірш усього обрушила садівника.

— Мій пес до єгомостевого покою ніколи не ходить, а все коло мене сидить. Він не має звичаю затягати шматте в корчі.

— Ну, то я не розумію, що тут могло стати ся! — прикро якось промовила пані й відвернула ся, щоб іти то офіщини.

Садівник із камізелькою пішов за нею.

— А я думаю, прошу ясної пані, що тут щось нечисте. Що тут якась погана справа. Не дай Господи чого, то нетяжко нам усім у біду впасти. Моя рада — зараз, не чекаючи довго, післати по віта, скликати людей, дати знати жандарам. Нехай би добре обшукали . . . Сама камізелька з покою в корчі не забігла, мусів хтось її винести. А виніс камізельку, то вже, певно, для самої камізельки там не йшов, мусів іще щось більше, вартнійше забрати, а камізельку кинув. То, прошу ясної пані, небезпечна річ! Тут криміналом пахне.

Він говорив се звільна, рівним балакливим тоном, котрий у душі пані Олімпії збуджував уприкрення¹⁾, відразу, мало не дроз так, як рясний, холодний і безконечний осінний дощ.

— Та добре, добре! — промовила вона, силуючись не крикнути з подразнення. — Зараз усе зробимо, що треба. Я власне післала по панича, мого сина. Він трохи розумнійший від нас усіх у таких справах. Будемо видіти, що тут треба робити.

Вони майже рівночасно ввійшли до передпокою, в котрому ще поралась Параска, посипаючи піском тільки-що вимиту підлогу. Та коли ввійшли до покою,

¹⁾ пригнобу (поль.)

очам їх показав ся вид, якого вони, певно, менш усього могли надіятись. О. Нестор із власної сили сидів на ліжку, держачись одною рукою за побічницю, а коло нього стояла Гапка й годувала його як дитину пареним молоком і розмоченою булкою. З лиця о. Нестора щез той мертвий вираз, який був на ньому ще перед годиною. Голова була пообвивана рушниками, але, зрештою, о. Нестор виглядав як звичайно, і страшна нічна пригода, бачилось, не лишила на нїм надто великого слїду. Панї Олімпія аж у долонї сплеснула, бачучи таку наглу й дивну переміну.

XVI.

— Ну, що вам, єгомость? — скрикнула пані Олімпія. — Господи, якого ви нам страху завдали! Тут уже всі почали думати, що вас убито, обробовано, Бог зна що! . . . А я все своє кажу: чекайте, він зараз прийде до себе! Хиба я вас не знаю? Адже з вами вже не раз таке бувало. Ну, скажіть, скажіть, най і отсей чоловік почує . . . Бачите, садівнику? Чи я вам не говорила? Ви мусіли, пан-отченьку, вчора трошки за міцну гербату випити . . . Рому трохи за багато долити, правда? . . . А я вам не говорила, що то може вам пошкодити? А, Господи, і так ударити ся! Адже ж ви могли зовсім забити ся! О! Певно, головою о кант grimнули ся. Я вже післала по циркулика¹⁾ до Зворині, от-от тільки його не видно. Хоч я думаю, що його й не треба. Ну, як же себе почуваєте? Ослаблені трохи? Де ж пак! Стільки крови витекло! Але ми з Гапкою візьмемо вже вас під свою опіку! За пару день будете здорові, як риба!

Вона говорила живо, багато, перескакаючи з предмету на предмет, немов старала ся заговорити о. Нестора, не дати йому прийти до слова. При тім вона обертала ся прудко то до о. Нестора, то до Гапки, то до садівника. Можна було подумати, що велика й несподівана радість розворушила її так дуже. Та на о. Не-

¹⁾ лікар без патенту (докторату), практичний лікар

стора ота її балаканка зробила зовсім противне вражіннє. Побачивши паню Олімпію, він замовк. Гарячковий блиск його очей почав гаснути, гарячковий румянець щез зі старечого лица, й воно зробило ся знов бліде, аж зеленкувате, мов у трупа. Він почав трясти ся всім тілом і по хвилі, знесилений, склонив ся головою так, що Гапка мусіла положити його на подушку. Простягнена на ковдрі його костиста рука стягала ся судорожно, далі почала кидати ся, а лице почало виражати намагання сказати щось. Та сили не стало, й він тільки зарухав посинілими, безкровними губами.

— Най вельможна пані будуть ласкаві йти до себе. Його се мучить. Йому не можна говорити, — полушептом сказала їй Гапка.

— Як то, не можна говорити? — трохи немов обрушила ся пані. — Адже перед хвилиєю говорив із тобою.

— Се так . . . кілька слів . . .

— Що ж він тобі казав?

В тій хвилі о. Нестор так різько застогнав, почав так неспокійно кидати ся на ліжку, рука його так швидко стискала ся судорожними рухами, що Гапка не могла на се питання відповісти.

— Бачуть ясна пані! Йому знов гірше! Прошу йти! Прошу йти!

— Тут конче дохтора треба! — промовив рішуче садівник.

— Але що ви мені плетете? — з упертістю розпуки скрикнула пані. — Слабий, конає — тьфу! А я вам кажу, що він за два, за три дні встане на ноги. Адже я його знаю, в нього такі напади вже пару раз були. Власне його треба розрушати, розговорити. Отче Нестор! Ану, кріпите ся! Підведіть голову! Скажіть, як себе почуваєте?

І вона, підійшовши до ліжка, взяла його за руку. О. Нестор іще раз застогнав, потім звільна замкнув очі, посинів і зробив ся мов неживий.

— Пані, ви його добити хочете! — скрикнув садівник. — Уступіть ся! Бачите, він умирає!

Пані Олімпія хотіла було розлютити ся на таку безцеремонність сього мужика, але вид зомлілого о. Нестора був такий страшний, його рука так сильно похолодніла і зробила ся мов деревляна, що вона, мимоволі, відступила набік. Та про те вона не хотіла вийти з хати, поки садівник не вийшов уперед неї.

— Але зовсім те саме, що перше бувало, — говорила пані, немов сама до себе, але так, щоб чув садівник. — У нього напади тої слабости. А перед нападом він ходить, мов сам не свій, любить ховати свої річі по всіх кутах. Потому хоч його ріж, не тямить, що з ним було. Адже раз реверенду зі себе скинув і запхав у дупло дерева. Що ми шукали — годі було знайти, аж по кількох місяцях видобули вже зовсім перегнилу. Новісінька реверенда була! . . .

От так говорячи, пані Олімпія обернула ся йти до кухні, в котрій не було нікого. Садівник зупинив її питанням:

— Чи ясна пані справді післали по цирулика до Зворині?

— То вже моя річ! — терпко відповіла пані, обертаючись до нього плечима. — Я загалом не розумію, чого ви так дуже мішаєте ся в сю справу. Ідїть і пильнуйте свого саду, а не пхайте носа до чужого проса! Розумієте?

І, не ждучи відповіди, пані ввійшла до кухні й луснула за собою дверми.

— Так? То добре, — промовив садівник і, почу-

хавши ся в потилицю, пішов звільна до саду. Тут він сїв у своїй будці і пробував не думати про паню, про о. Нестора, про його слабість і камізельку. Але се йому не вдало ся. Він чув тут щось недобре, щось таке, що пекло його в душі, як дотик кропиви. Не міг довго всидіти на місці. Встав, обійшов сад, ще раз пильно оглянув усі темні та зарослі закутки, та, не бачучи в них нічого особливого, вернув ся назад до своєї будки. Знов пробував сидіти тихо й не думати, але знов якийсь нутрішній неспокій почав давити його. Вкінці він, надумавши щось, встав, перехрестив ся і, взявши паличку в руки, пішов стежкою півперек саду на луку, через місток на річці, попри фільварок, а відси на повітову дорогу, що вела до невеличкого містечка Зворині, де находив ся постерунок жандармерії¹⁾, низший суд і цирулик, замість лікаря.

Які два кільметри за фільварком він здибав Деменюка з Маланкою, що вертали ся з містечка.

— Де ви пропадаєте, Деменюку? — скрикнув він.

— Ат! Не добро, а біда мене гонить, — відповів старий.

Садівник тільки тепер поглянув на нього ближше.

— Господи! А вам що таке? — скрикнув він. — Ви мов з хреста зняті! Посивіли за одну ніч! Деменюку, говоріть бо!

Деменюк короткими словами, перериваними хлипаннем Маланки, розповів йому свою пригоду. За порадою Гердера він, скоро світ²⁾, був із Маланкою у жандармів, був у цирулика, а далі доніс про все до суду. Що буде, то буде, а кривди своєї дитини він не подарує.

¹⁾ постій, казарма, пост

²⁾ дідня (поль. *skoro świt*)

— А в нас, у дворі, ще гірша комедія, Деменюку — перебив його садівник. — Пан-отця побито.

— Що? Пан-отця? Хто?

Садівник розповів коротко, що знав і що бачив. Деменюк аж руками об поли бив ся, і Маланка перестала хлипати, але поблідла з переляку, слухаючи оповідання садівника. Нараз стало ся щось таке, чого садівник ніколи у світі не надіяв ся. Дослухавши оповідання, Деменюк заламав руки, заклепнув їх над головою і ревнув, мов припечений шиною:

— Ой — ой — ой! Головонька моя! Я всьому винен! Я окаянный! Ой, бийте мене! Ой, катуйте мене, бо се моя вина!

І, не дивлячись ні на кого, не чуючи нічого більше, не тямлячи ні про садівника, ні про дочку, ні про власне горе, він що-духу пустив ся бігти дорогою до Торок.

Садівник і Маланка стояли хвилю мов остовпілі, не розуміючи, що має значити сей наглий викрик. Далі Маланка кинула ся бігти за ним, кричачи:

— Таточку! Таточку! Чекайте!

А садівник ще довгу хвилю стояв на місці, дивлячи ся в слід за ними та пробуючи у своїй голові розчовпати се запутане діло, а далі махнув рукою.

— Господь їх тут зрозуміє! Не моя в тім голова доходити між ними ладу. Не моє просо, не мої воробці. Як собі постелили, так нехай і сплять. А я йду до шандарів дати знати.

І, натиснувши капелюх на чоло, він, увесь обливаючи ся потом, прискореним ходом поспішав до Зворині.

XVII.

Вість про страшну пригоду у дворі вже коло десятої години рано розбігла ся блискавкою по селі. Ніхто не вмів докладно сказати, від кого її чув уперше, бо хто тільки здибав ся з другим, то показувало ся, що оба вже знали, що у дворі щось стало ся. Одні казали, що рабунок¹⁾, другі, що крадіж, треті, що забійство. Жінки бігали від хати до хати, оповідаючи про страшно покалічені трупи пані, панича і всіх тих панів, що вчора тут гостили й потім заночували. Говорено про розбійників, що в-ночі напали на двір, шукаючи грошей, то про якихось Жидів, то, врешті, про циганів, банда котрих два дні тому переходила село — й, не діставши у дворі нічого, мала грозити пані страшною пімстою. Аж три сусідки нараз прибігли з тою звісткою — розумієть ся, кожда з ріжними відмінами — до вітихи з тим, щоб вона розповіла все своєму чоловікові. Віт зразу не хотів вірити, але коли жінки почали божити ся, що чули се від людей, що про те ціле село говорить, плюнув сердито, вдягнув сіряк, перевісив поверх нього торбу з урядовою бляхою і, взявши палицю, пішов до двора. Поки йшов дорогою, до нього з кожного вигона підходили цікаві чоловіки й жінки, здоровкались і зараз починали неспіло:

— Та що, пане начальнику, чи то правда?

¹⁾ грабіж (нім. Raub)

— Що чи правда?

— Ну, та тее . . . у дворі, кажуть, щось там тее . . .

— Сее, не тее! — відповідав сердито віт. — Я нічогоісінько не знаю. А ви відки чули?

— Та кажуть. Усі в селі говорять. Уже й не тямлю, хто мені перший сказав.

— Та хто перший? — доповідала якась язиката жінка. — Всі перші. По селі як би у дзвін ударив, щось то в тім мусить бути.

— Ну, то ходіть зо мною до двора, переконаємо ся.

— Правда є! Се найрозумнійша річ. Пек-йому, та чень же люде не зновили.

Від віта до двора було неблизько, й по дорозі юрба все росла та росла. Серед неї особливо голосно балакав та перебігав від одного до другого Цвях, котрого рано жандарм казав випустити з громадського арешту й котрий відтоді мов навіжений бігав по селі, розносячи вістку про те, що в дворі стало ся щось страшне, та все додаючи, що ось перед хвилию чув се від сього або того сусіда, власне, від такого, котрому він сам перед хвилиною сказав.

— Ну, люде, — сказав віт, коли вже були близько двора, — так, як ми тут є, чень усі не підемо до двора.

— Чому ні! — роздались крики серед юрби. — Що нам хто зробить? Ходімо!

— Але не можна! — рішучо відмовив віт. — Ану ж то все неправда? Ану ж там нічого не стало ся? Готова нас пані заскаржити до суду, що її двір нападаємо.

Слова про скаргу, про напад утихомирили людей. Вони зацукали ся трохи, тим більше, що всі якось почували в душі, що властиво ніхто не знає, чи й яке там склало ся нещастє.

— Найліпше так буде, — казав далі віт. — Ви тут

задержіть ся, а я з трома господарями піду до двора. Розвідаємо, що там чувати. А як справді буде вас потрібно, то вас покличемо.

— Добре, добре, най так буде, — загомоніли люде.

Вибравши трох господарів, віт на їх переді посунув ід дворові. Доходячи до брами, він кашельнув на відвагу, поправив собі шапку на голові, потім поправив на собі пояс, далі торбу з бляхою і, вкінці, перехрестивши ся, отворив фіртку і ввійшов до-середини. Був се чоловік старший, котрий тямив іще покійного графа й панщину й, по старій памяти, ніколи не любив мати діла з двором. Нові, конституційні відносини зовсім не затерли в мужиків старих, панщизняних згадок, а розділ села на громаду й обшар¹⁾ відчужив їх від себе, а властиво накопичив між ними цілу купу нових взаїмних роздразнень, підозрінь, суперечок, тим дошкульнійших, що діяли ся ніби то на легальній основі, а звичайно виходили на шкоду громади, навіть тоді, коли дворові не приносили ніякої видимої користи.

Ледво-що отворивши фіртку і зробивши крок до середини в вузький вигонець, що провадив на панське подвірре, пан начальник цофнув ся²⁾ напруго, немов побачив щось страшне перед собою й хотів взадгузь³⁾ вернути ся на вулицю. Він стукнув ся плечима о свого сусіда, котрий власне за ним проходив хвірткою.

— А вам що, пане начальнику? — спитав сусід, зупиняючи ся також.

— Агі! — промовив неохоче начальник. — Десь якась стара баба набалакала, що тут усіх вирізали, обрабували, обікрали. Адить, пані онде на подвіррю — здоровісінька! Ще й з паничем!

¹⁾ двір (obszar dworski), дідичівські маєтки

²⁾ завернувся

³⁾ ступаючи пятами наперед, задом

— Та то правда, — мовив сусід. — Видно, що за-
бійства не було. Але за крадіж, чи рабунок таки ще
варто б розпитати.

— Е, говоріть своє! Варто розпитати. Вам то легко
говорити, бо ви права не знаєте. А я, як начальник, не
маю права мішати ся до того, що робить ся на обшарі,
хиба щоби пані дідичка сама мене завізвала. А вже як
би були її обікрали або обрабували, то не бійте ся, вона
була б досі наробила гвалту не тільки на все село, але
на весь повіт. Ходім геть!

— Е, пане начальнику, — почали вговорювати його
ті господарі, що ввійшли останні, — якось то не яло¹⁾
ся так прийти й, не сказавши нічого, втікати. Ще пани
подумують, що їх боїмо ся.

— Та коли хочете, то питайте, — промовив віт. —
Мені урядово не випадає, а вам можна.

— Ну, нам! Чому нам? Ви в нас у селі найстарша
особа, то вам найліпше випадає, — змагали ся мужики.

Всі були цікаві дізнати ся, що властиво стало ся
у дворі, та ніхто не мав відваги підступати до пані, ко-
трої не любили за її великопанську гордість та невмо-
лиму напасливість супроти мужиків, особливо тоді,
коли по її боці була хоч тїнь управління²⁾.

І хто знає, як довго ще вони були б змагали ся,
коли б не Адась, що перший побачив їх та наблизив ся
до них із подвірря, де досі занятий був якоюсь живою
розмовою з матіррю.

— Чого вам треба, люде? — запитав він строго,
підходячи до них, і анї одним кивком голови не від-
повідаючи на їх поклін.

¹⁾ не слід, ніяково, не випадає

²⁾ права, правди (поль. *uprawnienie*)

Мужики стояли, кланяючись та позираючи один на одного. Ніхто якось не зважував ся перший промовити. Вкінці промовив таки віт:

— Прошу ясного панича, тут по селі хтось чутку пустив, що у дворі щось не тее . . .

— Що не тее?

— Та щось стало ся.

— Що таке мало у дворі стати ся?

— Або я знаю, що? Гомонять люде, а самі добре не знають. Одні кажуть, що якась крадіж, другі, що рабунок, треті, що забійство. То ми прийшли . . .

— Чи ви, люде, подурили, чи що вам таке стало ся? — скрикнув Адась, запаленівши цілим лицем. — Ніякої крадіжі, ані рабунку тут не було! Нічого тут не стало ся такого, до чого б ви були потрібні. Як вас були, видимо, збиті зпантелику, не знали, на яку

І, не чекаючи відповіди, панич відвернув ся, щоб іти собі геть від них.

— От бачите! Чи я не казав? Треба нам того? — промовив віт, засуваючи шапку на вуха та обертаючись, щоб іти назад на вулицю. Всі інші господарі також були, видимо, збиті зпантелику, не знали, на яку ступити.

В тій хвилі крізь підхилену фіртку просунула ся руда, розкудлана Цвяхова голова. Звертаючи своє паницьке лице до начальника, він промовив до нього ніби шептом, але так голосно, що слова його почули не тільки господарі, але й, відходячи, панич:

— Не вірте, пане начальнику! Я вам кажу, що тут стало ся щось недобре!

— Та що таке? — скрикнув роздразнений віт. — Кажи, коли знаєш, а не води нас, як кітку за стеблом.

— Спитайте панича, — шептав далі таксамо голосно Цвях, — що дієть ся з єгомостем?

— Ага, ага, — підхопили господарі. — Ото, а ми й забули. Адже кажуть, що з єгомостем щось стало ся. Ходімо до нього подивити ся.

— Се що инше, — промовив віт. — До єгомостя можемо йти.

Адась хоч добре чув усю оту розмову і в душі мало не тріскав з лютости, та про те удавав, що не чув нічого й захотів грати раз розпочату ролю як можна найдовше.

— А що там? — скрикнув він ізнов грізно, обертаючись до людей. — Ви ще тут чогось чекаєте?

— Та ні, прошу ясного панича, — мовив віт уже смілійше. — Ми до ясного панства нічого, борони Господи!

— Ну, а чого ж тут стоїте?

— Та ми вже йдемо.

І всі чотирі пустили ся йти, але не у хвіртку, а вигоником на панське подвірре.

— А куди ви сюди йдете? — бліднувши на лиці, спитав Адась.

— Ми хочемо до свого старого єгомостя подивити ся, — казав віт, кланяючись йому з лукавою чемністю.

Аж тепер, бачучи, як панич то паленіє, то блідне, мінить ся на лиці та затискає зуби, як якийсь несупокій кипить у його нутрі, віт почав догадувати ся, що тут таки мусіло стати ся щось негоже, а при тім щось таке, що пани раді б закрити перед їх мужицькими очима. Ще перед хвилию такий несмілий і нерішучий, він виступав тепер далеко смілійше, певний себе, чуючи ся на твердому, правному ґрунті. О. Нестор, хоч жив у дворі, не належав до обшару, був тут тільки

комірником, а громада мала перше право дбати про нього. Панич не міг тепер відправити їх, не міг зборонити їм бачити ся зі своїм пан-отцем, а через нього віт і всі інші господарі надіялись таки довідати ся, що, властиво, стало ся у дворі сеї ночі. Та Адасть не думав так легко подати ся.

— До єгомостя не можна тепер, — мовив він трохи лагіднійше.

— А то чому? — запитав віт трохи гострійше, бачучи, що «ясний панич» спускає з тону.

— Єгомость тепер спить.

— Спить? Та де то може бути? Ми знаємо єгомостя не віднині. Єгомость у таку пору, перед обідом, ніколи не сплять.

— Кажу вам, що спить тепер. Можете прийти трохи пізнійше! — знов гнівно фукав ся пан Адасть.

Та люде вже не слухали його. Вони йшли, держачи шапки в руках, кланяючи ся паничеві, та про те й не думаючи цофати ся взад. Адасть аж тряс ся з лютої; здавалось, що ще хвиля, й він готов кинути ся на тих упертих мужиків з нігтями й зубами.

— Мамочко, — скрикнув він нарешті, — скажіть що сим людям! Пхають ся мов свині, до єгомостя тай до єгомостя. Хтось їм наговорив якихось дурниць, то вони сюди . . .

Та не договорив. Віт станув перед ним, випростувавшись, показуючи на знак своєї урядової поваги.

— Пане, — сказав він звільна, але з притиском: — я є начальник громади. Я чув, що з єгомостем стало ся щось недобре. До нього ми маємо право, й ви не смієте нам заборонити з ними бачити ся. А свиньми ви не смієте нас називати, бо ми під тим самим цісарським правом ходимо, що й ви.

Тимчасом хвіртка отворила ся знов. Люде, зібрані на вулиці, чуючи, що щось довго балакають їх післанці з паничем, і що панич щось надто високо підносить голос, почали звільна, один за другим, входити в вигонець і громадити ся довкола віта. Купка вже була досить поважна й робила ся що раз більша. Назва «свині», котру кинув панич селянам, обурила всіх до глибини. Почали гомоніти, далі бурчати що раз голоснійше. Ті, що були ззаду, промовляли сміливійше:

— Що? Ми свині? А дивіть на него! Смаркач один! Коли ми свині, то ти, певно, за свинопаса над нами не будеш! Ходімо до пан-отця! Не зважайте на сего молокососа! Он яке воно!

І юрба поперла наперед на панське подвір'є. Та в тій хвилі пані Олімпія заступила їм дорогу.

— Але ж, Адасю! — мовила вона, заломлюючи руки й хитаючи головою. — Як же можна таке говорити про таких поважних господарів! Пане начальнику, прошу вас, даруйте йому! Він дуже згрижений¹⁾ — там такі неприємности . . . Господи, а тут у нас також! Єго-мость наш трохи заслабли. В-ночі в них був напад — знаєте, в них часом тота слабість трапляєть ся. Вчора при гостях трохи міцнійшої гербати з румом випили, тай на́ тобі! А в-ночі, кидаючи ся, бідний випав із ліжка і вдарив ся в голову. Але то нічого. Тепер уже йому ліпше. Рано була гарячка, але тепер поспідав і заснув. Не бійте ся, я вам ручу, що йому нічого не буде, але пару день треба його лишити в спокою. То ж прошу вас, ідіть тепер додому. Адась поїде нині до Львова і для всякої безпеки спровадить доктора. А, тимчасом, будьте певні, що йому в мене нічого не

¹⁾ зжурений

хибне. Адже знаєте, що я досі його не кривдила й тепер, певно, не скривджу.

Вона говорила незвичайно лагідно, щиро, добродушно. Її слова відразу зупинили, втихомирили, розоружили людей. Правда, ніхто з них досі ніколи не чув, щоб о. Нестор мав напади тої слабости, т. є. епілепсії, але в сій хвилі ніхто над сим не призадумував ся, а пані говорила се з виразом такої певности й натуральности, що нікому якось і в голову не приходило сумнівати ся у правдивости її слів.

І вже всі обернули ся, щоб іти геть; уже пані Олімпія раділа в душі, що й сю навалу відвернула від свого дому; вже Адасть зі своїм звичайним динічним усміхом моргнув до неї, мов би хотів сказати: «славно мама говорить!» — коли, втім, із офіцини, де жив о. Нестор, роздали ся голосні крики, роздираюче ридання, жіноче голосіння мов по покійнику. Ті жалібні, голосні крики прошибли всіх мов тернові шпильки. Пані Олімпія поблідла і вхопила ся за голову, Адасть стрепенув ся й обкрутив ся на місці, немов би наступив на гадюку босою ногою, а всі селяни мимоволі простягли наперед голови, немов ловлячи вухами щось нове, нечуване та страшне.

— А се що? — промовив віт.

— Хтось там заводить! — скрикнули люде.

— Ходімо, погляньмо власними очима, що там таке? — доповіли другі.

Пані Олімпія й Адасть стояли мов остовпілі. Жадне з них і не думало спиняти людей, котрі, відвертаючи ся, то кидаючи на них гнівні, а то, бачилось, і згідні погляди, в німій мовчанці лавою повалили наперед до офіцини, де жив о. Нестор. А плач, крик і завід¹⁾

¹⁾ голосіння

разлягав ся з офіцини чим раз дужче, голоснійше, жалібнійше. Здалека можна було розрізнити два голоси: чоловічий — грубий і трохи прихриплий, і тонкий та дзвінкий — дівочий.

То ридали над зомлілим пан-отцем Деменюк і його дочка Маланка.

XVIII.

Пані Олімпія не йшла вже за людьми до офіцини. Вона почувала, що на се їй не стане сили, що даремне буде вмовляти в сю юрбу, буцім то тут нічого не стало ся. А головно її перелякала нагла присутність Деменюка, голос котрого зараз пізнала. Сей чоловік був із о. Нестором ще вчора пізно в-ночі, вийшов від нього так, що вона його не бачила. Чи він тільки вийшов? Чи пішов геть? Чи він знає щонебудь більше про події сеї ночі і що власне знає? Вона даремне ламала собі голову над сими питаннями, котрі піднімали в її серці цілу бурю тривоги й ніяк не хотіли прояснити ся. Сам-на-сам із ним вона, може, була б відважила ся взяти на розпити старого, вивідати в нього все, добити ся повної певности, але при людях, при тих недовірливих і ворожо для неї настроєних людях — ні за що у світі! Вона не видержала б і одного його погляду, не здобулась би на те, щоб завдати йому найзвичайнійше питання.

Не менше, коли ще не більше перелякав ся, збен-тежив ся, зовсім змішав ся Адась, почувши з офіцини

голос Маланки. Отся дівчина, в котрій іще вчора він бачив гарну «пташку», з котрою можна приємно побавити ся, щоб її опісля, обскубану і споневіряну, пустити на чотирі вітри, тепер була для нього якимось страшним ворогом, якоюсь могучою загрозою. Чому? Він сам не міг зміркувати. Адже ж нічого між ними не стало ся, вона нічого не могла йому закинути, а те, що зробила для нього, зробила з доброї волі, без силування. А все-таки її жалібні ридання та стогнання сверлили його душу як страшні докори, проймали його невимовним страхом. Сей панич, такий іще гордий і фудульний¹⁾ перед хвилию супроти мужиків, такий, бачилось, лицар, тепер, сам-на-сам із матіррю, зробив ся таким малим, безрадним, трусливим, мов дитина, що напотемки зайде в темний кут і боїть ся сама власного стуку. Він готов був заплакати, руки його тряслися, в душі все завмерло, крім одного, чисто звірячого інстинкту самоохорони.

— Мамо, я довше тут не лишу ся! — промовив він розмяклим, майже плаксивим голосом.

— Не бій ся, синку! — мовила пані Олімпія, беручи його за руку. — Кріпи ся! Не подавай ся!

— Ні, ні, ні! Не можу тут бути! Серед тих диких, грубіянських людей . . . Серед того оточення . . . Здурію, мамо, здурію! . . .

— Бог із тобою, Адасику! Що ти говориш! Мусимо держати ся обоє разом. Мусимо не подавати ся, мусимо бороти ся! Памятай, що инакше грозить нам загибель!

— Не можу! Не можу! — повторяв мов помішаний²⁾ Адась, хапаючись обома долонями за голову. — Мушу

¹⁾ зарозумілий, нахабний, гордовитий (ром.)

²⁾ божевільний

геть відси! Мушу трохи відітхнути свobodно, покрити ся . . .

— Ну, добре, добре, — мовила пані. — Так знаєш що, синку? Сідай зараз на бричку й їдь до Львова.

— До Львова? — радісно скрикнув Адаць.

— Так. Адже там маєш у касині діло, правда?

— Ага, ага! В касині! Я було й забув! — уривано мовив Адаць, немов силкуючись що-хвилі захопити трохи повітря у груди, як чоловік, котрого щось душить у горлі.

— Бачиш, се одно. А друге — мусиш зі своєю нареченою побачити ся.

— Що? Що мама каже? — здивовано питав Адаць, витріщаючи на неї очі.

— Мусиш синку, мусиш! — твердо промовила пані. — Тепер, після того, що тут стало ся, піддержання зносин зі сімєю твоєї нареченої є для нас дуже важне! Дуже важне! Сам се зміркуєш, коли близше над сим подумаєш. А Еміль казав мені вчора, що вони, дочка й мати, нині або завтра мають бути у Львові.

— Але ж, мамо! — з виразом глибокого болю скрикнув Адаць: — я не зможу тепер, після сього, що стало ся, показатись їй на очі! Не зможу слова сказати до неї!

— Ну, що ти, сину! Хиба б сама тебе не хотіла до себе пустити. Але се неможливе. Ніхто ще ні про що не знає. І ти йди зовсім свobodно, говори зовсім свobodно, немов би нічого й не стало ся. Можеш мимоходом сказати при Мількові, що піп, котрого він бачив у нас, трохи щось занедужавв, але то так, мимоходом! Згадай про се як про марницю, про котру нема що довго й балакати. Ще раз кажу тобі, Адасику: мусиш се зробити. Від сього дуже багато залежить.

Голос її, інтонація, жести, розвага й рішучість — усе те підбадьорило трохи знемоцілого панича. Ота стара жінка, зівяла, посивіла та похилена віком, виростала в його очах, робилась крепкою, здоровою і смілою за двох. Він чув, що не їй о нього, але йому о неї можна оперти ся, чув, що засоби її душевної сили ще такі значні, що вистачать для них обоїх.

— Добре, мамочко, постараю ся зробити все! — мовив він, цілуючи її в руку. — Нехай тільки трохи передихну свіжим повітром! Нехай трохи розірву ся,¹⁾ заспокою ся!

— Розірви ся! Заспокій ся! Але не забувай ані на хвилину, що нас чекає важка і вперта боротьба, для котрої треба розумно і всесторонно приготувати ся. Треба собі забезпечити всі входи й виходи.

— У мами надлюдська сила, надлюдський розум! — із подивом шептав Адась.

— Ні, синку, у мене тільки спокій, — промовила простодушно пані Олімпія. — Уяви собі, сеї ночі я спала як убита. Мої нерви, мов рукою відняв — спокійнісінькі. В голові ясно, не шумить, як уперед. Чую, що моя давня сила вернула. Так от що, синку, щоб не забути. Їдь же зараз до Львова, і знаєш що? Поробивши оте все, що я тобі казала, як можна нині, а найдалі завтра, вертай ся додому.

— Додому? — знову сквасив ся панич.

— Конечно! Конечно! — знов рішуче промовила пані. — І то вертай ся не сам, а з лікарем. Мусимо конче щось зробити, хоч про людське око.

— Нехай і так! — промовив Адась.

— А гроші в тебе є?

¹⁾ розважусь

— Є. Думаю, що сих буде досить.

— Гляди ж! Не надто шастай ся!¹⁾ Будь оглядний і обережний і вертай ся, коли можна, то нині, а як ні, то завтра, і з лікарем! А я, тимчасом, буду тут сама робити, що зможу.

Панич поскочив від мами й направив ся до возівні.

— Гадино, гей, Гадино! — гукав він. — Готові коні?

— Готові! — відізвав ся зі стайні Гадина.

— Запрягай до брички!

— Слухаю ясного пана!

— Адасть! Ходи-но ще сюди! — закликала пані Олімпія.

Поки Гадина виводив зі стайні коні й запрягав маленьку, блискучу паничеву бричку, Адасть ізнов наблизив ся до матері.

— Слухай, синку, — мовила вона, нахиляючись до нього. — От добре, що я ще в час пригадала! Зараз, як приїдеш до Львова, пошукай Мендля.

— Мендля? Того лихваря?

— Того самого. Жебрай у нього грошей на вексель. Обіцяй, який хоче, процент і позич хоч із тисячу гульденів.

— А то на що?

— Треба, синку. Роздумаєш, то й сам побачиш, що треба. Конче позич! А бодай так зроби, щоб хоч вексель був підписаний, навіть іще ліпше — кілька векслів, два або три, хоч би й на дрібнійші суми. І добре було б, щоб ти говорив не з одним Жидом, а з кількома, щоб між ними пішла вістка, що торецький панич того і того дня зичив гроші.

¹⁾ не розкидай, не витрачай ся

— Ну, се для них не новина! — мовив понуро Адає.

— Тим ліпше, тим ліпше! Але нині се конечно потрібно. Чуєш, синку, конечно!

— Ну, що ж, коли потрібно, то я й зроблю. Се вже я можу зробити.

Бричка була готова.

— Ну, так до побачення, мамочко! — промовив Адає і, поцілувавши її в руку, скочив на козла і, вхопивши лівою рукою ремінні віжки, а правою батіг, цмокнув на коней, ляснув батоном у повітрі, й коні рушили з місця.

Гадина тимчасом побіг відчинити браму.

«Дивна жінка ота моя мама!» — міркував Адає, чвалаючи гостинцем до Львова. — «Я голову трачу, ввесь мов розбитий, мов у міх завязаний, а вона тільки тепер відзискала спокій. Формальну стратегію передо мною виклала. О, така жінка не швидко складе оружжя! З нею побороти ся не всякому під силу буде!»

Коні летіли мов вихор. Широкі панські лани й вузькі мужицькі ниви пестрою річкою плили по оба боки гостинця; понад ровом мигали високі тополі, кучеряві рябинові дерева або обірвані давно з ягід черешні. Далеко-далеко на краю видокруга виднів львівський Високий Замок із кіпцем¹⁾ Люблинської Унії, білим, мов сніг у сонці. Повітре було тихе, тепле, прозірчає. З поблизьких лук доходив запах свіжо скошеної трави. Декуди широкі лани конюшини дихали

¹⁾ Могила (корієс), яку Поляки викопали на горбі піді Львовом, де колись була кріпость українських князів; вона мала бути наче символом „добровільної“ згоди поміж Українцями й Поляками, тим то назвали її так, на спомин про «добровільну» злуку українських і литовських земель у Люблині (1569 р.).

медовими пахощами. Гостинцем тягли ся тяжкі брики з набором або мужицькі драбинясті вози, запряжені маленькими, миршавими коненятами. Десь-не-десь попадали ся пішеходи, що йшли стежкою поза ровом гостинця. Все те, покрите потом і куравою, тягло до Львова, хто на торг, хто за зарібком, хто для спекуляції. Сотні думок, мрій та надій летіли до того великого города під Замковою Горою, з котрого поки-що видно було тільки шпиль найвищих веж. Адаєсь переголював їх усіх. Із цигаром у зубах, з батогом, застромленим обік, держачи віжки обома руками, він поганяв коні, тільки цмокаючи, пролітав поуз лїнєвих брик та хлопських возів мов якась лискуча поява, за котрою даремне біжать наздогін зависні погляди та несповними мрії.

«От кому щасливо живеть ся на світі!» думають запилені та потомлені пішеходи. Не знають бідолахи, що той зверхній блиск криє зовсім неблискуче ядро, що на душі в того блискучого щасливця така погань і таке пекло, яке їм певно і в сні не снить ся. Не знають, що до того далекого, таємного города гонять його такі фурії, котрих один вид міг би не одного з з них душу заморозити смертельним жахом . . .

Та куди їм се знати! В їх душі сіра, щоденна жура гуде мов джмелі, що в землі гніздять ся; за тим упертим гудіннем куди їм чути гудінне кусливих шершенів, що гніздять ся на високих дубах? . . .

И

34.119

Ф $\frac{I}{0-753}$

ФРАНКО • ОСНОВИ СУСПІЛЬНОСТІ

І В А Н Ф Р А Н К О

ОСНОВИ СУСПІЛЬНОСТІ

КИЇВ-ЛЯЙПЦІГ
УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ